

B. Renter

SUURTÖÖSTUSE
TEKKIMINE
JÄ ÄRENEMINE
EESTIS
XIX JÄ XX
SAJÄNDIL

2/44152

A-22344 III

R. RENTER

SUURTÖÖSTUSE TEKKIMINE
JA ARENEMINE EESTIS
XIX JA XX SAJANDIL

(Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini)

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1958

2

Tartu Riiklik. Oikeall
Raamatukogu

44152

SISSEJUHATUS

Ajalooline materialism õpetab, et ühiskonna arenemise ajalugu on kõigepealt tootmise arenemise ajalugu, sajandite jooksul üksteist asendavate tootmisviiside ajalugu, tootlike jõudude ja inimeste tootmissuhete arenemise ajalugu.

Käesolevas teoses antakse ülevaade mehhaniseeritud suurtööstuse tekkimisest Eestis kapitalismile ülemineku ajajärgul (ajajärk pärast 1816. ja 1819. aasta talurahvareformi kuni 1861. aasta talurahvareformini), tema tsüklilisest arenemisest tööstusliku kapitalismi (ajajärk pärast 1861. aasta talurahvareformi kuni XIX sajandi lõpuni) ja monopolistliku kapitalismi ajajärgul kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini.

Marksistlik-leninliku teooria alusel valgustatakse tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemist Eestis Venemaa rahvamajanduse süsteemis, näidatakse neid iseärasusi, mis tingituna Eesti geograafilisest asendist (lähedus impeeriumi pealinnale Peterburile, mereteed välisturgude juurde) ja elanikkonna klassisstruktuurist avaldasid mõju kohalike tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemisele.

Kuna nii kodanliku Eesti majandusteadus kui ka ajalooteadus hoidusid selle probleemi uurimisest, sest eesti kodanlus püüdis töötavate hulkade eest igati varjata Eesti ajalooliselt väljakujunenud majanduslikke ja kultuurilisi sidemeid Nõukogude Liiduga ning imperialistlike riikide poole orienteerumisest põhjustatud tootlike jõudude laostumist, siis on ühtlasi käesoleva teose eesmärgiks valgustada Eesti mehhaniseeritud suurtööstuse arenemise orgaanilist seost Venemaaga ja selle seose tähtsust Eesti rahvamajanduse arenemisele.

Suurtööstuse tekkimist ja arenemist Eestis on ka Nõukogude Eesti ajaloolaste poolt viimase 14 aasta jooksul käsitletud üksikute probleemidena, majandusteadlaste poolt on seda seoses muude küsimustega aga ainult mõnevõrra puudutatud. Küsimuse kogu käsitlus piirdub ajalooteaduste kandidaadi L. Loone artikliga «Tööstuslikust pöördest Eestis», mis ilmus ajakirjas «Вопросы истории» nr. 5, 1952, mahuga 20 lehekülge, ajalooteaduste kandidaadi A. Vassari populaarteadusliku brošüüriga «Töölisliikumise esimesed sammud Eestis», mis ilmus 1954. aastal ja kus sisse-

juhatavas osas 20 leheküljel käsitletakse suurtööstuse arenemist XIX sajandi teisel poolel ning O. Karma artikliga «Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni)», mis ilmus «Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetiste» 1952. a. 4. numbris mahuga 19 lehekülge. Samal teemal koostas O. Karma hiljem kandidaadi väitekirja, mille kaitsmisega 1956. a. omandas ajalooteaduste kandidaadi teadusliku kraadi.

L. Loone artiklis valgustatakse manufaktuurse tööstuse tekkimist ja arenemist Eestis ning manufaktuuri ümberkujunemist vabrikuks. Kuigi autoril on olnud kasutada küllaldaselt materjali mainitud probleemi valgustamiseks, üldistuste tegemiseks ja iseärasuste näitamiseks, kujutab artikkel põhiliselt rikkaliku faktilise materjali loetelu. Autor ei näita manufaktuuri ja vabriku ajaloolist seost ega neid iseloomulikke jooni, mille poolest vabrik erineb manufaktuurist ning jõuab seetõttu järeldusele, et tööstuslik pööre teostus Eestis 19. sajandi neljakümnendateks aastateks. Probleemi lähem analüüsimine näitab, et selleks ajaks haaras tööstuslik pööre Eestis ainult kalevitööstust ja osaliselt paberitööstust. Järelikult ei saa väita, et tööstuslik pööre Eesti tööstuses oli juba teostunud. Akadeemik S. G. Strumilin, kes oma raamatus «Tööstuslik pööre Venemaal» käsitleb küsimust impeeriumi kui terviku seisukohast, näitab, et tööstusliku pöörde otsustavad edusammud Venemaa tööstuses teostusid alles aastail 1830—1860. Edasi väidab artikli autor, et 1847.—1848. aastate kriis tabas Eesti alal kalevi-, siitsitrukki-, paberi- ja keemiatööstust. Tõestada oma väidet faktidega kalevitööstuse kohta, kus tööstuslik pööre oli põhiliselt teostunud, autoril ei õnnestu. Nii näitab autor, et Sindi kalevivabrikus suurenes toodang 650 000 rublalt 1845. aastal 700 000 rublale 1848. aastal ja Kärddla kalevivabrikus tõusis tööliste arv samal ajal 456-lt 932-le. Järelikult kriis Eesti mehhaniseeritud suurtööstuses ei avaldunud, vaid haaras ainult manufaktuurse tööstuse. Kolmandaks ebaõigeaks seisukohaks on väide, et Eesti tööstusettevõtteid asutati Peterburis sel ajal eksisteerinud eesrindliku tehnika baasil. Tegelikult ei olnud Venemaal veel oma masinaehitustööstust ja masinad telliti eranditult välismaalt. Käsitledes tööstuse arenemist XIX sajandi esimesel poolel, ei puuduta autor üldse viinapõletamist kui põllumajandusliku tooraine tähtsaimat tehnilise töötlemise ala. Artiklis ei tehta põhijäreldusi, mida võimaldavad andmed kapitalismi arenemise kohta Eesti tööstuses.

A. Vassari suurtööstuse arenemise käsitlus XIX sajandi teisel poolel on, nagu eespool märgitud, populaarteaduslik.

O. Karma artikkel käsitleb väga olulist osa Eesti tööstuse arenemises. Sest just alates XIX sajandi viimastest aastakümnest kujunesid Eesti tööstuses välja need tüüpilised jooned, mis iseloomustavad tema arenemist järgneval ajajärgul kuni Esimese maailmasõjani. Artiklis kaldutakse paljudesse üksikuid ettevõtteid haaravasse detailidesse, mille tõttu Eesti tööstuse arenemise suu-

nad ja iseärasused sel perioodil jäävad lahtisteks. Artiklis ei käsitleta selliseid iseloomulikke ja äärmiselt suure tähtsusega probleeme nagu aktsiaseltside «asutamisohin», mis haaras kõik tähtsamad tööstusharud Eestis, tööliste ja tootmise kontsentratsiooni protsessi suurtesse vabrikutesse, tööstuse tööstusharulise struktuuri ja tööstuse paiknemise kujunemist. Samuti ei puudutata kaubanduslik-tööstusliku rahvastiku suurenemist põllumajandusliku rahvastiku arvel, mida Lenin nimetab siseturu tekkimise ilmekaimaks avalduseks.¹ Artiklis ei puudutata XX sajandi alguse suure kriisi, 1905.—1907. a. revolutsiooni ja 1909.—1913. a. tööstusliku tõusu mõju Eesti rahvamajandusele.

ÜK(b)P XVIII üleliidulise konverentsi resolutsioonis rõhutatakse: «Meie tööstus oli ja on kogu rahvamajanduse arenemise baasiks. Tööstus oli ja on juhtivaks lähteks kogu rahvamajanduse süsteemis. Tööstus viib edasi kogu meie sotsialistlikku majandust, kaasa arvatud põllumajandus ja transport. Tööstus oli ja on riigi kaitsevõime baasiks.»²

Marksistlik arusaamine Nõukogude Eesti tööstuse olukorrast olevikus, tööstuse arendamise tulevikuperspektiividest eeldab, et Nõukogude Eesti töötajad-kommunismiehitajad tunneksid eesti tööstuse arenemist minevikus. Selleks püüab käesolev teos töötajaile kaasa aidata.

Avaldan siinkohal tänu Eesti NSV TA Majanduse Instituudile, kus tööd korduvalt arutati ja tema valmimist asjalike märkustega abistati, retsensentidele Eesti NSV TA korrespondeerivale liikmele A. Veimerile, ajalooteaduste kandidaadile L. Loonele ja majandusteaduste kandidaadile L. Tulbile, kes vajalike kriitiliste seisukohtade ja märkustega aitasid palju kaasa teose kvaliteedi tõstmisele.

¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., Tallinn, 1950, lk. 467.

² ÜK(b)P XVIII üleliiduline konverents, Tallinn, 1946, lk. 81.

I PEATÜKK

SUURTÖÖSTUSE TEKKIMINE KAPITALISMILE ÜLEMINEKU AJAJÄRGUL

1. Põhijooni tootlike jõudude ja tootmissuhete olukorrast XVIII sajandil

Eesti liitmisega XVIII sajandi teisel aastakümnel Vene impeeriumiga algas eesti rahva ajaloos uus ajajärk — üle kahe sajandi kestnud rahuperiood.

Sajandi esimesel poolel õnnestus balti-saksa mõisnikel juba Rootsi võimu ajal loodud nn. Baltimaade erikorra (avaldukõige aadliseisusliku maariigi organisatsioonilises vormis) säilitamise ja edasise väljaarendamisega oma võimu veelgi tugevdada ja viia säärasele tasemele, mida vene aadel kunagi ei saavutanud.

Mõisad, mis olid tol ajal omaette majandusüksused, killustasid ja sulgesid kohaliku talurahva kitsastesse raamidesse. Talurahva ja seega üldse eestlaste omavahelised majanduslikud sidemed väljaspool mõisa kitsast piirkonda olid äärmiselt nõrgad. Talupojad valmistasid peaaegu kõik igapäevaseks eluks vajaliku ise; osteti vaid rauda, soola, tubakat ja viina, kuid neidki väga vähesel määral ja peamiselt mõisast.

Mõisnike otsese võimu alla kuulus isegi osa väiksemaid linnu. Üldiselt oli linnadel oma tsunftiorganisatsioonilise armetu käsitööstusega ainult kohalik tähtsus. Arvestades veel seda, et üksikute maakohtade vahelist sidet takistasid äärmiselt halvad teed, siis on täiesti selge, kui suurel määral saksa mõisnike poolt kaitsitud iganenud tootmissuhted aeglustasid uute tootlike jõudude arenemist.

XVIII sajandi teisel poolel «...saavutab absolutism uuesti suurt poliitilist ja sõjalist edu, prestiiži taastamise rahvusvahelises poliitikas.»³ Sel ajajärgul tehti esimesi katseid Baltimaade

³ P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu, I kd., Tallinn, 1957, lk. 336.

erikorra nõrgestamiseks, Baltimaade tihedamaks liitmiseks Sise-Venemaaga. Vene aadel ja kaupmeeskond olid huvitatud riigivõimu tsentraliseerimisest ja majanduselu ühtlustamisest, millega oli vastuolus Balti kubermangudes valitsev erikord. Siinsed mõisnikud olid aga kohaliku majanduselu vananenud vormide ja traditsioonide igasuguste reformeerimiskatsete vastu ega tahtnud kuuldagi oma ekspluateerimisvabaduse mõningast piiramisest. Rõhutatud talurahva ülestõusu kartusel saavutasid valitsus ja kohalik aadel võimu jagamise küsimustes siiski peatselt kokkuleppe, millega aga ühtlasi nõrgenes Balti kubermangude provintsiaalne isoleeritus.

Venemaa «territooriumi ja rahvaarvu kiire kasv XVIII sajandil pidi kiirendama ühiskondliku tööjaotuse protsessi ning turu ja kaubaringluse kasvu. Selle protsessi aluseks oli tööstuse arendamine ja tööstuse poolt pärisorjuslikest suhetest hoolimata esile kutsutav «pagemine küladest», mis oli üha enam haaranud obrokitalupoja, kes siirdus põliselt põllutöölt töönduslikule ja kaubandusalasele tööle... Uhes sellega hakkas süvenema riigi majanduse geograafiline spetsialiseerumine. Põllumajandus kasvab järjest ja spetsialiseerub lõunapiirkondades, kuna mittemustumullaline obrokiline põhi seab oma majandusliku arengu üha suuremasse sõltuvusse arenevast tööstusest. Talumajanduses eralduvad majandite grupid, mis üha enam omandavad rahalist iseloomu ja hakkavad töötama turu jaoks.

Kõige järsem pööre toimus selles suhtes just XVIII sajandi keskpaigas.»⁴

Eestis tärkasid sel ajajärgul feodaalkorra rüpes samuti uue, kapitalistliku korra elemendid, mis avaldusid linnade, tööstuse ja kaubanduse arenemises ning pärisorjusliku mõisamajanduse üha tihedamas seostumises sise- ja välituruga.

1782.—1783. aastal oli Eesti linnades ligi 20 000 elanikku, mis moodustas 5% elanike üldarvust. Esikohal oli kubermangu- ja sadamalinn Tallinn, kus elanike arv ulatus üle 10 000. Suuruselt järgnesid Tartu umbes 3500 elanikuga, Narva ja Pärnu, mõlemad umbes 2000 elanikuga ja Kuressaare ligi 1400 elanikuga. Kõigis teistes linnades oli igapähe aga ainult mõnisada elanikku.⁵ 1796. aastal oli Venemaal nn. viienda revisjoni järgi 1,3 miljonit linnaelanikku, mis moodustas 3,6% elanike üldarvust. Eestis oli vastav protsent seega juba 13—14 aastat varem 1,4 võrra kõrgem. Areneva linnakodanluse arvulist kasvu forsseeris rohke meistrite ja eriti sellide sisserändamine lääne poolt, kuna eestlasi keelduti hulgalisemalt vastu võtmast linnakodanikeks, tsunftidesse ja gildidesse. See asjaolu soodustas linnade saksastumist. Kuigi linnakodanluse ja mõisnike huvid sagedasti ühte ei langenud, ei toi-

⁴ P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu, I kd., lk. 338—339.

⁵ Vt. Eesti NSV ajalugu, Tallinn, 1957, lk. 150.

munud kunagi balti-saksa linnakodanluse aktiivset võitlust feodaalkorra vastu. Kuuludes rahvuslikult ühte mõisnikega, liitus balti-saksa linnakodanlus tihedalt eesti rahva poolt vihatud ekspluateerijate klassiga.

Seoses kaubalis-rahaliste suhete arenemisega XVIII sajandi teisel poolel tekkisid linna tsunftiorganisatsioonilise käsitöö ja maakäsitöö kõrvale tööstuse uute vormidena kohalikel loodusvaradel ja põllumajandussaadustel baseeruvad talupoegade väiketööstus (kodutööndus) ja manufaktuurtööstus.

Kuna tsunftiorganisatsioonid manufaktuuride asutamist linnades igati takistasid, siis kutsuti esimesed manufaktuurid ellu maal, mida omakorda äärmiselt soodustasid toor- ja kütteainete lähedus, küüdivõimalused ning pärisorjade kasutamine tööjõuna.

Arvatavasti 1734. aastal rajati Võrumaal Räpina vallas kohaliku mõisniku Löwenwölde poolt paberimanufaktuur, mis töötas Voo jõe veejõul ja kus kuue venelasest töölise kõrval esialgu töötas ainult üks eestlane. Sise-Venemaa kubermangudest ostetud kaltsudest toodeti trükipaberit, lihtsamaid kirjutuspaberi sorte ja pappi.⁶

Aastail 1750—1782 asutas Põltsamaa mõisnik W. J. Lauw Põltsamaa piirkonda suure tööstuskeskuse: klaasi-, peegli- ja portselanimanufaktuuri, väikese trükikoja, lukussepatöökoja, sepi-koja ja teisi käsitööstuslikke töökodasid. Klaasimanufaktuuris töötas XVIII sajandi kaheksakümnendate aastate alguses 12 saklasest klaasipuhujat. Eestlased hoiti oskustööst eemale, neid rakendati peamiselt liiva- ja puudeveole. Teisena Venemaal hakkas manufaktuur alates 1782. aastast tootma peegliklaasi, mis vajab teatavasti kõige puhtamat materjali, nõuab lihvimist ja poleerimist. Klaasitoodang turustati kohalikes kubermangudes, Peterburis ja Pihkvas.

Sajandi lõpul paigutasid Peterburi ja Riia kaupmehed nende poolt 1792. aastal Põltsamaa lähedale Võisiku mõisa rajatud klaasi- ja peegli-manufaktuuri 80 tuhat bankorubla (bankorubla vastas umbes $\frac{1}{4}$ hõberublale) ja Võisiku ehk Meleski-Rõika manufaktuur kujunes suurimaks Eestis.⁷ Seoses sellega kaotasid Põltsamaa tööstuskeskuse väikesed ettevõtted tähtsuse ja lõpetasid tegevuse.

XVIII sajandi kaheksakümnendate aastate algul töötasid veel Põltsamaa lähedal Rava mõisas «suhkruvabrik» (arvatavasti

⁶ Vt. L. Loone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории» 1952, № 5, lk. 81;

I. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, 1928/1929, Reval, lk. 59 ja

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Erster Band, Riga, 1774, lk. 263—264.

⁷ Vt. I. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, lk. 56—57.

välismaalt eksporditud toorsuhkru puhastamise ettevõtte), lubja- ja tellisepõletamise ahi ning tuuleveski. Samal ajal tegutsesid Tartust umbes 25 km loode pool asuvas Käraveres ja Laeval 2 klaasimanufaktuuri, peeglimanufaktuuri, tellisepõletamise ahi ja potasetootmise ettevõtte.⁸

Akna- ja pudeliklaasi tootmise alal tegutses Põhja-Eestis juba 1774. aastal Meeksi manufaktuuri, mis kuulus krahv Manteuffelile, alates 1780. aastast Lehtse manufaktuuri, mille omanikuks oli parun Huene, ja Nurmsi manufaktuuri, mille 1788. aastal asutas kohalik mõisnik major Wrangell.⁹

Elavneva ehitustegevuse nõudeid linnades ja maal rahuldasiid peaaegu igas vallas leiduvad primitiivsed lubjapõletamisahjud, rohked telliskivilöövid ja saeveskid.

Tekstiilitööstuse alal töötas Manufaktuuri Kolleegiumi andmeil Venemaal juba 1773. aastal 151 tekstiiliettevõtet 38 000 töölisega ja toodangu summaga 2,7 miljonit rubla.¹⁰ Eestis arenes tekstiilitööstus XVIII sajandil kodutöõndusena peamiselt Läänemaal ja saartel, kus kasvatati arvukalt lambaid. Mõisnikud ja kaupmehed laskisid maal villast riidet valmistada ja turustasid seda kohalikes linnades ning isegi Sise-Venemaal. Kodutöõndusena arenes ka linase riide valmistamine. Suuremaid ja püsivamaid tekstiiliettevõtteid sel ajajärgul Eestis veel ei tekkinud.

Kuigi tugevnenud tsunftikord püüdis uut algatust takistada, asutati XVIII sajandi viimaseil aastakümneil Tallinnas, Narvas ja Pärnus kõrvuti käsitööstuslike töökodadega üksikuid manufakture.

Neil aastakümneil rajati Tallinnas kõrvuti paljude väikeste käsitööstuslike töökodadega ainult 5 manufaktuuri: J. S. Jenckeni villaketramise manufaktuuri, kus töötasid peamiselt alla kümne aasta vanused lapsed, kes võeti kolmeks aastaks «õppima» viletsa ülalpidamise eest; Tallinna apteekri Chr. Ficki fajansi- ja portselanimanufaktuuri, kus väljaõppinud töölisteks olid sakslased ja rootslased; esimese gildi kaupmehe J. Fr. Jürgensi peeglihõbetamise manufaktuuri (asut. 1781. a.), kus hõbetati ja raamiti Peterburist ning Põltsamaalt hangitud peegliklaasi; Chr. Fraese ja Ko sitsitrükkimise manufaktuuri (1793.—1799. a.), kus töötas 112—148 vabapalgalist töölist ja mille toodang turustati Tallinnas, Peterburis ja Sise-Venemaa kubermangudes ning teine väiksem sitsitrükkimise manufaktuuri, kus värviti ka villaseid ja linaseid materjale.

⁸ Vt. A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Dritter und letzter Band*, Riga, 1782, lk. 228, 242—244.

⁹ Vt. L. Лоопе, *Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории»*, 1952, 5, lk. 80 ja

I. Friedenthal, *Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands*, Band XIV, Heft 1—5, lk. 55—56.

¹⁰ Vt. P. I. Ljaštšenko, *NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu*, I kd., lk. 380.

Narvas rajati mitmete väikeste käsitööstuslike töökodade kõrval ainult üks purjeriide- ja köiemanufaktuur.

Pärnus asutati 1780. aastal Garderi laevaehitustöökodajad, kus oli umbes 100 töötajat ning ehitati väikesi kaubalaevu. Veel töötas Pärnus väike riidevärvimise ja sitsitrukkimise manufaktuur, mis kuulus kaupmees F. Flehr ja Ko-le. Esimesena Eestis alustas manufaktuur puuvillaste rätikute ja paelte kudumist.¹¹

Valdav enamus XVIII sajandil Eestis asutatud manufaktuuri-dest olid väikesed, ainult mõnekümne töölisega. Linnades asunud ja tavaliselt kaupmeestele kuulunud manufaktuurides kasutati vabapalgalist, maal mõisnike manufaktuurides põhiliselt pärisorjusliku talupoja tööjõudu. Meistriteks ja oskustööliseks olid tavaliselt sakslased, harvemini rootslased, üksnes lihttöödele rakendati eestlasi ja venelasi. Nii näiteks toodi sajandi lõpul Saksamaalt Braunschweigi peeglimanufaktuurist Võisiku ehk Meleski-Rõika klaasi- ja peeglimanufaktuuri 40 väljaõppinud töölisi koos perekondadega.

Ajalooeaduste kandidaadi L. Loone andmeil töötas Eestis XVIII sajandi lõpul kõigis manufaktuurides kokku 250—350 inimest, kusjuures toodangu summa oli tühine.¹²

Manufaktuuride asutamist Eestis balti-saksa mõisnike ja kaupmeeste poolt soodustas osaliselt laenude andmisega ka tsaarivalitsus.

Sise-Venemaa kubermangudes esines aga veel kolmas manufaktuuride asutaja — pärisorjuslik talupoeg. Nimelt olid paljud vene mõisnikud huvitatud tööstusliku tegevuse arendamisest oma pärisorjade poolt, «... nad lubasid neil meeleldi asutada tööstusettevõtteid, algul väikesi, kodutöõnduslikku tüüpi, mis edu korral kasvasid enam-vähem suurteks manufaktuurideks, hiljem aga tõelisteks vabrikuteks.

Need pärisorjad-ettevõtjad omasid oma ettevõtetes mõnikord mõisniku nimele kirjutatud pärisorje, kuid suuremalt jaolt töötasid nad võõraste tööliste või oma küla elanike vabapalgalise tööjõuga. Neid endid ja kogu nende varandust loeti mõisniku omandiks. Nende obrokid olid sellistel juhtudel väga kõrged...

XVIII sajandi pärisorjuslike talupoegade manufaktuurid olid talupoegade kodutöõnduste kapitalistlikuks manufaktuuriks ümberkasvatamise tüüpiliseks vormiks...»¹³

---

¹¹ L. Loone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5, lk. 80 ja 81;

I. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, lk. 53, 54 ja 63 ning

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, Zweiter Band, Riga, 1777, lk. 347.

¹² Vt. L. Loone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5, lk. 81.

¹³ P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu, I kd., lk. 378.

Balti kubermangudes niisugust tüüpi manufaktuure ei esinenud. Balti feodaalide rassiteooria järgi oli ainult orjus täielikult kooskõlas eestlaste rahvusliku iseloomuga. Nad ei lubanud oma pärisorjadele väiksematki tegevusvabadust, kõnelemata nende väljaõpetamisest ja kasutamisest oskustöölistena manufaktuurides.

Siinsete manufaktuuride ja kodutöönduse tooted leidsid turustamist peale kohalike kubermangude esijoones Peterburis ja Pihkvas. Äärmiselt halvad transpordiolud olid aga selles suhtes suureks takistuseks.

Võrreldes Lääne-Euroopa manufaktuuridega, kus hakkas arenema juba kapitalistlik tehnika, olid tehnika edusammud Venemaa manufaktuurides vaevalt märgatavad. Selle mahajäämuse põhjustasid pärisorjusliku majandussüsteemi olemus ja tingimused.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemist maal soodustas mõisates üha laialdasemalt levinud viinapõletus kui põllumajandussaaduste tehnilise töötlemise tähtsaim ala, mis oma majanduslikult organisatsioonilt kujutas samuti manufaktuuri.

Madalate viljahindade tõttu hakati juba XVIII sajandi kolmekümnendail aastail teraviljast viina põletama ja seda turustama peale kohalike kubermangude eeskätt Peterburis. Eriti ulatuslikuks muutus viinapõletus sajandi teisel poolel, millal kõrged viinahinnad võimaldasid mõisnikel saada kõrget kasumit. Algul kasutati tootmiseks väga primitiivseid seadmeid, mis ei nõudnud märkimisväärset kulu, kuid sajandi lõpul seadmete tootmine arenes ja nende hankimine nõudis juba suuremat kapitali. Toor- ja kütteeaine saadi peamiselt mõisa põldudelt ja metsast. Viinapõletamine ja viinavoorimine teostati pärisorjade teokoormuse tõstmisega, väljaõppinud viinapõletajaid kasutati üksnes suure viinatoodanguga mõisates.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemist mõisamajanduses näitab veel asjaolu, et sajandi lõpupoole turustati näiteks üle kolmandiku Liivimaa kubermangu viljatoodangust.

Kuigi talumajandus jäi oma olemuselt naturaalmajanduseks, valmistasid mõisamajanduse järjest ulatuslikum üleminek kaubatootmisele ja järjest tihenevad suhted sise- ja välisturuga ette põhilist murrangut tootmisviisis.

Feodaalkorra lagunemise algetega kaasnes klassivõitluse teravnemine, mis sajandi teisel poolel omandas talurahva stiihiline revolutsioonilise liikumise iseloomu. 1784. aastal muutus see liikumine tõeliseks rahva ülestõusuks balti-saksa mõisnike vastu, mis suruti aga sõjaväe abil äärmise karmusega maha. Teravatest klassivastuoludest põhjustatud rahutusi ei suutnud hävitada aga ka tugevaim surve ja need puhkesid ikka ja jälle uue hooga. Feodalism läks vastu kriisile, kapitalismile ülemineku ajajärgule.

2. Üleminek manufaktuuri- ja vabrikule feodalismi kriisi ja kapitalismile ülemineku ajajärgul (XVIII sajandi lõpust 1861. aasta talurahvareformini)

Uute arenevate tootlike jõudude ja vanade arenemist pidurdavate pärisorjuslike tootmissuhete vahelisest üha kasvavast vastuolust kujunes feodalismi kriis, mis alates XVIII sajandi lõpust avaldus järjest teravamal kujul. Rõhutud talurahva võitlus oma ekspluateerijate, balti-saksa mõisnike vastu muutus üha ähvardavamaks. Vaatamata karmidele abinõudele ei suudetud vältida talurahva korduvaid rahutusi. Uued tootlikud jõud nõudsid, et tootjal oleks tootmises mingi initsiatiiv, teatud huvi töö vastu. Oli saabunud olukord, kus Lenini klassikalise teesi järgi «... «alamkihid» ei taha vana viisi ja... «ülemkihid» ei suuda vana viisi...»¹⁴ Kuna välispoliitilised sündmused nõudsid tsaarivalitsuselt olukorra stabiliseerimist impeeriumi läänepiiril, siis alustas valitsus uuenduste läbiviimist Balti kubermangude agraarolukorras. Oma võimu säilitamiseks olid balti mõisnikud näiliselt sunnitud tegema mõningaid järeleandmisi, püüdes sellega ühtlasi nõrgendada klassivõitlust ja feodalismi kriisi.

Suurt mõju kogu Vene impeeriumile avaldasid Napoleoni sõjad. XIX sajandi esimesel veerandil kujuneb ja areneb Venemaa poliitiline olukord ja majandus Napoleoni-vastase võitluse ja eriti 1812. aasta Isamaasõja tingimustes, selle võitluse kestvate ja tähtsate poliitiliste ja majanduslike tagajärgede tingimustes.¹⁵ Kuigi need sõjad Balti kubermange vahetult ei puudutanud, ilmes nende mõju siingi täie selgusega.

Venemaa liitumise järel kontinentaalblokaadiga Inglismaa vastu langesid tunduvalt väljaveetavate toorainete ja tõusid sisseveetavate tööstustoodete hinnad. Madalate viljahindade tõttu tabas siinset mõisamajandust terav majanduslik kriis, mida veelgi süvendas paberraha kursi langus. Kriisist väljapääsu nähti kogu talumaa eksproprieerimises, mis tähendas aga asumist uute, kapitalistlike tootmissuhete teele, milleks eelnev tootlike jõudude arenemine oli loonud vajalikud tingimused.

Võit Napoleoni militaristliku absolutismi üle, mille saavutasid Euroopa riigid eesotsas Venemaaga, kindlustas vaatamata sellele järgnenud reaktsioonile Suure Prantsuse Revolutsiooni kodanlike ideede ja kapitalistliku majanduse võidukäiku Euroopas. Tärvaka kapitalismi tingimustes leidis vabameelsem osa balti-saksa mõisnikest, et neile on kasulikum talurahva «vabastamine» pärisorjusest, sest kogu maa omastamisega ja talurahva üle endiselt laialdaste õiguste kehtestamisega lootsid nad rakendada uut ja produktiivsemat ekspluateerimise vormi talurahva suhtes.

23. mail 1816. aastal kinnitatigi Eestimaa kubermangu ja 26. märtsil 1819. aastal Liivimaa kubermangu talurahvaseadus.

¹⁴ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., Tallinn, 1955, lk. 64.

¹⁵ Vt. P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu, I kd., lk. 384.

Uued talurahvaseadused ei muutnud aga veel oluliselt vanu tootmissuhteid, sest nad olid koostatud ja viidi ellu ekspuaterijate poolt. See otsustava tähtsusega tõik määras nende seaduste klassiolemuse. Uute talurahvaseaduste väliseks vormiks oli talurahva vabastamine pärisorjusest, nende tõeline sisu seisis aga talurahva eksproprieerimises maast, mis toimus küll osaliselt juba alates XVIII sajandi teisest poolest, kuid muutus nüüd eriti intensiivseks. Seega panid 1816. ja 1819. aasta talurahvareformid seadusandliku aluse esialgsele akumulatsiooniprotsessile Balti kubermangudes. Otseste tootjate vägivaldne eemaldamine tootmisvahenditest üldse vältas aga aastakümneid edasi. Kuigi talurahvas polnud enam kinnistatud maa külge, oli talupoegade liikumisvabadus mõisamajanduse varustamiseks odava tööjõuga oluliselt kitsendatud. Talupoegade asumine linnadesse oli äärmiselt raskendatud, kubermangust lahkumine oli muudetud peaaegu võimatuks. Kuna talupoegadele ei võimaldatud ka vabalt elukutset valida ja nad võisid töötada ainult põllumajanduses, siis ei muutunud tootmisvahenditest eksproprieeritud talupojad valdavas osas veel proletaarlasteks, see muutus teostus alles seoses talurahva hoogsa diferentseerumisega ja tegeliku vabanemisega feodaalsest sõltuvusest, mil suurem osa talupoegadest muutus õieti maaproletaarlasteks. Äärmiselt piiratud liikumisvabaduse tõttu olid talupojad sunnitud nõustuma mõisnike poolt dikteeritud orjastavate renditingimustega, mis olid rajatud endistele feodaalsuhetele ja nägid sagedasti ette reformi-eelsest suuremaid koormusi. Mõisamajandus oli veel kaugel kapitalistlikust majandamisest.

Mõisamajanduse aluseks olid ligemale pool sajandit lühiajalise rendilepinguga seotud teatavat inventari omavad talumajandid, kusjuures valitsevaks rendi vormiks oli feodaalse rendi lihtsaim vorm — teorent. See algeline rendi vorm sattus sajandi teisel veerandil teravasse vastuollu uute arenevate tootlike jõududega ning asendus neljakümne date ja viiekümne date aastate talurahva revolutsioonilise liikumise tulemusena teostatud uute talurahvareformide seadusandliku fikseerimise järel (Eestimaa kubermangus 1856. aastal ja Liivimaa kubermangus 1860. aastal) võrdlemisi kiiresti sega- ja raharendiga, mis kujunes Balti kubermangudes aga ainult lühiajaliseks üleminekuvormiks kapitalistlikule põllumajandusele, vabapalgalise tööjõu kasutamisele põllumajanduses.

Talumajanduses tekkisid ja arenesid kapitalismi elemendid veelgi hiljem ja aeglasemalt, sest talurahva hulgas, nagu õpetab Lenin, püsivad «... kõige visamalt mineviku traditsioonid, patriarhaalse eluviisi traditsioonid, ja selle tagajärjel avaldub kapitalismi ümberkujundav toime (tootmisjõudude arenemine, kõigi ühiskondlike suhete muutumine jne.) siin kõige aeglasemalt ning järkjärgulisemalt.»¹⁶ Talurahva kihinemise protsess, mis kujutab

¹⁶ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 136.

endast «...vana patriarhaalse talurahva põhjalikku hävinemist ja maaelanike uute tüüpide tekkimist»,¹⁷ hakkas XIX sajandi teisel veerandil Eestis küll süvenema, kuid talurahva hulkadest diferentseerusid siis veel alles üksikud ekspluateerimisega rikastunud talupojad, maakodanluse esimesed esindajad.

Suurest ja sügavast kriisist ning klassivõitluse teravnemisest kogu Venemaa tolleaegses põllumajanduses annavad aga tunnistust aastail 1826—1861 toimunud 1186 talupoegade ülestõusu.¹⁸

Kapitalismi arenemine põllumajanduses toimus seega mõisnike vägivaldse majandusliku ja poliitilise võimutsemise ning talurahva laostumise tingimustes väga aeglaselt, mida Lenin nimetab «preisi tüüpi teeks».¹⁹ Kuigi talurahvas võitles stiihiliselt maa- ja alevärgi vastu ning seega ebateadlikult kapitalismi kiirema arenemise eest, puudusid Balti kubermangudes selleks vastavad eeldused. Tekkiv kodanlus oli nõrk, rahvuslikult ja majanduslikult tihedalt seotud feodaalse balti-saksa mõisnike klassiga; tööliklassi kujunemine aga seisis alles ees, mistõttu talurahval puudus juht, kes oleks võinud tema ebateadlikku revolutsioonilist liikumist teadlikult ja organiseeritult juhtida uue ja areneva eest vana ja laguneva vastu. Vaatamata sellele, et talurahva stiihiline võitlus lämmatati ühiselt balti-saksa mõisnike ja tsaarivalitsuse poolt, süvendas see pärisorjusliku korra lagunemist, kiirendas kapitalistlike tootmissuhete kujunemist.

«Juba XVIII sajandil kujutas Euroopa tööstus enesest tehnilises suhtes suures osas sama manufaktuuri, mis Vene tööstus, töötades samasuguse käsitsitehnika alusel, ainult et vaba ja mitte pärisorjusliku tööga. Muidugi andis talle juba ainult see suuri paremusi. Kuid XIX sajandist alates läheb Euroopa ja eriti Inglise tööstus täielikult üle masinalisele tootmisele, mehaanilistele jõumasinatele, kivisõele. Pärisorjuslikule Venemaale oli see kõik vähe kättesaadav. Just sellepärast hakkabki Venemaa sellest ajast peale kiiresti kaotama oma kohta lääneriikide hulgas, eriti metallurgia alal.»²⁰ Eesrindliku tehnika mõju soodustas aga ka Venemaa tööstuse pärisorjuslike aluste lagunemist, tema üleminekut uuele tehnilisele ja majanduslikule baasile. «Tolle aja eesrindlikud inimesed, nagu N. S. Mordvinov, propageerivad hoogsalt tööstuse arendamise, maapõuevarade kaevandamise, raudteede ja aurikute ehitamise, masinalise tootmise jne. ideesid.»²¹ Pärisorjuslike tootmissuhete aheldava mõju tõttu oli Venemaa aga veel kaugel niisugusest tööstuslikust revolutsioonist, nagu see toimus XVIII sajandi lõpul Lääne-Euroopas. Progressiivse tehnika rakendamine piirdus katsetega, selle juurutamine ei leidnud viljakat pinda pärisorjuslikus majanduses. Tähtsamate tööstustoodete tootmises

¹⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 136.

¹⁸ Vt. «Советская книга», 1951, 5, lk. 82.

¹⁹ V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., Tallinn, 1953, lk. 211.

²⁰ P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu, I kd., lk. 438.

²¹ Sealsamas, lk. 440.

ja tarbimises jäi Venemaa tunduvalt maha Lääne-Euroopa riikidest. Nii näiteks toodeti Venemaal malmi aastail 1840—1850 ühe elaniku kohta 2,7 korda vähem kui Inglismaal ja 4,3 korda vähem kui Prantsusmaal, puuvillase riide tarbimine oli Venemaal ühe elaniku kohta 9,2 korda väiksem kui Inglismaal, 3,6 korda väiksem kui Saksamaal ja 3,5 korda väiksem kui Prantsusmaal.²² Kuid vaatamata feodalismi eitavale mõjule hakkas üha suurem arv tööstusharusid ja -ettevõtteid järk-järgult purustama vanu tootmissuhteid ja läks üle tootmise kapitalistlikele vormidele.

Eesti tööstuse arenemises toimusid XIX sajandi esimesel poolel samuti olulised muutused. Sajandi algul ealvnes sinne manufaktuurne tööstus, saavutades 1814.—1815. aastal oma õitsengu. 1801. a. asutas kaupmees I. Ovsjannikov Tallinna puuvillakangaste värvimise ja trükkimise manufaktuuri, mis 1804. a. läks aktsiakompanii valdusse. Teise taolise manufaktuuri organiseeris Tallinna endine tsunftimeister K. Metzke. Värvimata puuvillakangaste ja värvide puudumise tõttu lõpetasid mõlemad manufaktuurid kontinentaablokaadi ajal tegevuse (umbes 1808. a.). Alles 1814. a. organiseeriti esimese manufaktuuri ruumides endise profiiliga ettevõtte, kus töötas 63 inimest. 1811. a. asutas Tallinna kaupmees Clemens Saksamaalt ja Inglismaalt ostetava toor-suhkru rafineerimiseks manufaktuuri, kus esimesena Eestis hakati kütteinena kasutama kivisütt. 1812. a. töötas manufaktuuris 79 vabapalgalist töölist ja 15 välismaalasest meistrit.

Kui 1800. a. oli Eestis 19 manufaktuuri ja töökoda 5 ja enam töölisega, siis 1815. a. oli selliseid ettevõtteid 23 ehk 21,1% võrra rohkem. 16 ja enam töölisega ettevõtete arv oli vastavatel aastatel 10 ja 13. Tööliste arv tõusis 783-lt (neist 712 vabapalgalist) 1804. a. 841-le (neist 695 vabapalgalist) 1815. a. Peale selle töötas väiketöökodades iga aasta keskmiselt 50—70 töölist.²³

Eesti manufaktuurset tööstust iseloomustavad seega selle äärmiselt väike osatähtsus kohalikus majandusel, manufaktuuride valdav kuulumine kaupmeestele ja seoses sellega vabapalgalise tööjõu valitsev kasutamine, töötamine Peterburi, Riia, Pihkva ja teistele turgudele, sest kohalik turg oli väga piiratud ostuvõimega, ning lõppeks paljude manufaktuuride äärmiselt lühike iga, mis näitab, et kohalikud kapitali esindajad — kaupmehed ja mõisnikud — ei omanud veel küllaldaselt kapitali püsivaks tööstuslikuks tegevuseks.

Õitsengule järgnes tsaarivalitsuse reaktsioonilise poliitika ja majanduskriisi tõttu järsk tagasimineku. Tööjõuga nõrgalt varustatud mahajäänud tehnikaga manufaktuurid sattusid rahalistesse raskustesse ja lõpetasid sagedasti üldse oma tegevuse. Tööstuse kapitalistlike vormide arenemise seisukohalt oli manufaktuurse

²² Suhtarvud arvutatud P. I. Ljaštšenko raamatu «NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu» I kd., lk. 513 toodud absoluutarvude järgi.

²³ Vt. L. Лоопе, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5, lk-d 83—86.

tööstuse tõusul XIX sajandi alguses aga suur tähtsus, sest see andis tõuke suurte kapitalistlike ettevõtete rajamisele, mehhaniseeritud suurtootmise tekkimisele ja arenemisele Eestis. Seega näitas kapitalistlik majandussüsteem juba feodaalse ühiskonna rüpes, et ta seisab palju kõrgemal feodaalsest majandussüsteemist.

Nagu vanematelgi kapitalistlikel maadel, algas ka Venemaa tööstuslik areng tekstiilitööstusest ja kulges kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini mööda orjastavate kontsessioonide ja laenude teed, püüdes nii järk-järgult välja jõuda industrialiseerimisele. Kuid see oli poolorjuse tee, Venemaa poolasumaaks muutmise tee.

XIX sajandi kolmekümnendate aastateni oli Venemaa tekstiilitööstuses ja töötlevas tööstuses tööliste arvu poolest esikohal kalevi- ja teiste villaste materjalide tööstus, mis oli levinud eriti Moskva, Peterburi, Grodno ja Liivimaa kubermangus. 1860. aastani «... oli kalevitööstusel eriline, originaalne organisatsioon: see oli koondunud võrdlemisi suurtesse ettevõtetesse, mis ometi ei kuulunud hoopiski kapitalistliku vabrikutööstuse hulka, vaid olid rajatud pärisorjade või ajutiselt kohuslike talupoegade tööle. 60-ndate aastate «vabrikutööstuse» ülevaateis näeme seepärast kalevivabrikute jaotust: 1) mõisnike ehk aadlike ja 2) kaupmeeste vabrikuiks. Esimesed tootsid peamiselt sõjaväekalevit, kusjuures kroonu tellimused jagunesid vabrikute vahel võrdselt aparaatide arvu järgi. Sundtöö tõttu oli säärase ettevõtete tehnika ajast maha jäänud ja nad kasutasid võrratult suuremat arvu töölisi kui kaupmeeste vabrikud, mis olid rajatud vabapalgalisele tööle.»²⁴ Kuigi masinate rakendamine soodustas toodangu tõusu ja Venemaa võis osa villatööstuse toodangust ekspordida Aasia maadesse, arenes see tööstusharu pärisorjade tööjõule tuginemise tõttu palju aeglasemalt kui puuvillatööstus. «Kalevitööstus kujutab endast näidet sellest omapärasest nähtusest vene ajaloos, mis seisab pärisorjade tööjõu rakendamises tööstuses.»²⁵

Kaubalis-rahaliste suhete süvenemine põllumajanduses lõi vaadatamata pärisorjuse elementide säilimisele eeldused suurtööstuse arenemisele Eestis. Lenin õpetab: «... mida enam põllumajandus kistakse kaubaringluse, seda kiiremini kasvab maaelanike nõudmine isiklikuks tarbimiseks minevaile töötleva tööstuse tooteile, ... kasvab seda kiiremini nõudmine tootmisvahendite järele, sest vanaaegsete «talupoja» tööriistade, ehituste jne. abil ei saa ei väike ega suur maaettevõtja tegelda uue, kaubandusliku põllumajandusega.»²⁶

XIX sajandi kolmandal aastakümnel hakati Eestis asutama tööstusettevõtteid, mis oluliselt erinesid manufaktuuridest. Kui viimastes teenis tööriist töolist, siis uuel tehnilisel alusel organiseeritud tööstusettevõtetes asus tööline teenima masinat. Üksikuid

²⁴ V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 392.

²⁵ Sealsamas, lk. 393.

²⁶ Sealsamas, lk. 256—257.

masinaid esines küll ka manufaktuuris, kuid nüüd astus üksiku masina asemele masinate süsteem, mis liitis üksikprotsessid katkestamatusse seosesse. Sellisel uuel tehnilisel astmel asuvate tööstusettevõtete, vabrikute rajamisega algas Eestis tööstuslik pööre, mehhaniseeritud suurtööstuse tekkimine ja arenemine.

Tööstuslik pööre, mis Sise-Venemaal sai alguse puuvillatööstusest XIX sajandi alguses, algas Eestis kalevitööstusest sajandi kahekümnendail aastail, mil hakati asutama suuri kalevivabrikuid. Vastava toorainebaasi kindlustas vabrikuile esiteks Eestimaa ja hiljem Liivimaa kubermangu mõisates levinud meriinolammaste pidamine, mis mõisnikele andis esialgu suuri tulusid. Tsaarivalitsus soodustas lambakasvatust laenude andmisega ja riigimõisate soodsa rentimisega tõulavade asutamiseks. Kaubalis-rahaliste suhete arenemise seisukohalt mõisates oli lambakasvatusel XIX sajandi teisel veerandil suur tähtsus, sest toodang oli ainult kaubaline, nõudis kapitalide mahutamist ja turu arvestamist.

XIX sajandi algaastail oli Eestis paljude mõisate villaketramise ja kudumise töökodade kõrval ainult 2 kalevimanufaktuuri. Neist töötas kaupmees Bauerile kuulunud manufaktuur aastail 1813—1820 Tallinnas; teine asus rootsi rahvusest Soome poliitikategelasele krahv Rehbinderile kuulunud Udriku mõisas Virumaal ja tegutses aastail 1810—1823 välismaiste meistrite juhtimisel 85—90 pärisorjaga, kusjuures ei puudunud isegi üksikud ropsimis- ja ketrusmasinad, mis olid muretsetud Berliinist.²⁷

1820. aastal asutas kaupmees P. Momma Narva 8 ketrusmasinaga kalevivabriku, mis töötas Narva kose veejõul ja oli mehhaniseeritud suurtööstuse esimeseks esindajaks Eestis. 1829. a. oli vabrikus juba 30 kudumistelge ja 133 töölist.²⁸

Umbes samal ajal (1822. a.) asutas Narva teise kalevivabriku Peterburi tööstur Schwartz, kelle vabrikus hobujõud ja vesiratas panid käima 7 kraasimismasinat, 11 ketrusmasinat, 40 kudumistelge ja teisi seadmeid. 1827. a. hävis vabrik tulekahjus, kuid taastati Schwartzi poolt, varustati uemate töömasinate ja 8 HJ aurumasinaga, mis oli esimeseks taoliseks jõumasinaks Eestis. 1828. a. töötas vabrikus 272 inimest. Mõne aasta pärast teostas Schwartz ärilise mahhinatsiooni, andis vabriku üle kaupmees Kramerile ja sõitis välismaale. Seejärel lõpetas vabrik 1831. a. tegevuse.²⁹

Aastail 1836—1845 kuulus Momma poolt asutatud kalevivabrik aktsiaseltsile «Narovskaja Manufaktura», mille aktsionärideks olid tsaarivalitsuse välisminister K. R. Nesselrode, žandarmeeria ja poliitilise salaluure ülem A. Benckendorff, panga- ja vabrikuomanik Peterburis parun A. L. Stieglitz ja teised. 1845. aastal aktsiaselts likvideeriti ja vabriku omandas rahamagnaat

²⁷ Vt. L. Loone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5, lk. 84.

²⁸ Sealsamas, lk. 89 ning Eesti tööstus ja kaubandus, Tallinn, 1931.

²⁹ Sealsamas, lk. 88—89.

A. L. Stieglitz, kes selle ümber ehitas ja 1847. aastal uute seadmete ja aurumasinaga tegevusse rakendas. 1855. aastal andis vabrik toodangut 350 000 kuldrubla eest, kusjuures töölisi oli 550.³⁰

Esimeseks ketrusmasinate ja mehaaniliste kudumistelgedega varustatud manufaktuuriks kogu Venemaal oli aga Aleksandrovi puuvillamanufaktuur Peterburis (asut. 1798. a.), mille ketrusmasinad alates 1805. a. pandi käima aurujõul ja kus 1808. a. seati üles mehaanilised kudumisteljed.³¹

Suurtööstuse teiseks püsivaks esindajaks Eestis oli balti parunite C. ja E. Ungern-Sternbergide poolt 1828. aastal asutatud kalevivabrik Hiiumaal Kärkla mõisas, kus vabriku käimapanemist soodustasid suured metsad ja otsene veetee Peterburi ja välismaaga. Rahva poolt vihatud parunite kapitali esialgset akumulatsiooni teostas nende isa, kes rahvasuus oli tuntud kurikuulsana «Ungru krahvi» nime all, laevade suunamisega valetelede abil karile ja nende lasti röövimisega. Juba 1833. aastal töötas vabrikus 260 töölisi ja toodangu summa ulatus 200 000 rublani. Sama arvu tööliste juures tõusis 1855. aastal toodangu summa 250 000 rublale.³²

«... 1835. aastal toodi Poolast Liivimaa kubermangu Pärnu lähedale Sindi mõisa Wöhrmanni ja Co vabrik, mis organiseeriti ülisuurtes mõõdetes ja suurepärases välimuses.»³³ Uue kalevivabriku põhikapital ulatus 1 519 000 rublani. 1840. aastal töötas vabrik 110 mehaanilise kudumisteljega ja 2 aurumasinaga, 800 alalise ja umbes 200 ajutise töölisega ning andis toodangut 400 000 rubla eest.³⁴ 1851. aastal tootis vabrik 550 000 rubla eest, kusjuures töölisi oli 1326. Vabriku meistrid olid eranditult välismaalased, peamiselt sakslased. Viiekümnendail aastail töötles vabrik aastas keskmiselt 6000 puuda villa, millest $\frac{2}{3}$ osteti kohalikest kubermangudest ja ülejäänud osa Sileesiast.³⁵ 1860. aastal töötas vabrikus juba 1926 töölisi ja toodangu summa ulatus 1 151 000 rublani.³⁶

Väga lühikest aega töötas 1838. aastal Tartus asutatud Schrammi kalevivabrik. Seitsme aasta jooksul (1838—1844) andis vabrik toodangut 470 000 rubla ulatuses, kusjuures töölisi oli keskmiselt 170. Toodang turustati Tartus ja Pihkvas.

³⁰ Vt. Eesti tööstus ja kaubandus, Tallinn, 1931.

³¹ Vt. П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, 1950, lk. 51 ja 55.

³² Vt. I. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, lk. 64—65.

³³ Историко-статистический обзор промышленности России, том II, Петербург, 1886.

³⁴ Vt. I. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, lk. 65—66.

³⁵ Sealsamas, lk. 66.

³⁶ Vt. «Perno Postimees ehk Näddalileht», 23. augustist 1861.

Neljandaks suureks kalevivabrikuks kujunes 1857. aastal Pärnumaal Voltveti vallas Le Clementz ja Co poolt rajatud ettevõte, mille toodangu summa näiteks 1860. aastal ulatus 330 000 rublani ja tööliste arv 473-le. Peale selle töötas vabriku juures siidriide osakond, mille 33 töolist andsid 1860. aastal 24 000 rubla eest toodangut.³⁷

Võrreldes kalevitööstuse ulatust Eestis sama tööstusharu ulatusega kogu Venemaal XIX sajandi viiekümnendate aastate lõpul, saame ligikaudselt järgmise pildi: viiekümnendate aastate lõpul töötas Eestis ligemale 650 000 elanikust kalevitööstuses umbes 3200, Venemaal üldse aga 74,1 miljonist elanikust 99 000. Iga tuhande elaniku kohta tuli Eestis seega ligemale 5 kalevitööstuse töolist, Venemaal üldse aga ainult 1,3.³⁸ Nendest näitajatest peegeldub kalevitööstuse eriti hoogne arenemine Eestis XIX sajandi teisel veerandil. Niisuguse kiire arenemise aluseks oli ühelt poolt tugev toor- ja kütteenainebaas ning teiselt poolt vabapalgalise tööjõu valitsev kasutamine, kelle tööviljakus oli palju kõrgem Sise-Venemaa kalevitööstuses töötavate pärisorjuslike ja ajutiselt kohuslike talupoegade tööviljakusest.

Kalevitööstuse järel oli XIX sajandi alguses Venemaa töötlevas tööstuses tööliste arvu poolest teisel kohal linatööstus. Kuid seoses puuvillatööstuse kiire kasvuga langes sajandi teisel veerandil linatööstuse osatähtsus püsivalt. Tootmise kokkutõmbumist selles tööstusharus forsseeris ka ärulaevastiku loomine, millega oluliselt vähenes nõudmine linatööstuse toodetele (purjeriidele).

Eestis asutas esimese linaketramise ja -kudumise vabriku 1851. aastal Narvas sealse kalevivabriku omanik Peterburi rahamagnaat A. L. Stieglitz. Vabriku asutamist Narva perioodil, millal linatööstus Venemaal üldiselt näitas tunduvat tagasiminekut, soodustas viljahindade languse tõttu ümberkaudsetes kubermangudes hoogustunud linakasvatus, puuvillatööstuse nõrk areng kohalikes kubermangudes ja loomulikult Narva kosk kui energiaallikas. 1860. aastal andis vabrik toodangut (linast lõnga, niiti, linast ja džuttriidet) 610 000 rubla eest, kusjuures töölisi oli 525.³⁹

Alates 1830. aastast tõusis tööliste arvu poolest Venemaa tööstuse juhtivaks haruks puuvillatööstus. «Kuid ka puuvillatööstuses avaldus meie maal valitsenud feodaalsete suhete eitav mõju. Temale ei jätkunud vabapalgalisi töölisi; realiseerimisturg oli pärisorjuslike talupoegade — elanikkonna põhimassi — madala

³⁷ Vt. «Perno Postimees ehk Näddalileht», 23. augustist 1861.

³⁸ Allikadena kasutatud: elanikkonna kohta Eestis — vt. Eesti NSV ajalugu, Tallinn, 1957, lk. 194, kusjuures elanike üldarv on leitud linnaelanike protsendi järgi ja väljendab elanike arvu üldse 1855. a.; Venemaal — vt. П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, lk. 452, kusjuures elanike arv on toodud 1860. a. kohta; kalevitööstuse tööliste arv Eestis on saadud eeltoodud üksikute tehaste tööliste arvu liitmise teel, Venemaal — vt. П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, Том II, 1956, lk. 92 (andmed 1859. a. kohta).

³⁹ Vt. Eesti majandusajalugu, I, Tartu, 1937.

ostuvõime tõttu piiratud; ketrus- ja kudumismasinate rakendamine, mis teostas revolutsiooni puuvillatööstuses, toimus sel perioodil võrdlemisi aeglaselt; masintootmisele olid vajalikud kvalifitseeritud, kirjaoskajad kangrud, keda pärisorjuslik kord ei võinud anda küllaldaselt hulgal.»⁴⁰ Esimeste masinate ilmumine vene puuvillatööstusesse langes XVIII sajandi viimastesse aastatesse ja XIX sajandi esimesse veerandisse. Masinate rakendamine tootmisse toimus aga väga ebaühtlaselt. Kuni XIX sajandi kolmekümnendate-neljakümnendate aastateni domineeris vene puuvillatööstuse bilansis välismaise valmislõnga sissevedu. Alles alates viiekümnendaist-kuuekümnendaist aastaist algas seoses tootmistsükli (puuvill — lõng — kangas — sitsitrukkimine) arenemisega toorpuuvilla ulatuslikum import. Mõningat tõusu Venemaa puuvillatööstuse arenemisse tõi ketrusmasinate väljaveokeelu kaotamine Inglismaal 1842. aastal. Siiani importis Venemaa ketrusmasinaid Belgiast ja Prantsusmaalt, need olid inglise masinatega võrreldes veelgi vanema konstruktsiooniga. «Kuid tuleb märkida, et inglise kapitalism, olles monopoliseerunud Venemaa masinatega varustamise, pidurdas tunduval määral vene tööstuse arenemist, hoidis tagasi rahvuslike tehniliste kaadrite ja vene kodumaise tekstiilmasinaehituse loomist, müües vene vabrikutele sagedasti vana konstruktsiooniga masinaid.»⁴¹

Vene puuvillatööstuse vallutamist inglise tehnikaga teostas Hamburgist Venemaale äritsema asunud saksa parun Ludwig Knoop, kes ühtlasi asutas valdava osa Venemaa suurematest puuvillavabrikutest, nende hulgas ka suurima — «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri».

1856. aastal müüsid ühe Narva kaupmehe pärijad neile kuuluva Kreenholmi saare 60 000 rubla eest Peterburi ja Moskva kaupmeestele, kes sinna järgnevatel aastatel asutasid Venemaa suurima puuvillaketramise ja -kudumise vabriku. Selle ettevõtte eesotsas seisis saksa parun Ludwig Knoop. Osaühingu põhikapital koosnes asutamisel 2 miljonist rublast. Vabriku ehitustööd ja kahe vesiratta (kummagi võimsus 360 HJ) paigalepanek lõpetati 1858. aasta suvel. Sama aasta sügisel alustas tegevust vabriku ketrusosakond esialgu 8000 värtnaga, kuna kudumisosakond lülitus tootmisse järgmisel aastal. Viiekümnendate aastate lõpul töötas vabrikus juba ligemale 2000 töölise.⁴² Kogu Venemaa puuvillatööstus hõlmas samal ajal (1859. aastal) 97 200 töölise.⁴³

Tekstiilvabrikute hulka tuleb lugeda ka vendade Bornhause-nite poolt 1830. a. Narva asutatud riide värvimise ja mustrite trükkimise vabrikut, millel oli riidepress, mustrite trükkimise masin

⁴⁰ П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, lk. 50.

⁴¹ Sealsamas, lk. 53.

⁴² Vt. Kreenholmi Manufaktuur, 75, 1857—1932.

⁴³ Vt. П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, lk. 49.

ning mis alates 1843. a. töötas hobujõu asemel aurujõul. Vabriku sajust töölisest olid kuuskümmend naist ja lapsed. Töödeldavad kangad osteti Peterburist, mis Moskva kõrval oli ka vabriku toodangule üheks avaramaks turuks.⁴⁴

Mehhaniseeritud tekstiilitööstuse arenemine sundis tekstiilmanufaktuure ja käsitööstuslikke töökodasid oma tegevuse lõpetama. Nii hävisid konkurentsivõimega kalevivabrikutega 1825. a. Narvas asutatud Nüsseri kalevimanufaktuur, kus töötas 85—110 töölist 5 ketrusmasinal ja 23 kudumisteljel, mille jõuallikaks oli 2 vesiratast; 1837. a. Tartus rajatud Metzke kalevimanufaktuur, kus 1848. a. töötas 40 töölist; 1843. a. Tartus tegevust alustanud Ströhmi kalevimanufaktuur, kus 1847. a. oli 39 töölist ja Saaremaal Buxhoevdeni kalevimanufaktuur.⁴⁵ Kuigi talurahvas valmistas veel kaua riidet oma tarbeks kodusel teel, tungis vabrikuriie järk-järgult taludessegi.

Teiseks tööstusharuks Eestis, kus juba XIX sajandi esimesel poolel hakati üle minema masinate kasutamisele tootmises, oli paberitööstus.

Juba 1677. aastal töötas Tallinnas Ülemiste järve ääres pabermöldri J. Wiedenbaueri paberiveski,⁴⁶ mis valmistas kaltsudest jämedaid paberisorte. Sellest veskist kasvas aja jooksul välja suur tselluloosi- ja paberivabrik, praegune V. Kingissepa nimeline tselluloosi- ja paberitööstuse kombinat. 1839. aastal lasti ettevõtte Tallinna kaupmehe J. W. Donati poolt käiku uute ajakohaste masinatega, kusjuures töölisi oli veidi üle saja, neist ligemale kolmandik aga alles lapsed. Olenevalt turustamistingimustest oli vabriku aastatoodangu summa väga kõikumine, ulatudes paremail aastail ligemale kuuekümmene, halvemal aga ainult kolmekümne tuhande rublani. Seadmete pidev täiendamine võimaldas vabrikul esialgu edukalt võistelda Peterburi paberivabrikutega.⁴⁷ Donati paberivabrik oli mehhaniseeritud suurtööstuse esimeseks esindajaks Tallinnas.

Samuti suureks paberivabrikuks kujunes Räpina paberimanufaktuur, kus juba 1808. aastal oli 50 töölist. 1836. aastal töötas manufaktuuris 100 töölist, kusjuures 41 neist olid lapsed, kes tegelesid kaltse ja tegid teisi halvemini tasutavaid töid. Manufaktuuri omanikuks oli samuti eespool mainitud kaupmees Donat, kelle kätte seega oli koondunud kogu Eesti paberitööstus. Masinate kasutusele võtmisega muutus manufaktuur viiekümnendail aastail paberivabrikuks. Üleminek manufaktuurilt vabrikule tähendas täielikku tehnilist pööret. Kui 1851. aastal andis umbes 100 töölistega manufaktuur toodangut 13 000 rubla eest, siis tõusis pärast

⁴⁴ Vt. L. Loone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5, lk. 91.

⁴⁵ Vt. sealsamas, lk. 91.

⁴⁶ Arhiividokumentidest ei nähtu paberiveski täpset asutamisaastat.

⁴⁷ Vt. O. Greiffenhagen (Tallinna linna arhivaar — R. R.), Zur Geschichte der Vasserindustrie Revels, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIII, Heft 4, 1927, Reval.

üksikute masinate rakendamist 80 töölise toodangu summa 1860. aastal 18 000 rublale.⁴⁸ Aastate jooksul tekkis ettevõtte ümber rohkem kui paarikümne töölismajaga asula.

Aastail 1820—1825 töötas Narvas kaupmees P. Petšatkini paberimanufaktuur, kus 1823. a. oli 42 töelist. 1825. a. hävis manufaktuur tulekahju tõttu.⁴⁹

Ajaleht «Perno Postimees ehk Näddalileht» märgib 1861. aasta 23. augusti numbris veel Viljandimaal Võidoma paberimanufaktuuri, kus 1860. aastal 59 töölise toodangu summa oli 6700 rubla.

Kuigi Eesti paberitööstus hõlmas viiekümnendate aastate lõpul ainult paarsada töelist, moodustas see 1,8% kogu Venemaa paberitööstuse töölise üldarvust; samal ajal moodustas Eesti elanikkond aga kõigest 0,88% kogu tsaari impeeriumi elanikkonnast.⁵⁰

Kolmandaks tähtsaks tööstusharuks oli Eestis XIX sajandi esimesel poolel klaasitööstus. Peale paljude mõisates juba eelmise sajandi teisel poolel ehitatud primitiivsete klaasisulatamise ahjude, millega mõisnikud lootsid tõsta oma sissetulekuid, töötas XIX sajandi esimesel poolel püsivalt 4 klaasimanufaktuuri. Suurimaks neist kujunes, nagu eespool nimetatud, Peterburi ja Riia kaupmeeste poolt XVIII sajandi lõpul asutatud Meleski-Rõika klaasi- ja peeglimanufaktuur, mille 1806. aastal 60 000 rubla eest omandas Peterburi kaupmees Ph. Amelung, kelle järglaste käes püsis ettevõtte 1914. aastani. Juba 1815. aastal töötas manufaktuuris 450 töelist toodangu summaga 115 000 rubla. 1860. aastal töötas Meleski-Rõika klaasi- ja peeglimanufaktuuris 451 töelist toodangu summaga 169 500 rubla.⁵¹ Manufaktuuri nimi — Meleski-Rõika — näitab, et selle üks osakond asus Meleskis ja teine Rõikal, esimesest 6,5 km kaugusel. Meleskis sulatati ja puhuti mitmesugust klaasi, Rõikal lihviti, lõigati ja hõbetati osa Meleski toodangust ning turustati peegliklaasina Peterburis, Riias ja teistes linnades. Erilisi väikesi peegleid eksporditi isegi Hiinasse, Lõuna-Ameerikasse ja mujale. Meleski-Rõika manufaktuuri juures näeme seega juba osakondade (tšehhide) vahelist spetsialiseerumist valmistoo-

⁴⁸ Vt. I. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, 1928/1929, Reval, lk. 73;

O. Greiffenhagen, Zur Geschichte der Wasserindustrie Revels, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIII, Heft 4, 1927, Reval, lk. 124;

«Inland» (Wochenzeitschrift), 1836 ja

«Perno Postimees ehk Näddalileht», 23. augustist 1861.

⁴⁹ Vt. L. Loone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5, lk. 92.

⁵⁰ Allikatena kasutatud: elanikkonna kohta — vt. viide lk. 25; paberitööstuse töölise üldarvu kohta — vt. П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, lk. 31.

⁵¹ Vt. «Perno Postimees ehk Näddalileht», 13. augustist 1858;

sealsamas, 23. augustist 1861 ja

L. Loone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5, lk-d 82 ja 94.

dangu ja tehnoloogilise protsessi järgi ning nendevahelist tehnoloogilist koopereerimist.

Suurteks klaasimanufaktuurideks kujunesid samuti 1812. aastal Pärnumaal Lelle vallas, 1813. ja 1822. aastal Pärnumaal Vändras asutatud 2 klaasimanufaktuuri, kus 1860. aastal töötas kokku 96 töölist toodangu summaga 42 600 rubla. Olemasolevail andmeil kuulusid ka mõlemad Vändra klaasimanufaktuurid Amelungidele, kes seega valitsesid peaaegu kogu Eesti klaasitööstuse üle.⁵²

Sellest ajast peale ei toimunud Eesti klaasitööstuses märkimisväärset tehnilist pööret. Tootmise aluseks oli kogu aeg käsitsitöö, kus ei saanudki olla mingit tehnika progressi peale tööjaotuse süvenemise. Alles 1928. aastal toimus esimesena Järvakandi klaasimanufaktuuris Harjumaal (asutatud 1879. aastal) üleminek käsitsi tootmiselt mehaanilisele tootmisele.

Iseloomustades tehnikat manufaktuuris üldse, kirjutab Lenin: «Käsitsi tootmise kui manufaktuuri aluse säilimine seletab tema suhteliselt aeglast arenemist, mis torkab eriti silma tema võrdlemisel vabrikuga. Tööjaotuse arenemine ja süvenemine toimub väga aeglaselt, nii et manufaktuur säilitab tervete aastakümnete (ja koguni sajandite) kestel kord võetud kuju...»⁵³ Eesti klaasitööstuse arenemine on Lenini selle järelduse tüüpiliseks näiteks.

Võrreldes elanike arvuga oli Eestis viiekümnendate aastate lõpul klaasitööstuse töölisi suhteliselt 5 korda rohkem kui kogu Venemaa klaasi- ja kristallitööstuses.⁵⁴ Eesti klaasitööstuse ulatuslikum arenemine sel perioodil oli seoses järjest suureneva kohaliku nõudmisega aknaklaasi järele, mille tootmiseks asutatigi Vändrassa peale pudelimanufaktuuri ka aknaklaasi manufaktuur.

Ehitustegevuse nõudeid teiste ehitusmaterjalide järele rahuldasiid algelised lubjapõletamisahjud, rohked telliskivilöövid ja veejõul töötavad saekaatrid. Esimene aurujõul töötav saeveski asutati Eestis 1838. aastal.

Täiesti uue tootmisharu esindajana asutas 1838. aastal Tallinna kaupmees G. A. Eggers linna lähedale oma mõisa tuletikumanufaktuuri, mille toodang leidis turustamist isegi Hiinas, Indias ja Pärsias.⁵⁵ Töötingimused siinses manufaktuuris ei olnud paremad kui Inglismaa tuletikumanufaktuurides, kus Dante leidis, et see ületab tema õudseimadki kujutlused põrgust.⁵⁶

Tööstusettevõtted teistelt tööstusliku tootmise aladelt olid Eestis XIX sajandi esimesel poolel väikese käsitööstusliku töökoja

⁵² Vt. «Perno Postimees ehk Näddalileht», 23. augustist 1861 ja L. Loone, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5, lk-d 82 ja 94.

⁵³ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 357.

⁵⁴ Allikatena kasutatud: elanikkonna kohta — vt. viide lk. 19; klaasitöölise üldarvu kohta — vt. П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, 9150, lk. 32.

⁵⁵ Vt. I. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, lk. 72.

⁵⁶ Vt. K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 216.

tüüpi. Nii töötasid Tallinnas, Tartus, Narvas, Pärnus ja teistes linnades ning mõnes kohas maal väikesed metallitöökojad, äädika ja värvide valmistamise töökojad, nahaparkimise töökojad ja teised kohaliku tähtsusega käsitööstuslikud töökojad.

Eesti kolme tähtsama tööstusharu (tekstiili-, paberi- ja klaasitööstuse) 13 ettevõttes töötas viiekümnendate aastate lõpul ligikaudu 6500 töolist, moodustades seega ainult ühe protsendi Eesti elanikkonnast. Palgatöölise klassi ja tema positsiooni kujunemine seisis alles ees.

Kuigi kaubamajandus hakkas juba järk-järgult muutuma kapitalistlikuks majanduseks, hoogustus suureneva rahavajaduse tõttu eriti neil aladel, mis põllutöökõks olid vähem soodsad, ka naturaalmajanduse vältimatu päraldis — talupoegade väiketööstus (kodutöõndus). Nii arenes Põhja-Tartumaal Avinurmes ja Hiiumaal massiliselt puunõude tootmine, mis jõudis haripunkti alles kapitalismi tingimustes XIX sajandi teisel poolel. Avinurmes ja Hiiumaal valmistati peamiselt kaunistamata puunõusid, mille järele oli suur nõudmine kohalikul turul. Kaunistatud puunõusid ja -esemeid valmistati Läänemaal ja Saaremaal, mis kujunesid omapärase puukunsti rajoonideks Eestis. Need neli puutoodete rajooni olid nagu puutoodete manufaktuurid, kus valmistati esemeid kaupmeeste tellimusel ja töötati sagedasti tükitöö alusel. Peale hädatarviliku ei suutnud need talupojad-väiketöõndajad aga oma tööga teenida, sest kaupmehed maksid neile toodete eest äärmiselt madalat hinda. Kapital allutas seega endale täielikult ka talupoja-väiketöõndaja.

Oma klassikalises teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal» kirjutab Lenin: «Kapitalismi arenemise küsimuses on põllumajanduse tehniliste tootmisalade kasvul väga suur tähtsus. Esiteks kujutab see kasv endast üht kaubandusliku põllumajanduse arenemise vormidest ja seejuures just säärast vormi, mis näitab erilise reljeefsusega põllumajanduse muutumist üheks kapitalistliku ühiskonna tööstuse haruks. Teiseks on põllumajandussaaduste tehnilise töötlemise arenemine harilikult lahutamatu seotud põllumajanduse tehnilise progressiga: ühelt poolt nõuab juba töötlemise eesmärgil tooraine tootmine ise tihti põllumajanduse parandamist (näiteks juurvilja kasvatamine); teiselt poolt kasutatakse töötlemisel saadavaid jäätmeid sageli põlluharimises, tõstes selle edukust ja taastades osaltki seda tasakaalu, seda põllumajanduse ja tööstuse vastastikust sõltumust, millede rikkumine moodustab ühe kapitalismi kõige sügavamaist vastuoludest.»⁵⁷

Põllumajanduse tehnilistest tootmisaladest arenes Eesti mõisates XVIII sajandi teisest poolest alates ulatuslikult viinapõletus. XIX sajandi kahekümnendail aastail elas aga viinapõletus Eestis üle terava kriisi. Sise-Venemaa kubermangude tehniliselt paremini organiseeritud piiritusvabrikud andsid odavat toodangut ja vallutasid peaaegu täielikult Peterburi turu. Nii veeti 1823. aastal Peter-

⁵⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 235.

huri ainult 300 000 pange Eesti kubermangu piiritust, kuna samal ajal Sise-Venemaa kubermangudest saadeti sinna 1 642 000 pange piiritust. Ühe vaadi viina hind langes aastail 1806—1829 17,5 rublalt 5,5 rublale.⁵⁸ Niisugune balti-saksa mõisnikele äärmiselt ebasoodne konjunktuur sundis neid teostama mõningaid ümberkorraldusi ka siinses mõisamajanduses. Huvitav on märkida, et kodanliku Eesti ajaloolased ja majandusteadlased lugesid neid ümberkorraldusi võimalikuks ainult mõisnike tõusnud haridusliku taseme tõttu ja järeldasid, et piiritustööstuse ümberkorraldamist takistas siiani «mõisnikkonnas sügavale juurdunud traditsionalism.»⁵⁹ Niisuguse väärikontseptsiooni eesmärgiks oli näidata, et uuendused kohalikus mõisamajanduses (parandatud kolmeväljasüsteem seoses uute kultuuride ja karjanduse arendamisega) olid esile kutsutud haritud balti parunite poolt siinse põllumajanduse taseme üldiseks tõstmiseks. On aga täiesti selge, et mõningate uuenduste rakendamine oli balti mõisnikele peale sunnitud tootlike jõudude arenemise poolt Sise-Venemaa kubermangudes, sest ümberkorraldusteta polnud neil näha väljapääsu pikalevenivast kriisist, mis viis näiteks aastail 1821—1825 Liivi kubermangus pankrotti 53 mõisat. Mõisnike haridusliku taseme tõusu ja traditsionalismi kattega püüdsid kodanliku Eesti teadlased varjata Balti kubermangude areneva kapitalistliku majanduse orgaanilist seost Sise-Venemaaga.

Seoses viinapõletuse tehnilise arenemisega Sise-Venemaa kubermangudes olid balti mõisnikud sunnitud oluliselt uuendada oma viinavabrikute seadmeid. XIX sajandi neljakümnendail aastail arvestati ühe keskmise viinavabriku hinda juba 4500 rublale, mis võrdus umbes üheksandikule keskmise mõisa hinnast. Uute seadmetega võis viina valmistada nii teraviljast kui ka kartulitest, mille kasvatamine eriti hoogustus alates XIX sajandi kolmekümnenda aastaist. Kui 1809. aastal hinnati Eesti kubermangu kartulisaaki 17 300 setvertile, siis suurenes kolmekümne aasta jooksul saak 21,4 korda, ulatudes 1839. aastal 370 000 setvertile.⁶⁰

XIX sajandi neljakümnendail aastail võib Eesti viinatoodangut hinnata umbes 1 500 000 pangele aastas, kusjuures valdav osa sellest turustati Peterburis, Novgorodis ja Pihkva kubermangus.

Tähtsamateks viinapõletusrajoonideks kujunesid XIX sajandi keskpaiku Virumaa, Tartumaa, Viljandimaa ja Võrumaa. Virumaal soodustas viinapõletuse arenemist toodangu lähedane transpordivõimalus turustamiskeskustesse — Tallinna ja Narva, kuna Tartumaa, Viljandimaa ja Võrumaa olid suurimateks teraviljakasvatuse rajoonideks Eestis.

Uue viinapõletustehnika rakendamine, uue tooraine (kartul) kasutamine ja viinahindade tõus (1841. aastaks tõusis ühe vaadi

⁵⁸ Vt. Eesti majandusajalugu, lk. 381.

⁵⁹ Sealsamas, lk. 392.

⁶⁰ Vt. J. V a s a r, Eesti majandus Vene ajal XIX sajandi keskpaigani, Tartu, 1937, lk. 430.

viina hind 11,4 rublale) võimaldas balti mõisnikel XIX sajandi kahekümnendate aastate kriisi ületamise, eriti selle järel, kui alates kolmekümnendaist aastaist lubati kartuliviina turustada ka Sise-Venemaale.

Palju suuremat tulu kui viina turustamine hulgi, andis aga mõisnikele, kelle käes oli viinamüügi monopol maal, viina väikemüük tuhandete maakõrtside kaudu, kus omakorda vahekasu võtsid veel kõrtsmikud. Ulatusliku kõrtside võrgu organiseerimisega, kus viina hind oli võrreldes riiklike hangetega kolm korda kõrgem, püüdsid mõisnikud ja kõrtsmikud talurahvalt kätte saada nende ränga töö ja vaevaga saadud raha ning muuta seda kapitaliks tema mitmesugustes vormides.

KOKKUVÕTE

Eesti tööstuslik areng sai oma alguse eestlastega asustatud territooriumi liitmisega XVIII sajandi teisel aastakümnel Vene impeeriumiga.

Põhjasõja (1700—1721) ja taudide tagajärjel purustatud maa tootlike jõudude taastamiseks kulus Rootsi võimu ajal siinse talurahva rängaks ekspluateerimiseks kehtestatud Baltimaade erikorra tingimustes üle kolmekümne aasta. Alles XVIII sajandi keskpaiku saavutas Eesti elanike arv ja teraviljatoodang endise taseme.

Väga aeglaselt elavnes kaubandus, sest Venemaa väliskaubandus suundus XVIII sajandil esijoones Peterburi ja Riia kaudu, kuna neil olid Sise-Venemaaga paremad ühendusteel kui Eesti linnadel. Kohalik kaupmeeskond koosnes peamiselt sakslastest, kes koos mõisnikega hoidsid võimu linnades oma käes. Kaubanduse nõrkuse tõttu aga ei olnud kohalikel kaupmeestel veel suuremaid kapitale.

Kaubalis-rahaliste suhete arenematuse tõttu olid XVIII sajandi esimesel poolel Eestis levinud üksnes linna tsunftiorganisatsiooniline käsitöö ja maakäsitöö, kusjuures käsitöölised olid enamikus sakslased. Eestlased, kes vaatamata suurtele raskustele juhtusid mõisaorjusest pääsema linna, tõrjuti siin sakslaste ja teiste välismaalastest käsitööliste poolt lihttöödele.

Kuigi balti-saksa mõisnikel õnnestus XVIII sajandi esimesel poolel Sise-Venemaast erineva korra säilitamise ja edasise väljaarendamisega oma võimu tugevdada ja pärisorjuslikku rõhumist veelgi tõsta, hakkasid naturaalmajanduse raamides arenema kaubamajanduse elemendid.

XVIII sajandi teisel poolel hoogustus kaubalis-rahaliste suhete arenemine. Teravilja ja viina hindade tõusust tingitult hakati pidevalt suurendama viina tootmist müügiks. Seoses põllumajanduse astumiseiga kaubaringluse ja linnade kasvuga hakkas kujunema kohalik turg tarbimisesemetele. Suur tähtsus Eesti majanduslikus arenemises oli Venemaa siseturu laienemisel, eriti impeeriumi

pealinna Peterburi kiirel kasvul, millise võimsa keskuse majanduslikuks tagamaaks hakkas Eesti üha suuremal määral muutuma. Pärisorjusliku mõisamajanduse järjest ulatuslikum üleminek kaubatootmisele ja järjest tihedam seostumine turuga valmistab ette naturaalmajanduse üldist lagunemist, üleminekut kaubamajandusele, mis teatavasti tööjõu vägivaldse muutmisega kaubaks muutub kapitalistlikuks majanduseks. Mõisamajanduse turuga seostumise otseseks tagajärjeks oli talurahva julma rõhumise püsiv suurenemine, valitsevate klasside elustandardi tõus, pimedas orjuses oleva eesti talurahva olukorra püsiv halvenemine. XVIII sajandi teist poolt läbis seepärast punase joonena terav ekspluateeritavate ja ekspluateerijate vaheline klassivõitlus, mis viis feodalismi vastu kriisile, kapitalismile ülemineku ajajärgule.

Kaubalis-rahaliste suhete tugevnemine pani aluse talupoegade väiketööstuse (kodutööstuse) arenemisele ja manufaktuuride tekkimisele Eestis XVIII sajandi teisel poolel. Eriti hoogustus villase riide ja mitmesuguste villaste esemete kodutööstuslik tootmine.

Kodutööstus oli seega kaubamajanduse arenemise üheks esimeseks sammuks Eestis. Kuid «iga samm kaubamajanduse arenemises viib vältimatult selleni, et talurahvas eraldab endast üha uusi töondajaid; see protsess nii-ütelda künnab üles uut pinda, teeb ettevalmistusi selleks, et kapitalism saaks järgnevalt haarata üha uusi alasid kõige mahajäänumais maanurkades või kõige mahajäänumais tööstusharudes».⁶¹

Esimesed endiselt primitiivse käsitehnikaga, kuid suurema tööliste arvuga ja kujuneva tööjaotusega töökojad — manufaktuurid — asutasid oma mõisa üksikud mõisnikud. Meistriteks ja oskustööliseks olid nendes manufaktuurides välismaalased, enamasti sakslased. Kohalikke pärisorjuslikke talupoegi rakendati üksnes liht- ja abitöödele. Hilisemateks manufaktuuride organiseerijateks peamiselt linnades olid üksikud kaupmehed. Nendes manufaktuurides kasutati eranditult vabapalgalist tööjõudu. Ainult kahest XVIII sajandil tekkinud manufaktuurist — Räpina paberimanufaktuurist (asut. arvatavasti 1734. a.) ning Meleski-Rõika klaasi- ja peeglimanufaktuurist (asut. 1792. a.) kasvas hiljem välja vabrik.

Kaubamajanduse arenemist maal soodustas mõisates laialdaselt levinud viinapõletamine. Selle põllumajandussaaduste tehnilise töötlemisala arendamine mõisnike poolt suurendas tunduvalt mõisnike tulusid, kuid langes seejuures uue raske koormusena talupoegade õlgadele. Talurahva koormuste suur tõus oli aga feodalismi kriisi üks selgemaid tunnuseid.

Aastail 1814—1815 saavutas Eesti manufaktuurne tööstus kõrgeima taseme. Kui 1800. a. töötas 19 viie ja enam töölisega ettevõtet, siis 1815. a. tegutses 23 sellist ettevõtet. Tööliste arv kasvas 783-lt 1804. a. 841-le 1815. a. Vabapalgalise tööjõu osatähtsus ula-

⁶¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 279.

tus 1815. a. 82,6 protsendile. Tõusust hoolimata omas manufaktuurne tööstus Eesti majanduselus äärmiselt väikest osatähtsust. Siinsed manufaktuurid töötasid peaaegu eranditult lühikest aega, sest kohalikud kapitali esindajad — sakslastest katpmed ja mõisnikud — ei omanud veel küllaldaselt kapitali püsivaks tööstuslikuks tegevuseks, konjunktuurilt ebasoodsate perioodide ületamiseks.

XIX sajandi alguses puhkesid talurahvarahutused uue jõuga. Peale selle tabas rohkesti teravilja turustavat Balti kubermangude mõisamajandust (kontinentaalblokaadist tingitud teraviljahindade languse tõttu) terav majanduslik kriis. Tekkinud olukorrast väljapääsemiseks teostati kokkuleppel tsaarivalitsusega Balti kubermangudes murrangulise tähtsusega talurahvareformid (Eestimaa kubermangus 1816. aastal ja Liivimaa kubermangus 1819. aastal), mille väliseks vormiks oli talupoegade «vabastamine» pärisorjusest, tõeliseks sisuks aga maa eksproprieerimine talurahvalt. Tsaarivalitsuse reaktsioonilise poliitika tõttu õnnestus balti-saksa mõisnikel oma määratud majanduslikku võimu talurahva üle süvendada ka mittemajandusliku sunni varjatud vormide säilitamisega. Algas feodalismi kriisi teine etapp, kapitalismile ülemineku ajajärk, mida iseloomustas nn. esialgne akumulatsiooniprotsess, kaubaturu polarisatsiooniprotsess, mis lõi kapitalistlikule tootmisviisile põhitingimused.

Üleminek feodalismilt kapitalismile kulges Balti kubermangudes mõisnike majandusliku ja poliitilise võimutsemise tingimustes väga aeglaselt, sest kasutades tsaarivalitsuse tagurlikku poliitikat, õnnestus balti parunitel vältida teisi kodanlike reforme, mis Venemaal leidsid pärast 1861. aasta talurahvaseadust kohest ellurakendamist ja avasid tee kapitalismi hoogsale arenemisele. See oli Balti kubermangudes toimunud ajaloolise arenemise üks suuremaid iseärasusi.

Kuigi feodalismi elementide säilimine pidurdas siseturu ja tööstuse hoogsamat kasvu, toimus seoses linnade ja põllumajandusega mittetegeleva rahvastiku suurenemisega ning tööstuse arenemisega kohaliku turu laienemine. XVIII sajandi kaheksakümnendate aastatega võrreldes kasvas Eesti linnaelanike arv XIX sajandi kuuekümnendateks aastateks 3 korda ja 1820. aastaga võrreldes ligemale 2 korda, ulatudes peaaegu 61 000 elanikuni. Samal ajal kasvas talurahva arv Eestimaa kubermangus 42% ja Liivimaa kubermangus 53% võrra. XIX sajandi kuuekümnendate aastate alguses moodustas linnaelanike arv 9,4% Eesti rahvastiku üldarvust. Nn. kümnenda revisjoni järel oli kogu Venemaal 1858. aastal 4,2 miljonit linnaelanikku, mis moodustas 5,7% elanike üldarvust. Vaatamata sellele, et Eesti linnaelanikkonna arvulist kasvu forsseeris endiselt rohke meistrite ja oskustööliste sisserändamine lääne poolt, näitab see, võrreldes Vene impeeriumiga üldiselt, Eesti elanikkonna palju aktiivsemat siirdumist põllumajandusest kaubanduslikele ja tööstuslikele tegevusaladele, mis on üks areneva

kapitalismi iseloomulikumaid sümptome. Peale linnade suurenes põllumajandusega mittetegeleva ja ainult osaliselt tegeleva rahvastiku arv uute tööstusettevõtete ümber tekkivais asulais ja talupoegade väiketööstuse (kodutöönduse) levides ka külas.

XIX sajandi esimesel poolel toimusid suured muutused vene tööstuses: tunduvalt suurenes ettevõtete ja tööliste arv, kasvas töö kapitalistlike vormide rakendamine, toimusid olulised muutused mitte ainult tööstuse struktuuris, vaid ka tööstusliku tootmise tehnikas. Nende muutuste ümberkujundav mõju kajastus samuti Eesti tööstuse arenemises.

Sise-Venemaa tööstustehnika ja -ökonoomika suured ja põhilised edusammud hakkasid järk-järgult tungima Eesti tööstusse. Need edusammud põhjustasid manufaktuuri ümberkujunemise vabrikuks, mida Lenin iseloomustab järgmiselt: «Üleminek manufaktuurilt vabrikule tähistab täielikku tehnilist pööret, mis kukutab meistri sajandite kestel omandatud käsitööoskuse, sellele tehnilisele pöördele järgneb aga paratamatult ühiskondlike tootmissuhete kõige järsem lammutamine, tootmisest osavõtivate isikute eri gruppide lõplik lõhenemine, täielik lahtiütlemine traditsioonist, kõigi kapitalismi tumedate külgede teravnemine ja laienemine, ühes sellega aga ka töö massiline ühiskonnastamine kapitalismi poolt. Mehhaniseeritud suurtööstus on seega kapitalismi viimane sõna, tema negatiivsete ja «positiivsete momentide» viimane sõna.»⁶²

Tööstuslik pööre algas Eestis XIX sajandi kahekümnendail aastail tekstiilitööstusest ja hõlmas XIX sajandi teisel veerandil veel ainult paberitööstuse.

Kõige varem hakkas kapitalistlikule masinalisele tehnikale üle minema kalevitööstus (1820. aastate algul asutati Narva kaks kalevivabrikut, 1828. aastal rajati kalevivabrik Hiiumaale Kärkla mõisa, 1835. aastal toodi Poolast Pärnu lähedale Sindi mõisa suur kalevivabrik, 1838. aastal asutati kalevivabrik Tartu ja 1857. aastal Pärnumaale Voltveti valda), seejärel tungis kapitalistlik masinaline tootmine paberitööstusse (XIX sajandi kolmekümnendate aastate lõpuks kasvas Tallinna vanast paberiveskist välja ajakohaste masinatega paberivabrik ja viiekümnendail aastail muutus Röpina paberimanufaktuur masinate kasutusele võtmisega paberivabrikuks), linatööstusse (1851. aastal asutati Narva linaketramise ja -kudumise vabrik) ja puuvillatööstusse (1858. aasta sügisel alustas Narva lähedal Kreenholmi saarel tegevust Venemaa suurim puuvillaketramise ja -kudumise vabrik). Neis tööstusharudes, mis mehhaniseeritud suurtööstus endale alistas, tõrjus vabrik manufaktuurid lõplikult välja.

Vabrikute asutamisest võtsid osa peale üksikute kohalike sakslastest kaupmeeste ja mõisnike esijoones Peterburi, Moskva ja Riia kaupmehed, kes püüdsid siinsete tooraine- ja energiaressursside ning odava vabapalgalise tööjõu ekspluateerimisega saada mäa-

⁶² V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 379.

ratut profiiti toodangu realiseerimisel nii kitsal kohalikul kui ka avaral Sise-Venemaa turul. Meistrid ja oskustöölised toodi valdavas osas välismaalt, kuna maast lahtikangutatud eesti talupojad ja siia ajutiselt tööle tulnud vene obrokitalupojad pidid taluma lihttöölisena ekspluateerimist. Äärmiselt madala palga eest kasutati ulatuslikult naiste ja laste tööjõudu. Ekspluateerimisel puudusid igasugused seadusandlikud piirid, sest alles kujunev tööliisklass (XIX sajandi viiekümnendate aastate lõpul kuulus tööstustöölise ridadesse ainult 6 500 inimest ehk ainult 1% Eesti elanikkonna üldarvust) polnud veel võimeline astuma võitlusse kapitalistliku ekspluateerimisega.

Kuna XIX sajandi esimesel poolel polnud kohalik turg veel oma olemuselt liitunud ülevenemaalise turu kui orgaanilise tervikuga, siis arenes suurtööstus Eestimaal sel perioodil väga aeglaselt. Vajalikud eeldused hoogsaks arenemiseks avanesid alles pärisorjusliku korra kaotamise järel kogu Venemaal ja muutusid reaalseiks seoses suurte raudtee-ehitustega.

II PEATÜKK

SUURTÖÖSTUSE ARENEMINE TÖÖSTUSLIKU KAPITALISMI AJAJÄRGUL

1. 1861. aasta talurahvareformi mõju Eesti majanduslikule arenemisele.

Venemaa asus kapitalistliku arenemise teele hiljem kui teised suuremad Euroopa riigid, Pöördepunktiks pärisorjuslikult majanduselt tööstuslikule kapitalismile üleminekul oli pärisorjuse ametlik kaotamine 1861. aasta talurahvareformiga, mille Krimmi sõjas (1854—1856) nõrgestatud tsaarivalitsus oli koos mõisnikega sunnitud teostama massiliste talurahvarahutuste survel. Kuid üleminek kapitalistlikule majandusele ei saanud toimuda järsku. Nii nagu vana korra raames tekkisid ja hakkasid arenema kapitalismi elemendid, nii säilisid uue korra rüpes feodalismi jäänused, mis avaldasid pidurdavat mõju tööstusliku kapitalismi arenemisele. Sellest hoolimata hakkas tööstuslik kapitalism Venemaal pärast pärisorjuse kaotamist kiiresti arenema.

Balti kubermangudes püüdsid balti-saksa mõisnikud reformijärgseil aastail säilitada oma endisi eesõigusi ja takistasid igati vene kodanlike reformide teostamist siinsetes kubermangudes. Areneva kapitalismi ja regressiivse balti erikorra vahel süvenes terav vastuolu. Venemaa üldise arengu ja XIX sajandi kuuekümnendail aastail jätkuvate talurahvarahutuste survel olid kohalikud mõisnikud aga siiski sunnitud läbi viima mõningaid reforme.

1863. aastal laiendati talurahva liikumisõigust, mis soodustas talupoegade asumist linnadesse ja väljarändamist teistesse kubermangudesse, olles seega eelduseks tööjõu rahvusliku turu kujunemisele, tööjõule siseturu tekkimisele.

1865. aastal kaotati sajandeid püsinud kodukariõigus (mõisniku õigus karistada tema maal elavaid talupoegi isegi kõige kergemate eksimuste eest ihunuhtlusega), kuid kehaline karistamine säilis endiselt mõisnike võimu all olevates vallakohtutes ja politseiasutustes.

1866. aastal kehtestati vallakogukonna määrus, mille järgi valla üldkogus olid hääleõiguslikud kõik taluperemehed ja -rentnikud, maatameestel oli aga kümne meeshinge kohta ainult üks hääl. Seega kindlustas määrus kulakutele võimu külas.

Samal aastal kaotati sajandeid kestnud tsunftisund ja kehtestati käsitöövabadus.

1868. aastal kaotati teorent talumaal, kuid mõisa-, kvoote- ja kuuendikumaal võis mõisnik nõuda endiselt teorenti.

Alles 1877. aastal astus Balti kubermangudes jõusse 1870. aasta linnareform. Sellega kaotas magistraat oma äärmise suletuse ja linnavalitsusse pääsesid ka eesti kodanluse esindajad.

Tagurlike balti-saksa mõisnike vastuseismise tõttu venis aga Balti kubermangudes aastakümneid 1864. aasta kohtureformi rakendamine ja semstvoreform (maaomavalitsuse reform) jäigi siinsetes kubermangudes kehtestamata.

Vene kodanlikke reforme teostati Balti kubermangudes kokkuleppel tsaarivalitsusega seega veelgi piiratumalt kui mujal Venemaal. Kuid ka niisugusel kujul soodustasid nad siinsetes kubermangudes kapitalismi arenemist, mis eriti kiirenes seoses sama protsessiga kogu reformijärgsel Venemaal.

Kapitalismi arenemise protsessis kujunes Venemaal kaks uut sotsiaalset jõudu — tööstuslik proletariaat ja tööstuslik kodanlus.

Nagu kogu Venemaal, nii oli ka Eestis proletariaadi formeerumise põhiallikaks talurahva kihinemine, talurahvahulkade laostumine.

Maarahva eksproprieerimisega maast XIX sajandi teisel aastakümnel tekkis uus olukord, milles kujunesid balti-saksa mõisnike ja pärisorjusest vabanenud eesti talupoegade vahelised uued tootmissuhted. Kuna pärisorjusest vabastatute liikumisvabadus oli kitsendatud, siis ei kujunenud neist lindpriid proletaarlased, vaid valdavas osas lühiajalised rentnikud, kes mõisnikult kasutada saanud maa eest tasusid renti teorjusega. Palgatöölise klassi moodustas vaid tähtsusetu osa eesti rahvast.

Teorendiga majandussüsteemis sunniti talupojad, kes hankisid elatusvahendeid mõisnikult renditud majapidamisest, varustama mõisnikku töökätega. Maarahva olukord kujunes raskemaks, kui see oli enne maa eksproprieerimist. Kuid juba pärisorjuse kaotamine õõnestas teorjusliku majandussüsteemi aluseid — naturaalmajandust ja talupoja isiklikku sõltuvust mõisnikust. Pikkamööda hakkas talumajandus eralduma mõisamajandusest. Talupoegadel seisis ees renditud maa väljaostmine täielikuks omandiks, mõisnikul aga üleminek kapitalistlikule majandussüsteemile. Kuid veel puudusid selleks vajalikud eeltingimused — palgatöölise klass, talupoegade inventari asendamine mõisniku inventariga. Need eeltingimused ei saanud aga tekkida järsku. Ainsaks võimaluseks oli üleminekusüsteem, kus teorendisüsteem põimus kapitalistliku süsteemiga, moodustades niisuguse kombinatsiooni, kus üht pole võimalik eraldada teisest. Eestimaa kubermangus oli veel 23. aprillil 1862. aastal 16 827 talukohast täielikult teorendil 8 792 ehk 52,3% ja osaliselt raharendil 7 670 ehk 45,6%, kusjuures 170 talukohta ehk ligemale 1% talukohtadest oli peremeheta ja 195 talukohta asus Vormsi saarel. Popsikohti (väikesed 3—10-tiinulised maalapike-

sed) oli samal ajal 11 279, kusjuures neist ainult 796 ehk 7% oli raharendil.¹ Niisiis domineeris XIX sajandi kuuekümnendate aastate algul Eestimaa kubermangus veel teorent, kuid kapitalistlik süsteem oli juba osaliselt tarvitusele võetud. Neist andmeist järeldub, et XIX sajandi kuuekümnendate aastate algul ei toimunud Eestimaa kubermangus veel talukohtade ostu-müüki. Seda seisukohta kinnitab ka ajaleht «Virulane» oma 1888. aasta 10. oktoobri numbris, kus kirjutatakse, et Eestimaa kubermangust on teateid talukohtade ostmise kohta vähem saabunud kui Liivimaa kubermangust. Põhjuseks peab ajaleht seda, et Eestimaa kubermangus maa müümine veel nii kaugele arenenud ei ole ja et siin maad üldse hiljem hakati müüma. Saabunud teadete kohaselt olevat siiski mõnes kohas talukohti väga varakult müüdud ja ostetud. Läänemaal olevat esimene talukoht ostetud 1847. aastal hinnaga 25 rbl. tiin (1 tiin = 1,0925 ha), Järvamaal 1860. aastal hinnaga ligikaudu 46 rbl. tiin ja Virumaal 1864. aastal hinnaga 40 rbl. tiin. Kuid edasi märgib ajaleht, et ühe eesti rahva ajaloo kirjutaja andmeil ei müüdud ega ostetud kuni 1860. aastani Eestimaa kubermangus ühtegi talukohta. Kogu maa oli mõisnike valduses ja talukohti peeti vaid rendilepingu alusel. Alles pärast 1870. aastat algas Eestimaa kubermangus suuremal arvul talukohtade müük. Liivimaa kubermangus oli talude ostmine sel ajal juba kõrgel tasemel.²

Juba teorendi valitsemise ajal ilmnesisid talurahva kihistumise alged, kuid need alged hakkasid arenema alles rendi järgmise vormi — raharendi juures, kus otsesel tootjal avanes võimalus omandada oma töö abil vahendeid selleks, et omakorda ekspluaatida võõrast tööjõudu. Keskmise talurahva arvel hakkasid arenema tema äärmised rühmad — maakodanlus ehk jõukas talurahvas ja maaproletariaat ehk varatu talurahvas. Seoses sellega jagunes ka teorent mõisamajanduses kahte liiki: teopäevad, mida tegi renditalupoeg oma tööloomade ja inventariga ning teopäevad, mida tegi maaproletaarlane — sulane, kes ei omanud mingit inventari. Sulaste kasutamine Eesti mõisamajanduses, mis hoogustus alates XIX sajandi kuuekümnendaist aastaist, näitab, et selleks ajaks oli juba toimunud talurahva mõningane kihistumine eesti külas. Oma põllupidamise arendamise huvides pidasid mõisnikud vajalikuks garanteerida endile tööliste saamine vajalikul arvul ja ajal. Uheks selliseks teeks oli sulaste varustamine väikese maalapiga palga arvel. Nii näiteks võeti 1861. aastal Abja mõisa (Kagu-Pärnumaal) tööle sulaseid järgmistel tingimustel: igale sulasele anti 10 vakamaad (1 vakamaa = $\frac{1}{3}$ tiinu) põllumaad, 9 vakamaad heinamaad, tasuta karjamaa ja 3 sülda puid, mida nad pidid ise üles töötama ja välja vedama. Selle eest tuli neil teha jüripäevast (23. aprillist) mihkclipäevani (29. septembrini) 3 jalapäeva nädalas ja mihkclipäevast jüripäevani 4 jalapäeva

¹ Vt. «Perno Postimees ehk Näddalileht», 6. märtsist 1863.

² Vt. «Virulane», 10. oktoobrist 1888.

nädalas. Need sulased, kes soovisid palka rahas, said aastas 40 hõberubla ja prii moona (tähendab põhiliselt söögi). Naistööjõule (tüdrukutele) maksti aga aastas ainult 18 hõberubla koos prii moonaga.³

Paljudes mõisates olid palgatingimused veelgi halvemad. Nii maksti Tudu mõisa (Virumaal) sepale prii söögi juures 40 hõberubla aastas ja sulastele ainult 30 hõberubla aastas.⁴ Võrdluseks märgime, et umbes niisama palju teenisid ka tööstustöölised. «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» maksti vabriku korteri, kütte ja söögiga meestööliste 40—50 hõberubla ja naistööliste samadel elutingimustel 30—35 hõberubla aastas. Kui töölised vabriku sööki ei tarvitanud, siis maksti meestööliste 40—50 hõberubla ja naistööliste 25—30 hõberubla aastas rohkem. Veelgi vähem tasuvam oli laste töö: 10—12 aastastele poistele maksti eelmärgitud elutingimustel 12—18 hõberubla aastas ja samavanustele tüdrukutele 10—13 hõberubla aastas. Laste söögiraha hinnati 15—20 hõberubla aastas.⁵

Linna- ja maaproletaarlaste reaalpalka väärtuse iseloomustamiseks esitame mõningate kaupade kohta hinnatabeli, millest nähtub, et kaupade hinnad tõusid kolmekümne aasta (1831—1861) jooksul 2—4-kordselt (vt. tabel 1).⁶ Ajalehe «Perno Postimees ehk Näddalileht» 1861. aasta 5. juuli numbri andmeil tõusid palgad sama ajavahemiku jooksul aga vähem kui 2-kordselt.

Lähtudes eespool toodud palgamääradest ei suutnud linna- või maaproletariaadi ridadesse tõugatud talupoeg enam tõusta kesktalurahva rühma, sest kõige väiksemad talukohad maksid sel perioodil 1400 hõberubla.⁷ Sellise summa teenimiseks kulus meestöölisel või sulasel vähemalt 35 aastat. Suurte talukohtade hind ulatus aga 17 000 hõberublani.⁸

1868. a. kaotati seadusandlikult teorent. Sel puhul avaldas ajaleht «Perno Postimees ehk Näddalileht» tähelepanuväärse kirjutise, mis annab hinnangu teorendile ja näeb ette raharendiga seoses olevaid uusi talurahvast rõhuvaid raskusi. Artiklis kirjutatakse: «Noh, kes ei teaks mitte, et eile nädala eest kõik teoorjus ja segarent on langenud? — Käsu järel ega sundimise peale ei ole kellelgi enam teo-, abi-, lõikuse-, heina-, hobuse- ega jalapäevi teha. Kes veel omal maal võorast põldu peavad harima, maksavad selle eest puhast renti, aga ei tee mitte enam tegu... Raha on hõlpsam ja selgem lugeda kui teopäevad üles panna. Hind jääb hinnaks, aga päevad ei jäänud mitte alati päevadeks, vaid mõnikord sai kuust kolm ja neli ja segarentnikul paha ilmaga heina ja lõikuse ajal ühest nädalast kaks ja kolm... Kanda ja kaebada

³ Vt. «Perno Postimees ehk Näddalileht», 29. märtsist 1861.

⁴ Vt. sealsamas, 22. veebruarist 1861.

⁵ Vt. sealsamas, 29. detsembrist 1859.

⁶ Vt. sealsamas, 5. juulist 1861.

⁷ Vt. sealsamas, 15. maist 1863.

⁸ Vt. sealsamas.

Kauba nimetus	Hind (rublades)		Kauba nimetus	Hind (rublades)		Kauba nimetus	Hind (rublades)	
	1831. a.	1861. a.		1831. a.	1861. a.		1831. a.	1861. a.
Härg	5.50	12.— kuni 24.—	Vakk tangu	1.14	3.—	100 vähki	— .10	— .35
Lehm	5.50	10.— kuni 20.—	" herneid	— .64	1.50	1 paar kana- mune	— .0,5	— .2
Vasikas	— .68	3.—	" kartuleid	— .20 kuni — .35	— .70 kuni 1.—	Leisik (8,19 kg) heinu	— .4	— .10 kuni — .15
Vakk (44,3 l) nisu	1.43	3.— kuni 4.—	Hani	— .17	— .40	Küünar (1,53 m) linast riiet	— .5 kuni — .10	— .14 kuni — .20
" rukkeid	— .85	2.50	Kana	6.— kuni 7.—	— .10 kuni — .15			
" otri	— .57	2.—	Nael (400 g) sealtina	— .4	— .8			
" kaeru	— .42	1.50	Nael küünla- rasva	— .6,5	— .15			
			" võid	— .5 kuni — .10	— .15 kuni — .30			

jääb mõnda veel nagu see maailma elus teisiti ei või olla. Rendid võivad nõnda tõusta, et hinge kinni pigistavad, rendi ajad ei ole pikad, vaevalt tosin aastaid, maamöödud rõhuvad maid kokku, et 10 taalrist 15 saaks.»⁹ Üks taaler kujutas endast aga maaühikut, mille eest tuli maksta 140—150 rubla renti aastas.¹⁰

Artiklis hinnatakse aga üle teorendi kaotamise seadusandlikku tähtsust. Tegelikus elus põimused veel aastakümneid naturaal-, teo- ja raharent, kuid rendi maksmine rahas muutus valitsevaks. Esitame mõningaid näiteid, mis illustreerivad teo- ja raharendi vahet, võimaldavad võrrelda tööhindu teorjuse alusel toimuva palkamise ja kapitalistliku palkamise puhul.

Kini talul Karksis, Viljandimaal oli rendileping kuue aasta peale (1880—1885), mille alusel tuli iga aasta maksta 144 rubla renti. Selle summa maksmiseks kehtisid järgmised tingimused:¹¹

- 1) niita hein 10 vakamaal,¹² à 50 kopikat, kokku 5 rubla;
- 2) niita ristikkein 4 vakamaal, à 1 rubla, kokku 4 rubla;
- 3) lõigata rukis 2 vakamaal, à 1 rubla, kokku 2 rubla;
- 4) lõigata suvivili 6 vakamaal, à 75 kopikat, kokku 4,5 rubla;
- 5) võtta kartulid 3 vakamaal, à 6 rubla, kokku 18 rubla;
- 6) teha sõnnikuveo ajal 5 hobupäeva, à 50 kopikat, kokku 2,5 rubla;
- 7) maksta 1. aprillil 54 rubla ja 1. novembril samuti 54 rubla.

Aastasest rendisummast hinnati teorendi seega ainult 36 rublale ja raharendi osa 108 rublale. Vaatamata äärmiselt madalatele hinnetele tuli seega teorjusega maksta veerand kogu rendisummast.

Kui neile töödele võeti vabapalgaline maaproletaarlane, siis oli tasusüsteem tunduvalt kõrgem. Eespool märgitud tööde eest maksti siis järgmiselt:¹³

- 1) heina niitmise eest 10 vakamaal, à 2 rubla, kokku 20 rubla;
- 2) ristikkeina niitmise eest 4 vakamaal, à 3,5 rubla, kokku 14 rubla;
- 3) rukki lõikamise eest 2 vakamaal, à 3 rubla, kokku 6 rubla;
- 4) suvivilja lõikamise eest 6 vakamaal, à 2 rubla, kokku 12 rubla;
- 5) kartulite võtmise eest 3 vakamaal, à 7 rubla, kokku 21 rubla;
- 6) sõnnikuveo ajal 5 hobupäeva tegemise eest, à 1 rubla, kokku 5 rubla.

Kokku tulid eespool märgitud tööd kapitalistliku palkamise puhul maksta 78 rubla ehk 2,2 korda rohkem kui teorjuse alusel toimunud palkamise korral. Siit tuleneb järeldus, et teo- ja raharendi põimumisega garanteerisid mõisnikud endile esiteks odava tööjõu ja teiseks suurendasid varjatult rendisummat, mis antud

⁹ Vt. «Perno Postimees ehk Näddalileht», 1. maist 1868.

¹⁰ Vt. sealsamas, 22. maist 1868.

¹¹ Vt. «Sakala», 9. juunist 1881.

¹² Tegemist on tallinna vakamaaga (1 tallinna vakamaa=0,18 ha).

¹³ Vt. «Sakala», 9. juunist 1881.

juhul oli ametliku rendilepingu järgi küll 144 rubla, kuid sisuliselt ulatus 186 rublale, ületades seega lepingujärgse summa 29,2% võrra. Kui vormiliselt moodustas teorent 25% rendisummast, siis sisuliselt oli see protsent 42.

Võtame teise konkreetse näite. Üks Järvamaal asuv talu, mille suurus oli 35 tiinu (38,2 ha), maksis aastas renti 203 rubla 16 kopikat. Sellest summast kattis ta teoorjusega järgmise osa:¹⁴

- 1) pani kartuleid 4 päeva, à 25 kopikat, kokku 1 rubla;
- 2) vedas sõnnikut 8 päeva, à 75 kopikat, kokku 6 rubla;
- 3) tegi heina 9 päeva, à 60 kopikat, kokku 5,4 rubla;
- 4) lõikas rukist 8 vakamaalt, kokku 5 rubla;
- 5) lõikas kaera 8 vakamaalt, kokku 4,8 rubla;
- 6) lõikas otra 4 vakamaalt, kokku 3 rubla;
- 7) võttis kartuleid 12 päeva, kokku 3,6 rubla;
- 8) töötas rehepeksumasina juures 4 päeva, kokku 1,6 rubla.

Aasta-rendisummast tasuti antud juhul teorendiga 30 rubla 40 kopikat ehk 15%. Kuid sellega talupoja kohustused ei lõppenud. Tasuda tulid veel riigi-, kiriku- ja vallamaksud. Postijaamale oli vaja anda 115 toopi (1 tallinna toop = 1,087 l) kaeru ja 15 leisikat heinu. Korras tuli hoida 35 sülda (vene süld = 2,13 m) postiteed, 104 sülda suurt kirikuteed ja 105 sülda väikest kirikuteed. Talupoja kinnistamiseks maa külge oli võetud rendilepingusse järgmine paragrahv: «Kui peremees ehitab uued hooned ja sealt koha pealt ära läheb, siis kahju tasumist ei ole».¹⁵ Ühesõnaga kõik jääb tasuta mõisnikule.

Vabapalgalise maaproletaarlaste palkamise korral kehtisid eespool märgitud tööde eest aga hoopis kõrgemad tasud. Kartulipanemise päeva eest maksti 50—60 kopikat ehk 2—2,4 korda rohkem kui teorendi korral. Sõnnikuveo päev maksis 1,3—1,5 rubla ehk 1,7—2 korda rohkem. Rukkilõikuse eest ühelt tallinna vakamaalt maksti 1,4 rubla ehk 2,3 korda rohkem kui teoorjuses talupojale.¹⁶ Seega olid tööhinnad teorendi puhul, võrreldes kapitalistliku palkamisega, enam kui kaks korda madalamad.

Teoorjuse suurteks pooldajateks olid kirikuõpetajad. Seda kindlitavad ajalehtede sõnumid, kus märgitakse, et nad olid teoorjuse kaotamise vastu kirikumõisates.¹⁷

Eespool märkisime, et talurahva kihistumise alged ilmnisid juba teorendi domineerimise ajal. Kuid arenema hakkasid need alged alles seoses raharendiga.

Omandanud igapäevaste vajaduste rahuldamise kõrval mõningat vahendite ülejääki, hakkasid jõukamad talupojad ostma talukohti, mida mõisnikud müüsid vajaliku raha saamiseks oma kapitalistlikuks muutuva mõisamajanduse arendamiseks. Kuid sellel protsessil kujunes veel teine äärmiselt tähtis ja iseloomulik joon.

¹⁴ Vt. «Tartu Eesti Seitung», 4. novembrist 1881.

¹⁵ Vt. sealsamas.

¹⁶ Vt. sealsamas.

¹⁷ Vt. sealsamas, 24. märtsist 1882.

Kuna jõukat talurahvast oli väga väikesearvuliselt, hakkasid mõisnikud talude ostmist forsseerima ja seoses sellega ka talude müügihindu tõstma. Selle nähtuse kohta kirjutab ajaleht «Virulane», et talukohtade «... ostjad on sunnitud ülejäolisi tingimusi ja hinda oma ostmise kontraktidesse vastu võtma, sest muidu peavad nad kohtadest välja minema.»¹⁸ See joon süvendas otsustavalt talude ostu-müügi protsessi, talurahva langemist madalamasse rühma ja talupoja muutumist põllutööliseks ning kiirendas teorendisüsteemi langust.

Eestimaa kubermangus müüdi ajavahemikul 1876—1881 igal aastal keskmiselt 134 talukohta, kusjuures üks tiin maksis keskmiselt 54 rubla 17 kopikat. Talukohtade ostu-müügi protsess intensiivistus eriti ajavahemikul 1882—1887, mil igal aastal müüdi keskmiselt 447 talukohta, kusjuures ühe tiinu keskmine hind tõusis 66 rublale 72 kopikale. Ühe talukoha keskmine suurus oli 38,47 tiinu (42 ha). Statistikakomitee andmeil oli 1887. aasta lõpuks Eestimaa kubermangus müüdud 4696 talukohta (1877. aasta lõpuks ainult 1856)¹⁹ ehk 25,67% talukohtade üldarvust. Müüdud talukohtade pindala oli 18 657,72 tiinu (20 383,5 ha) ja ühe tiinu keskmine hind 58 rubla 85 kopikat. Sealhulgas oli Harjumaal müüdud 1639 talukohta ehk 29,89%, Järvamaal — 1135 ehk 38,85%, Läänemaal — 1048 ehk 19,36% ja Virumaal — 874 ehk 19,32%.²⁰ Liivimaa kubermangu kuulunud Eesti alal oli umbes samaks ajaks (23. aprilliks 1887. a.) müüdud talukohtade protsent järgmine: Viljandimaal — 89,05, Võrumaal — 83,49, Valgamaal — 67,70, Tartumaal 64,42 ja Pärnumaal — 61,37.²¹

Renditaludes põimusid endiselt teo-, naturaali- ja raharent. Mõisale tuli teha 3—4 kindlat teopäeva nädalas ja hooajaliste tööde korral veel rohkemgi. Suuremad talud maksid aastas renti umbes 120 rubla, kusjuures teoorjusega kaeti sellest üks ja raharendiga kaks kolmandikku. Väiksemad talud maksid renti umbes 80 rubla, kattes sellest teoorjusega ligikaudu 25%. Peale selle tuli mõisale anda õlgi, heinu, kanu, mune, linast lõnga jne.²²

Maaelanikkonna uute tüüpide tekkimisega kujunes olukord, kus jõukamad iseseisvad peremehed ja paremais renditingimuses olevad talupojad hakkasid omakorda ekspluateerima maapalगतöölisi. Popside ja sulaste elutase oli äärmiselt madal. Ajalehes «Sakala» iseloomustatakse seda järgmiselt: «Need inimesed on praegu õige viletsas korras. Et nende hurtsik peremehe maa peal seisab, selle eest peavad nad sagedasti peremeest õige nagu pärisorjad orjama... Mida halvemad ajad peremehel, seda enam pitsitab ta ka oma saunamehi, sest siin ei määra seadus mingisugust

¹⁸ Vt. «Virulane», 14. septembrist 1882.

¹⁹ Vt. «Sakala», 24. veebruarist 1879.

²⁰ Vt. «Tallinna Söber», 21. aprillist 1889.

²¹ Vt. sealsamas, 11. novembrist 1888.

²² Vt. «Virulane», 10. oktoobrist 1888.

piiri ära... Peremehi on aga ka küllalt, kelle käe all saunamees raskemat kui vana orjaelu elab...»²³

Popside teoorjuse või raharendi suuruse kohta aastas annab ülevaate järgmine konkreetne näide. Kanepi kihelkonna Karaski valla popsid pidid selle eest, et nad elasid peremehe majas ja omasid väikest maalappi, tasuma igaüks järgmiselt:

korteri eest tuli suvel töötada peremehele 30 päeva või maksta 10 rubla, karjamaa kasutamise eest 25 päeva või 7,5 rubla, 3 vakamaa kartulimaa eest 30 päeva või 9 rubla, 1 vakamaa nurme kasutamise eest 10 päeva või 3 rubla, heina niitmise eest niidu äärest 3 päeva või 1 rubla ja 10 päevaks hobuse laenamise eest 20 päeva või 6 rubla. Iga pops pidi peremehele seega aastas tegema kas 118 päeva või maksma 36 rubla 50 kopikat.²⁴

Velgi halvem oli mõisasulaste (mõisamoonakate) majanduslik olukord. «Need peavad tänava kevadest (1883. a. kevadest — R. R.) saadik kõigi naiste ja lastega orjama... Näiteks: teomees peab 4 vakamaad päevas kündma, 12 vagu sülla peale ja 4 vakamaad heina niitma (tänapäevani oli 3 vakamaad künda ja niita). Teomehe naine peab tegema 5 kartuli panemise päeva — 25 kop. päevas, 10 kartuli võtmise päeva — 30 kop. päevas, laotab 3 tündrimaad sõnnikut — 30 kop. päevas, 10 heinapäeva — 55 kop. päevas, lõikab 1 tündrimaa rukist ja 2 tündrimaad suvevilja, saab 3 rubla (kui suvel vilja niidab siis 1 rbl. 20 kop. tündrimaa pealt). Sel ajal kui mõis käs annab «peab» naine väljas olema. Kui hästi ei tee, jääb töörahast ilma ja maksab veel trahvi. Kes seda ei taha teha, seda mõisasulaseks ei võeta. Et aga töö otsijaid rohkesti ja tööd vähe, siis peavad mitmed häda sunnil oma peale võtma, et aga seks korraks jälle palukest saaks, tulgu pärast, mis tuleb.»²⁵ Arvestades sulase naise keskmiseks päevapalgaks 30 kopikat, võis ta selle eest näiteks osta kas 5 toopi piima või 300 g võid või 6 kg leiba.²⁶

Põllumajandusliku kapitalismi arenemise protsessis kujunesid seega maaelanike uued tüübid, toimus pärisorjuse jäänuste pidurdavast mõjust hoolimata talurahva sügav kihistumine: kesktalurahva hulgest tõusis esile väikesearvuline kulakute — eesti hallparunite klass, valdav osa kesktalurahvast aga laostus, moodustades palgaliste põllutöölise klassi — maaproletariaadi.

1881. aasta rahvaloenduse andmeil oli Eestis 47 420 talupere-meest (osalt rentnikud, osalt omanikud), 57 301 kehvtalupoega (mitmesugused väikekohapidajad ja pooleteramehed), 17 387 vabadikku, 138 768 taluteenijat ja 47 216 mõisamoonakat ja -teenijat. Kolm viimast kihti — 203 371 inimest ehk 66% ja nende perekonna-liikmed olid täiesti tootmisvahenditeta ja sunnitud müüma oma tööjõudu. Tuhanded neist ei leidnud tööd mõisates ega kulaku-

²³ Vt. «Sakala», 20. veebruarist 1882.

²⁴ Vt. «Olevik», 20. aprillist 1883.

²⁵ Vt. «Valgus», 12. aprillist 1883.

²⁶ Hindade kohta sel ajajärgul vt. «Valgus», 4. detsembrist 1882.

taludes ning siirdusid tööd otsima tööstusettevõtetele, ehitustele ja mitmesugustele muudele tegevusaladele. Osa püüdis välja rännata Venemaa teistesse kubermangudesse. «... põllumajanduslik kapitalism «oli see tõukejõud, mis kiskus idüllilise ajaloo-liikumise»»²⁷

Maaproletariaat oli seega selleks reserviks, millest hakkas toimuma arenev linn ja tööstus. Mida rohkem kasvasid viimased, seda ulatuslikumaks muutusid tööstusliku proletariaadi read.

Kuivõrd kiiresti kasvas tööstusliku kapitalismi ajajärgul näiteks Tallinnas eesti ja vene rahvusest tsiviilelanike arv, seda iseloomustavad järgmised näitajad: 1858. aastal oli Tallinnas 20 680 tsiviilelanikku, 1871. aastal aga juba 29 162, neist eestlasi 15 097 (51,8%), venelasi 3 300 (11,3%), sakslasi 10 020 (34,3%) ja mitmesuguste muude rahvuste esindajaid 745 (2,6%). Väärib märkimist, et kapitalismile ülemineku ajajärgu alguses, 1820. aastal, siis kui talurahva suhtes valitses balti-saksa mõisnike poolt kehtestatud liikumiskeeld, moodustasid eestlased Tallinnas umbes 12 500 tsiviilelanikust ainult ligemale 36%. 1881. aastal oli Tallinnas 45 880 tsiviilelanikku; kümne aasta jooksul kasvas eestlaste arv kubermangulinnas 74,4, venelaste arv 54,9 ja sakslaste arv ainult 27,1 protsendi võrra. Tööstusliku kapitalismi lõpul (1897. aastal) ulatus elanike arv Tallinnas 58 810-le (kasv võrreldes 1858. aastaga 2,8 korda), neist oli eestlasi 40 406 (68,7%), venelasi 6 008 (10,2%), sakslasi 10 297 (17,5%) ja mitmesuguste muude rahvuste esindajaid 2 099 (3,6%).²⁸

Talurahva kihistumisega kaasnes kapitalismile siseturu loomise protsess. Lenin õpetab: «Madalamas rühmas (maaproletariaadi juures — R. R.) toimub see turu kujunemine tarbimise arvel (isikliku tarbimise turg). Kesktalurahvaga võrreldes *tarvitab* maaproletaarlane *vähem* ning seejuures halvema kvaliteediga saadusi (leiva asemel kartuleid jne.), *kuid ostab rohkem*. Maa-kodanluse tekkimine ja arenemine loob kahesugusel teel turu: esiteks ning peamiselt — tootmisvahendite arvel (tootliku tarbimise turg), sest jõukas talurahvas püüab muuta kapitaliks need tootmisvahendid, mis ta «kogub» nii «vaesuvailt» mõisnikelt kui laostuvailt talupoegadelt. Teiseks tekib turg siin ka isikliku tarbimise arvel — jõukamate talupoegade tarvete laienemise tõttu.»²⁹

Kapitalistliku eepohi alguseks kiiresti paljunenud ja avardunud kapitali akumulatsiooni teed ja allikad tähendasid ühiskondlikus majanduses uue sotsiaalse jõu formeerumist, vene tööstusliku kodanluse kui uue ühiskondliku klassi kujunemist. Pärisorjusliku korra ja tema jäänuste pikaajalise säilimise tõttu toimus tööstusliku kodanluse kujunemise protsess Venemaal aga aeglase tempoga.

²⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 258.

²⁸ VI. Городское хозяйство Ревеля, 1905—1915, lk-d 15—17.

²⁹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 143.

Balti kubermangude tööstusliku kodanluse arenemine kulges üldiselt mööda samu radu kui vene tööstusliku kodanluse formeerumine, kuid omas majanduslikust ja klassistruktuurist tingituna ka põhilisi iseärasusi. Tööstusliku kodanluse klass sai siinsetes kubermangudes oma esimesed ja ka hilisemad põhilisemad esindajad balti-saksa mõisnike ja kaupmeeste hulgast, kellega liitus vene ja üksikuid väliskapitaliste. Alles seoses talurahva hoogsa diferentseerumise ja kulakluse tugevnemisega hakkas tekkima ja kasvama eesti ja läti rahvuslik kapital ning tema esindajad hakkasid tungima kapitalistliku tööstuse arenemisse. Aktsiaseltside, pankade ja finantskapitali arenemisega XIX sajandi viimasel aastakümnel ja XX sajandi algul põimusid need kapitalistide rühmad tihedalt üksteisega ja esinesid sisemistele vastuoludele vaatamata ühendatult oma klassi huvide kaitsel proletariaadi nõudmistele vastu.

2. Tööstuse olukord reformijärgsel aastakümnel, raudtee-ehitus, 1873.—1876. ja 1881.—1882. aastate tööstuslikud kriisid ning üheksakümne date aastate tööstuslik tõus.

Pärisorjuse kaotamise järel algas Venemaal uus tööstuslik ajajärk. Üleminek kapitalistlikule tootmisele kiirendas kapitali kontsentratsiooni ja tsentralisatsiooni, mis soodustas mehhaniseeritud suurtööstuse võitu manufaktuurse tööstuse üle. Kõigis tööstusharudes toimus üleminek manufaktuuri vabrikule, tootmise ümberkujundamine uutel tehnilistel alustel. Tootmine primitiivse käsitsitöö alusel ei kannatanud konkurentsi ja tõrjuti mehhaniseeritud suurtööstuse poolt järk-järgult välja. Venemaa tööstuse arengutempo oli tööstusliku kapitalismi ajajärgul kõrgem kui vastavad näitajad samal ajavahemikul Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal. Neljakümne aasta jooksul (1860—1900) suurenes tööstustoodangu maht Venemaal rohkem kui 7 korda, Saksamaal — peaaegu 5 korda, Prantsusmaal — peaaegu 2,5 korda ja Inglismaal — üle 2 korra.³⁰ Kuid vaatamata kõrgele arengutempole omas Venemaa tööstus suhteliselt väikesi mõõtmeid, mistõttu tööstustoodangu ulatus ühe elaniku kohta oli madal.

Analüüsinud Venemaa tööstust käsitlevaid statistilisi materjale, näitab Lenin teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal», et nende vormide ja staadiumide, mis kapitalismi arenemine tööstuses läbi teeb, illustreerimiseks statistiliste andmetega on vaja kõigepealt otsustada vabrikustatistika taseme ja tema andmete kõlblikkuse küsimus. «Vabrikustatistika põhiallikaks Venemaal on aruanded, mis saadetakse vabrikantide ja töösturite poolt igal aastal kaubanduse ja manufaktuuri departemangu, vastavalt käesoleva sajandi (XIX sajandi — R. R.) algul väljaantud seaduse nõuetele. Seaduse väga üksikasjalised eeskirjad andmete esitamise kohta vabrikantide poolt on ainult väga soov ja vabrikustatistika säilitab tänapäevani (XIX sajandi lõpul — R. R.) oma

³⁰ Vt. П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, lk. 179.

vana puhtreformieelse organisatsiooni, olles lihtsalt kuberneride aruannete lisandiks. Pole olemas mingit täpset definitsiooni «vabriku ja tehase» mõiste kohta ja seepärast rakendavad kubermangu ja isegi maakonna administratiivorganid seda terminit kõige mitmekesisemal viisil. Pole olemas mingit keskorganit, kes juhiks andmete õiget ning ühtlast kogumist ja nende kontrollimist. Tööstusettevõtete jagunemine mitmesuguste ametkondade (mäe ameti, kaubanduse ja manufaktuuride departemangu, kaudsete maksude departemangu jne.) vahel suurendab segadust veelgi.»³¹ Venemaa vabrikustatistika ülevaadetest järeldub, «... et suurel enamikul juhtumel ei saa selle andmeid erilise läbitöötamiseta kasutada ja et selle läbitöötamise peaeesmärgiks peab olema enam-vähem kõlbliku eraldamine absoluutselt kõlbmatust... Kõigepealt tuleb kindlaks määrata mingi täpne «vabriku» mõiste tunnus, sest selle eeltingimusega oleks absurdne illustreerida mehhaniseeritud suurtööstuse arenemist andmetega nende ettevõtete kohta, millede hulka on eri aegadel sattunud mitmesugusel arvul väikesi veskeid, õlipressimistööstusi, telliskivilööve jne. jne. Võtame sääraseks tunnuseks vähemalt 16 töölise olemasolu ettevõttes...»³²

Lähtudes neist Lenini seisukohtadest, vaatleme järgnevalt statistiliste andmete valguses mehhaniseeritud suurtööstuse arenemist Eesti alal tööstusliku kapitalismi ajajärgul.

Nagu kogu Venemaal, nii algas ka Eestis 1861. aasta reformijärgsel ajajärgul suurtööstuse hoogne arenemine, mida eriti soodustas Eesti soodne geograafiline asend — tema lähedus Venemaa ühele tähtsamale majanduslikule ja kultuurikeskusele — Peterburile — ning head meresadamad.

Reformijärgsel aastakümnel iseloomustab üldiselt Eesti suurtööstuse arenemist ühelt poolt juba olemasoleva suurtööstuse tööliste arvu ja toodangu mahu ulatuslik suurenemine ning teiselt poolt uute tööstusharude — masinaehitus- ja metallitööstuse, tuletitutööstuse ja ehitusmaterjalide (tsemendi-) tööstuse tekkimine. Kuid tööliste arvu ja toodangu mahu kasv ei toimunud mitte kõigis olemasoleva tööstuse harudes. Kiiret tõusu näitas üksnes tekstiilitööstus, eriti aga (alates 1864. aastast) puuvillatööstus.

Seoses Põhja-Ameerika Ühendriikide lõuna- ja põhjaosariikide vahelise kodusõjaga (1861—1865) katkes ameerika puuvilla eksport Euroopasse, sealhulgas ka Venemaale. Ameerika puuvillal baseeruvat Venemaa puuvillatööstust tabas seetõttu aastail 1862—1863 terav kriis, mis kutsus esile selle tööstusharu tööliste niigi viletsa olukorra järsu halvenemise ning puuvilla ja puuvillatoodete hinna tohutu tõusu. Katse importida puuvilla Aasia maadest ei andnud märkimisväärseid tulemusi; peale selle oli tol ajal aasia puuvill ameerika omast madalama kvaliteediga. Tõus Venemaa puuvillatööstuses algas imporditingimuste paranemisega

³¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 381.

³² Sealsamas, lk. 391.

1864. aastal ja kestis kolm aastat. Toodangu turustamisraskuste tõttu langes aga aastail 1867—1868 puuvillatööstuse toodangu maht uuesti.

Puuvillatööstuse esindaja Eestis — «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur» — importis kriisi aastail puuvilla Hollandi poolt XVIII sajandi lõpul anastatud Jaava saarelt. Kuivõrd halvatud oli neil aastail vabriku tootmistegevus, nähtub sellest, et seoses puuvilla imporditingimuste paranemisega suurenes vabriku toodangu summa 1864. aastal eelmise aastaga võrreldes kaks korda, näidates tõusu ka kahel järgneval aastal.³³ Nagu Venemaa puuvillatööstuses üldse, nii langes ka «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» aastail 1867—1868 toodangu summa uuesti. Võrreldes 1866. aastaga vähenes toodangu summa näiteks 1868. aastal 13% võrra.³⁴ Vabriku tootmistegevust 1870. aastal iseloomustavate erinevate allikate statistiliste näitajate võrdlus on kujukaks näiteks sellest suurest segadusest, mis valitses Venemaa toleaegses vabrikustatistikas. «Rahandusministeeriumi aastaraamatu» andmeil töötas 1870. aastal «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri» ketrusosakonnas 1600 tööliset ja osakonna toodangu summa oli 4 825 850 rubla, kudumisosakonnas töötas 950 tööliset ja toodangu summa oli 1 596 880 rubla. Statistilise väljaande «Euroopa-Venemaa vabrikutööstuse tähtsamate harude statistiline atlas vabrikute ja tehaste nimelise loeteluga» ühe koostaja — Timirjazevi andmeil töötas aga samal aastal «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri» ketrusosakonnas 300 tööliset rohkem (1900) ja toodangu summa oli 1 663 400 rubla võrra väiksem (3 162 450 rubla), kudumisosakonnas oli sama allika järgi 280 tööliset rohkem (1 230) ja toodangu summa 403 940 rubla võrra väiksem (1 192 940 rubla). «Rahandusministeeriumi aastaraamatu» andmeil töötas seega 1870. aastal «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» 2 550 tööliset ja toodangu summa oli 6 422 730 rubla. Timirjazevi järgi töötas seal 3 130 tööliset ja toodangu summa oli 4 355 390 rubla. Neist andmeist erinevad omakorda Fr. Matthäi raamatu «Venemaa tööstus» esimeses köites (ilmus 1872. aastal Leipzigis) toodud andmed, mille kohaselt 1870. aastal «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» töötas 4 200 tööliset ja toodangu summa oli 4 793 725 rubla. Uurides töölise arvu ja toodangu summa dünaamikat aastast aastasse ning arvestades seda, et vabrikandid oma andmeis töölise arvu ja toodangu summat vähendavad, tuleb lugeda tegelikkusele enam-vähem vastavaks Timirjazevi töölise arvu ja «Rahandusministeeriumi aastaraamatu» toodangu summat.

XIX sajandi kuuekümnendate aastate keskel (1866. aastal) oli

³³ Vt. 1863. a. kohta — Статистический временник Российской империи. I, Санктпетербург, 1866, lk. 69; 1864. a. kohta — P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Estland, Erster Band, Reval, 1867, lk. 83.

³⁴ Vt. 1868. a. kohta — Статистический временник Российской империи, II, Санктпетербург, 1872, lk. 34.

Eestimaa kubermangu puuvillatööstus toodangu väljalaskelt Moskva, Vladimiri, Peterburi ja Tveri kubermangu järel viiendal kohal. Puuvillase lõnga ja riide toodangu väljalase jagunes kubermangude vahel järgmiselt.³⁵

Tabel 2

Puuvillase lõnga ja riide toodang Venemaal kubermangude lõikes XIX sajandi kuuekümnendail aastail.

Kubermangud	Lõnga toodang (tuh. puudades)	Riide toodang (tuh. tükkides)	Ketrusvabrikute arv	Kudumisvabrikute arv
Moskva	477,1	1 614,7	14	219
Vladimiri	460,1	770,9	9	29
Peterburi	475,0	696,7	12	6
Tveri	183,9	379,1	5	29
Eestimaa	109,3	213,8	1	1
Rjazani	90,0	118,7	1	19
Teised kubermangud	100,1	178,01	8	28
Kokku	1 895,5	3 971,91	50	331

Tabelist järeldub, et «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur» andis 5,8% Venemaa puuvilla ketrusvabrikute ja 5,6% kudumisvabrikute toodangust.

Edasiarenemist näitas reformijärgsel aastakümnel samuti mehhaniseeritud suurtööstuse vanim haru Eestis — kalevitööstus. Seitsme aasta jooksul (1863—1870) tõusis Kärkla kalevivabriku toodangu summa 35% ja Voltveti kalevivabriku toodangu summa 18% võrra. Sindi kalevivabriku toodangu summa püsis neil aastail ligikaudu 1863. aasta tasemel. Järjekindlalt suurenes Narva kalevivabriku osatähtsus Eesti kalevivabrikute toodangu kogusummas. Võrreldes 1855. aastaga tõusis vabriku toodangu summa 1870. aastaks 143% võrra. Kalevitööstuse tööliste arv kasvas 3 200-lt 1850. aastate lõpul 3 725-le 1870. aastal. Eesti nelja kalevivabriku aurumasinate võimsus ulatus 1870. aastal 753 hobujõule ja jagunes järgmiselt: Narva — 300 HJ, Sindi — 266 HJ, Kärkla — 125 HJ ja Voltveti kalevivabrik 62 HJ.³⁶

Kuivõrd Eesti kalevivabrikud ületasid tööliste ja tootmise kontsentratsiooni tasemelt teisi Balti kubermangude kalevivabrikuid, nähtub sellest, et samal ajal (1870. aastal) kui Eesti väikseimas — Voltveti kalevivabrikus — töötas 500 töölist ja toodangu summa oli 480 000 rubla, töötas Riia vanimas ja suurimas kalevi-

³⁵ Vt. П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, lk. 187.

³⁶ Vt. Friedrich Matthäi, Die Industrie Russlands, Erster Band, Leipzig, 1872, lk. 175, 178 ja 180.

vabrikus (asutatud 1817. aastal) ainult 216 töölist ja toodangu summa oli ainult ligemale 245 000 rubla.³⁷

Mehhaniseeritud suurtööstuse teine vanem haru Eestis — paberitööstus — näitas XIX sajandi kuuekümnendate aastate alguses niivõrd tunduvat tagasiminekut, et vaatamata sellele järgnenud elavnemisele ei saavutanud see tööstusharu 1870. aastaks veel kaugeltki oma varajasemat ulatust. Nii näiteks oli 1863. aastal Tallinna paberivabriku tööliste arv üle kuue korra ja toodangu summa üle nelja korra väiksem kui 1839. aastal. Sellise suure languse tootmistegevuses põhjustas vabriku uus sakslasest rentnik, kes ei hoolinud tehnilistest uuendustest, mille tõttu vabrik läks koguni aurujõult ajutiselt tagasi veejõule. Kuigi Räpina paberivabrikus nii tohutut tootmise kokkutõmbumist ei esinenud (võrreldes 1855. aastaga langes tooraine puudumise tõttu 1863. aastal tööliste arv umbes 25% ja toodangu summa 16% võrra), oli 1870. aastal tööliste arv Eesti paberitööstuses üle kahe korra väiksem kui paremail reformieelseil aastail.³⁸

Masinaehitus- ja metallitööstuse arenemine algas Eestis tekstiilitööstusest ligemale nelikümmend aastat hiljem. See kapitalistlikule industrialiseerimisele üldiselt omane nähtus on tingitud esiteks sellest, et tekstiilitööstuses ringleb kapital kiiremini kui rasketööstuse harudes ja teiseks, et tekstiilitööstuses on kasum norm kõrgem. Kasum on aga kapitalistliku tootmise liikumapanevaks jõuks.

Esimesed masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikud kasvasid Eestis välja vasksepatöökodadest. 1828. aastal Tallinnas asutatud Drümpelmanni vasksepatöökodast, kus 1842. aastal ehitati esimene malmisulatamise ahi Eestis, kujunes kuuekümnendateks aastateks malmivalu- ja masinaehitusvabrik, mis ka edaspidi oli tuntud endise Drümpelmanni vabriku nime all.³⁹ Ühest Rakvere vasksepatöökodast organiseeriti 1859. aastal Wiegandi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrik, mis kaks aastat hiljem viidi üle Tallinna ja on alates 1920. aastast tuntud masinaehitustehase «Ilmarine» nime all.⁴⁰ 1863. aastal ulatus mõlema vabriku toodangu summa kokku 44 343 rublale.⁴¹ Narva vasksepatöökodast organiseeriti

³⁷ Friedrich Matthäi, Die Industrie Russlands, Erster Band, Leipzig, 1872, lk. 175.

³⁸ Vt. O. Greiffenhagen, Zur Geschichte der Wasserindustrie Revels, Beiträge zur Kunde Estlands, XIII Band, 4. Heft, lk. 127; Статистический временник Российской империи, I, Санктпетербург, 1866 ja I. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, lk. 73.

³⁹ Vt. P. Jordan, Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Estland, Reval, 1889, lk. 49.

⁴⁰ Vt. RAKA, Fond 206, nim. N1, sü. 49, leht 18.

O. Karma, Suurtööstuse areng Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, 1956 (käsitiri).

⁴¹ Vt. Статистический временник Российской империи, издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, I Санктпетербург, 1866, lk. 55.

1865. aastal Saksa töösturi Franz Krulli poolt masinaehitus-, raud- ja vaskkatla- ning valutehas, mis 1875. aastal toodi samuti üle Tallinna ja on praegu tuntud Tallinna masinaehitustehasena.⁴² 1860. aastal alustasid tegevust Tallinna sadamatöökodjad ja seoses raudtee-ehitustega 1870. aastal Tallinna raudteetöökodjad.

Väljapoole Tallinna rajati ainult üksikud masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikud. Nii töötas alates 1864. aasta veebruarist Kärddla kalevivabriku läheduses samale kapitalistile kuuluv põllutööriistade vabrik, mille toodangu summa kõikus alates XIX sajandi kuuekümnendaist aastaist 20 000 rubla ümber aastas ja tööliste arv 40—60 vahel, ning Viljandimaal Suure-Kõpu vallas paarikümne töölisega metallitöötlemisvabrik.⁴³

Suurte vabrikute kõrval töötas Tallinnas, samuti teistes linnades ja maakondades väikesi lukusepatöökodasid ja sepikodasid, milles tavaliselt oli 2—10 töölist ja mille toodangu summa kõikus 2 000—3 000 rubla vahel aastas, tõustes ainult üksikuil aastail kuni 10 000 rublani.

Reformijärgseil aastail algas Eestis ka tikutööstuse arenemine. Lühemat aega toodeti tuletikke Eestis aga juba paarkümmend aastat varem. Eespool märkisime, et XIX sajandi neljakümnendail aastail asutas Tallinna kaupmees G. A. Eggers linna lähedale oma mõisa tuletikumafaktuuri ja isegi eksportis tuletikke. Kuid peatselt andis tsaarivalitsus korralduse, et tuletikuvabrikuid võib asutada ainult Peterburi ja Moskva, sest tuletikkude tootmine «rahva hulgas» võib anda «kardetavaid tulemusi».⁴⁴ Tegelikult põhjustas aga selle korralduse Peterburi ja Moskva kaupmeeste soov saada oma valdusesse suurt kasumit andvat tuletikumonopoli. Korralduse alusel oli ka Eggersi manufaktuur sunnitud lõpetama oma tegevuse. See fakt iseloomustab ilmekalt tsaarivalitsuse tagurlikku majanduspoliitikat, mis igal sammul püüdis pidurdada rahvuslike rajoonide tööstuslikku arenemist ja igati kaitses vene tööstusliku kodanluse huvisid. Alles selle korralduse kaotamise järel algas tikutööstuse arenemine ka mujal Venemaal.

1863. aastal rajati Tallinna Hindreuse tuletikuvabrik, kus juba järgneval aastal töötas 28 töölist ja mille toodangu summa ulatus 8 000 rublani. Peterburi ja Moskva tuletikuvabrikute tugeva konkurentsi tõttu halvenes siis aga vabriku olukord järsult ja 1868. aastal töötas vabrik ainult 9 töölisega ning 3 000 rubla suuruse

⁴² Vt. viited 39 ja 40 ning RAKA, fond 206, nim. A(1), sü. 19, leht 3.

⁴³ Vt. P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Estland, Erster Band, lk. 83; Статистический Временник Российской империи, Серия II, выпуск шестой, Санктпетербург, 1872, часть I, lk. 18 ja «Perno Postimees ehk Näddalileht», 19. veebruarist 1864.

⁴⁴ Vt. I. M. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, lk. 72.

toodangu summaga. Alles paarkümmend aastat hiljem hoogustus vabriku tootmistegevus uuesti.⁴⁵

Tsemenditööstus sai Eestis alguse 1870. aastal, mil Kunda mõisnik J. Girard de Soucanton asutas Kunda jõe kaldale umbes 3 km kaugusele praegusest Kunda sadamast tsemendivabriku. Vabrik baseerus kohalikul toorainel — lubjakivil ja sinisauel. 120 HJ vesiturbiin pani liikuma tsemendiveski, kuna savilõikamise masinad töötasid aurujõul (kaks 35 HJ aurumasinat). Tsemendi põletamiseks kasutati primitiivseid ahjusid. Algul tootis vabrik ainult 3 200 tonni tsementi aastas.⁴⁶

Ehitusmaterjalide tööstuse teised harud jäid endiselt oma algeelsele arenemisastmele.

Lubjatööstuse osas leidis Eestis levivate rohkete lubjakivi lademete baasil lihtsaid lubjapõletamisahjusid ümbruskonna vajaduste rahuldamiseks peaaegu igas vallas.

Telliste tootmise alusena püsis odava tööjõu tõttu käsitsitöö. Savi kaevati ja segati käsitsi. Sõtkumine ja vormimine toimus kas käsitsi või hobusega ringiaetava pressi abil. Kivid põletati lihtsates põletamisahjudes, kusjuures kütteenainena kasutati puitu, mis oli kõige kättesaadavam küttematerjal.

Suurim telliskivilööv asus Tallinnas. 1866. aastal oli selle löövi toodangu summa 36 000 rubla ja seal töötas 11 töölisl.⁴⁷

Puidutööstuse harudest algas reformijärgseil aastail saagimistööstuse hoogne arenemine. Veejõul töötavate saeveskite kõrval hakati rajama aurujõul töötavaid saeveskeid. Kui 1864. aastal oli Eestis ainult kolm aurujõul töötavat saeveskit, siis 1866. aastal töötas neid juba kaheksa, kusjuures kolm neist asus Valga maakonnas ja kaks Pärnu linnas.⁴⁸ Kogu Venemaa Euroopa-osas oli samal aastal aga ainult 26 aurujõul töötavat saeveskit.⁴⁹ Kuna aurujõul töötavate saeveskite arvu suurenemine käib kaasas mehhaniseeritud suurtööstuse esimeste sammudega, siis illustreerib see reljeefelt suurtööstuse suhteliselt kiiremat arenemist tsaarivenemaa Eesti alal.

Eesti põllumajanduse peamine tehniline tootmisala — viinapõletus — elas reformijärgsel aastakümnel üle tunduva tagasimineku. Kuigi kartulikasvatuse laiendamisega loodi viinapõletusele avar ja odav toorainebaas ning arenes viinapõletuse tootmistehnika, põhjustas aktsiisi kasv tootmise kokkutõmbumise sellel

⁴⁵ Vt. P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Estland, Erster Band, lk. 83;

Статистический временник Российской империи, Серия II, выпуск шестой, Санктпетербург, 1872, lk. 35 ja RAKA, fond 206, nim. (A1) I, sü 18, leht 101.

⁴⁶ Vt. Eesti tööstus ja kaubandus, Tartu, 1934.

⁴⁷ Vt. P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Estlands, Erster Band, lk. 84.

⁴⁸ Vt. sealsamas ja Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesels, Riga, 1870, lk. 127—144.

⁴⁹ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 397.

tootmisalal. Võrreldes XIX sajandi neljakümnendate aastatega langes kuuekümnendail aastail viinapõletustööstuse toodangu maht Eestis ligemale kolmandiku võrra ja lähenes endisele tasele alles 1870. aastal.

Mehhaniseeritud tootmise edusammud reformijärgsel aastakümnel kogu Venemaal valmistasid palju kõrgema tööviljakuse alusel ette kapitalistliku vabriku võidu väiketööstuse ajalooliste jäänuste ja manufaktuuri mahajäänud vormide üle. «Kuni selle ajani, kus kapitalism organiseeris Venemaal mehhaniseeritud suurtööstuse, ja neis tööstusharudes, kus ta pole seda veel organiseerinud, näeme peaaegu täielikku tehnika seisakut, näeme sama käsitööpingi, sama vesi- või tuuleveski kasutamist, mida rakendati tootmiseks sajandeid tagasi. Ja vastupidi — neis tööstusharudes, mis vabrik on endale alistanud, näeme täielikku tehnilist pööret ja mehhaniseeritud tootmisviiside äärmiselt kiiret progressi.»⁵⁰

XIX sajandi seitsmekümnendail ja kaheksakümnendail aastail haaras mehhaniseeritud tootmine järjest uusi tööstusharusid ja viis üheksakümnendail aastail mehhaniseeritud suurtööstuse (vabrikutööstuse) kindlalt võidule.

«Peale ammendava tööstuse, põllunduse ja töötleva tööstuse on olemas veel materiaalse tootmise neljas ala, mis samuti läbib käsitööstusliku, manufaktuurse ja mehhaniseeritud tootmise erinevad astmed — see on transporditööstus (Lokomotionsindustrie), — ükskõik, kas ta veab inimesi või kaupu.»⁵¹

Pärisorjusliku Venemaa algelised transpordivahendid pidurdasid nii tööstuse kui ka kõigi teiste rahvamajandusharude kasvu. Tohutut mõju kogu rahvamajanduse edasisele arendamisele avaldas seetõttu mehhaniseeritud transpordi tekkimine. Venemaal, kus laialdasel territooriumil suured kaugused lahutasid tähtsamate toodete tootmispaiku nende turgudest, omas eriti suurt tähtsust raudteetranspordi arenemine. Raudtee-ehitus avas esmakordselt võimaluse haarata üldisesse kaubakäibesse kaugeid, siiani turukäibesse kaasatõmbamata rajoone ja võimaldas siduda kitsad kohalikud turud Sise-Venemaa turuga üheks orgaaniliseks tervikuks — ülevenemaaliseks turuks. Kuid raudteed ei osutunud üksnes kapitalistliku siseturu kujundamise vahendiks, vaid ka kapitalistliku välisturu laiendamise võimsaks hoovaks.

Ühendades tooraineallikaid, tööjõurikkaid rajoone ja kohalikke turge tööstuskeskustega, andsid raudteed tõuke paljude olemasolevate tööstusharude arenemisele ja kutsusid esile mitmete uute tööstusharude loomise.

Esimesed raudteeliinid ehitati Venemaal küll juba reformieelsel perioodil, kuid peale Peterburg—Moskva liini ei omanud need suuremat majanduslikku tähtsust.

Raudteetranspordi arenemist sel perioodil takistas tsaarivalit-

⁵⁰ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 455.

⁵¹ К. Маркс, Теория прибавочной стоимости, Том I, 1936, lk. 265.

sus. Raudtee-ehituse üheks suuremaks vastaseks oli rahandusminister Kankrin, kes väitis, et uus liiklemisvahend ähvardab välja tõrjuda vanast ajast põlvneva voorimehekutse ja kivisõe importimisega vähendada õigeusklike leivapalukest. Raudtee-vastase poliitika tegelik põhjus aga nähtub sama Kankrini ühest ametlikust ettekandest, milles ta märgib, et ka poliitiliselt pole raudteed soovitavad, sest nad meelitavad inimese eriliste vajadusteta sagedastele reisidele ja aitavad häirivalt kaasa meelte ebakindlusele. Raudtee-ehituse suured vastased olid ka žandarmeeria ja poliitilise salaluure kurikuulus ülem krahv Benckendorff, liiklusasjanduse kindraldirektor krahv Tolja ja krahv Speranski.

İgasuguste takistuste tõttu kestis näiteks Peterburg—Moskva raudteeliini ehitamine kaheksa aastat (1843—1851).

Alles pärast 1861. aasta reformi algas Venemaal raudtee-ehituse hoogne arenemine. Teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal» kirjutab Lenin: «Venemaa raudtee-ehituse arenemises on olnud kaks hiiglasuurt tõsuperioodi: 60. aastate lõpp (ja 70. algus) ning 90. aastate teine pool. A. 1865—1875 moodustas Venemaa raudteevõrgu keskmine aastane juurdekasv 1500 kilomeetrit, a. 1893—1897 aga umbes 2500 kilomeetrit.»⁵²

Raudtee-ehituse tõsuperiood XIX sajandi kuuekümnendate aastate lõpul ja seitsmekümnendate aastate alguses haaras ka Eestit. 1870. aastal avati esimene raudteeliin Eestis, mis ühendas Tallinna ja Paldiski sadama ning Narva tööstuskeskuse Peterburiga ja selle kaudu Sise-Venemaa turuga. Sellele järgnes 1876. aastal Tapa—Tartu, 1887. a. Tartu—Valga—Riia ja 1889. aastal Valga—Võru—Pihkva raudteeliini avamine, millega loodi regulaarne ja kiire ühendus Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel ning tugevdati seost Lätiga ja Sise-Venemaaga.

Raudteevedude organiseerimine kutsus esile Tallinna sadama veosekäibe järsu suurenemise, mida iseloomustab tabel 3.

Mõnedes arvudes sisalduvad ka andmed Paldiski sadama kohta, kuid need moodustavad ainult tähtsusetu protsendi Tallinna sadama vastavatest näitajatest ja seetõttu üldpilti oluliselt ei muuda.

Tabelist nähtub, et Venemaa väliskaubandus hakkas Tallinna kaudu hoogsalt arenema seoses Peterburi ja Tallinna vahelise raudteeühenduse loomisega. Kui Tallinna sadama kaudu toimus peamiselt kaupade import, siis oli näiteks teraviljarajoonidega otseselt ühendatud Läti sadamates loomulikult tunduvas ülekaalus eksport. 1880. aastal saavutas väliskaubandus Tallinna sadama kaudu maksimumi. Seejärel vähenes kriisi ja sellele järgnenud pika depressiooni tõttu väliskaubandus Tallinna sadama kaudu aastast aastasse, elavnedes uuesti alles XIX sajandi üheksakümnendate aastate teisel poolel.

⁵² V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 464.

Seoses suurte raudtee-ehitustega toimus Venemaal XIX sajandi seitsmekümnendate aastate alguses esimene tööstuslik tõusuperiood, mille kutsus esile tohutult kasvanud nõudmine rasketööstuse

Tabel 3

Import ja eksport Tallinna sadama kaudu aastail 1841—1889⁵³

Aastad	Aasta keskmine (rublades)	
	Import	Eksport
1841—1843	492 000	323 000
1863—1867	827 000	350 000
1869	1 548 078	287 583
1870	3 944 542	856 537
1871	9 916 794	2 863 538
1872	21 946 631	3 135 501
1873	24 094 587	4 655 108
1880	107 313 240	23 996 834
1880—1884	87 816 387	18 667 488
1885—1889	49 763 955	16 645 817
1890—1894	36 342 729	14 984 906
1895—1899	53 567 785	25 356 731

toodetele ja turu laienemine tarbimisesemetele, ja mis avaldus nn. «gründertumis» — tööstuslikus asutamisõhinas, aktsiaseltside ja pankade organiseerimises ning nendesse väliskapitali tungimises, iga liiki kontsessioonides tööstuses ja raudtee-ehituses.

Tööstuslik asutamisõhin hõlmas ka Eestit, kus raudteeühendus Peterburiga ühes mereteedega välismaiste turgude juurde, talurahva kihistumisest lähtuv tööjõu lakkamatu vool tööstusesse ja ehitustele, kindlustasid tööstusliku tegevuse tasuvuse, mis on kapitalistliku tööstuse ainsaks liikumapanevaks jõuks.

Eestis andis raudtee-ehitus eriti tugeva tõuke metsaülestöötamise (liipritööstus), puidu- ja ehitusmaterjalide tööstuse arenemisele.

Suurte metsamassiividega Viru, Tartu, Võru ja Pärnu maakonnas rajati kuuekümnendate aastate lõpul hulgaliselt aurujõul töötavaid saeveskeid. Kui 1866. aastal oli Eestis 8 aurujõul töötavat saeveskit, siis 1869. aastal töötas aurujõul üksnes Tartu, Võru ja Pärnu maakonnas 39 saeveskit.⁵⁴ Saagimistööstuse hoogne tõus annab tunnistust sellest suurest ehitusprotsessist, mis ise loomustab neid aastaid.

Kuid ehitustegevus ei saanud piirduda ainult puitmaterjaliga, vaid vajab järjest rohkem ka mitmesuguseid tulekindlaid ehitusmaterjale — paasi, telliskive, tsementi.

⁵³ Vt. Городское хозяйство Ревеля 1905—1915, Издание Ревельской городской управы, lk. 23.

⁵⁴ Vt. Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesels, lk. 139—144.

Suuremad paemurrud tekkisid Tallinna lähedal Lasnamäel ja Kadaka küla juures ning Harjumaal Vasalemmas, kus levivad laialdased lubjakivilademed.

Kuigi Lasnamäe paemurrust murti ehituskive juba Tallinna müüride ehitamiseks ja Vasalemma lubjakivi kasutamise algus ulatub tagasi XIV sajandisse, millal sellest ehitati Padise klooster Harjumaal ja Marienburgi loss Ida-Preisimaal, alustati neis paemurdudes ja ka Kadaka paemurrus alles XIX sajandi seitsmekümnendail aastail püsivamalt ja ulatuslikumalt ehituskivide tootmist.

Suurenenud nõudmine telliskivide järele kutsus küll esile paljude uute telliskivilöövide asutamise, kuid ei põhjustanud tööjõu odavuse tõttu veel tootmise mehhaniseerimist. Telliskivide tootmise aluseks jäi XIX sajandi lõpuni primitiivne käsitehnika.

Raudtee-ehitus kutsus ellu ja lõi perspektiivid ka tsemendi-tööstuse arenemisele Eestis.

Metsaülestöötamise, puidu- ja ehitusmaterjalide tööstuse edusammud ning tekstiili-, masinaehitus- ja metallitööstuse kiirenenud arengutempo XIX sajandi seitsmekümnendate aastate alguse tööstusliku tõusu perioodil ei muutnud aga oluliselt suurtööstuse ulatust, tema üldist tehnilist ja majanduslikku olukorda Eestis. Kapitalistliku tööstuse suuremateks edusammudeks puudusid kogu Venemaal veel paljud tingimused — suuremad kapitalid, arenenud tehnika, kvalifitseeritud tööjõud, kapitalistlikult organiseeritud kaubandus, küllaldane raudteevõrk jne.

Mehhaniseeritud suurtööstuse loomise järel algas tema tsükiline arenemine, kus tõusud vaheldusid kriisidega, avaldades tugevat mõju kasvavale proletariaadile.

Lenin õpetab: «Mehhaniseeritud suurtööstuse arenemine ei saa toimuda teisiti kui hüpetega, õitsengu- ja kriisiperioodide perioodilise vaheldumisega. Vabrikü säärase hüppelise kasvu tõttu suureneb hiiglaulatuses väiketootjate laostumine; puhu tõmmatakse töölisi kõrge konjunktuuri aegadel hulgaliselt vabrikusse, puhu jällegi tõugatakse sealt välja. Mehhaniseeritud suurtööstuse olemasolu ja arenemise tingimuseks saab hiiglasuure reservarmee tekkimine inimestest, kel pole tööd ja kes on valmis igasugusest tööst kinni haarama.»⁵⁵

Pärast seitsmekümnendate aastate alguse tööstusliku tõusu perioodi omas vene kapitalism juba tihedat seost välismaise kapitalismiga. Seetõttu haaras 1873. aastal Lääne-Euroopas alanud tööstuskriis ka Venemaa tööstuse, mille tähtsamates harudes kapitalism oli vallutanud juba valitsevad positsioonid.

1873.—1876. aastate kriis oli Venemaal, sealhulgas ka Eestis, esimene tüüpiline kapitalistlik kriis. Eriti tugevat mõju avaldas kriis rasketööstusele, sest raudtee-ehituse langusega (finantsiliste raskuste tõttu vähendasid aktsiaseltsid, pangad ja riik kapitali-

⁵⁵ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 457.

mahutusi) kaasnes nõudmise järsk vähenemine rasketööstuse tootele. Kriis laienes aga ka kergetööstusele, mille toodete peamise tarbija — talurahva — niigi madal ostuvõime langes ikalduste tõttu veelgi. Venemaa majanduses süvenes seega juba vastuolu tootmise ühiskondliku ja omandamise eraviisilise, kapitalistliku iseloomu vahel, tootmise piiramatute võimaluste ja tarbimise piiratud ulatuse vahel.

Kriisile järgnes seoses Vene-Türgi sõjaga (1877—1878) sõjaliste tellimuste tõukel elavnemine ja seitsmekümnendate aastate lõpul ületas Venemaa tööstuslik tootmine tunduvalt sama aastakümne alguse taseme.

Ühenduses üldise tõusuga tegi uusi edusamme suurtööstuse arenemine Eestis.

Kaubamajandusliku põllumajanduse kasvu alusel hoogustus seitsmekümnendate aastate teisel poolel eriti põllutööriistade ja -masinate tootmine. Sellel nähtusel oli suur ühiskondlik ja majanduslik tähtsus. Paremate põllutööriistade ja -masinate rakendamise korral asendasid mõisnikud neile töötavate talupoegade inventari oma inventariga ja siirdusid seega teorendile rajatud majandussüsteemilt kapitalistlikule süsteemile. Teorendiga endale elatusvahendeid hankivale kesktalurahva valdavale osale tähendas see varem või hiljem langemist maa- või linnaproletariaadi ridadesse. «Masinate süstemaatiline kasutamine põllumajanduses tõrjub samasuguse halastamatusega välja patriarhaalse «keskmise» talupoja, nagu aurujõul töötavad kudumisteljed tõrjuvad välja käsitsi töötava kangru-kodutööndaja.»⁵⁶ Paremate põllutööriistade ja -masinate levik ning talurahva eksproprieerimine on seega teineteisega lahutamatu seotud nähtused.

Balti kubermangude põllutöömasinate tööstuse silmapaistvat kohta selle tööstusharu arenemises Venemaal ja nende kubermangude suurt nõudmist põllutöömasinate ja -riistade järele märgitakse D. A. Timirjazevi toimetusel 1883. aastal ilmunud raamatu «Venemaa tööstuse ajaloolis-statistiline ülevaade» esimeses köites:

«Ka Balti kubermangud on väga silmapaistval kohal põllutöömasinate ja -riistade tootmise arendamisel, eriti kui arvestada selle rajooni suhteliselt väikest suurust. Nendes kubermangudes on majandus küllaltki kõrgel tasemel, millega seletub ka olemasoleva nõudmise suurus põllutöömasinatele ja -riistadele; kuid kohalikud majandid ei rahuldu siiski sisemaiste masinatega, — nad hangivad suurel arvul ka välismaisi. ... Balti kubermangudes pole suur nõudmine mitte üksnes väikeste, vaid ka suurte masinate järele: tähelepanuväärsel arvul hangivad peremehed (balti-saksa mõisnikud ja eesti ning läti kulakud — R. R.) ka aurujõul töötavaid viljapeksumasinaid ja lokomobiile.»⁵⁷

⁵⁶ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 185.

⁵⁷ Историко-статистический обзор промышленности России, том I, С.-Петербург, 1883, lk. 147.

Kuigi vabrikustatistika puudulikkus ei võimalda eraldada põllutöomasinate tootmist vabrikutes nende «kodutöenduslikust» tootmisest ja seetõttu anda täielikku pilti põllutöomasinate tööstuse arenemisest, saame alljärgnevast tabelist siiski ülevaate põllutöomasinate ja -riistade tootmise dünaamikast Balti kubermangudes.

Tabel 4

Põllutöomasinate ja -riistade tootmine aastail 1875—1879⁵⁸ (rublades)

Kubermang	1875	1876	1877	1878	1879
Eestimaa kubermang	14 000	83 810	83 780	94 385	38 385
Liivimaa kubermang	103 116	241 925	247 781	249 249	253 943
Kolmes Balti kubermangus kokku	andmed puuduvad	414 535	401 661	422 734	433 128

Euroopa-Venemaa 50 kubermangu põllutöomasinate ja -riistade toodangu summast andsid Balti kubermangud 1876. aastal 24,7% ja neli lõunapoolset stepikubermangu (Doni, Jekaterinoslavi, Tauria ja Herssoni) 16,6%. Järgnevatel aastatel nihkus selle tööstusharu peakeskus Balti kubermangudest üha rohkem Lõuna-Venemaa stepikubermangudesse ja 1879. aastal andsid Balti kubermangud 15,8% ning neli lõunapoolset stepikubermangu 20,0% toodangu summast. Kuigi Euroopa-Venemaa 50 kubermangu põllutöomasinate ja -riistade toodangu summa oli 1879. aastal 1,6 korda suurem 1876. aasta toodangu summast, ületas välismaiste masinate sisseveo summa veel 1,5 korda oma toodangu summa.⁵⁹

Majanduselu üldise elavnemise taustal suurenes seitsmekümnendate aastate lõpul vabrikute (ettevõtted 16 ja enam töölisega) arv, kasvas tööstusproletariaat ja tõusis suurtööstuse toodangu summa.

Suurtööstuse tootmisvõimsus tõusis nii uute vabrikute ehitamise kui ka olemasolevate vabrikute tootmisvõimsuste kasvu alusel. Üksikute tööstusharude tootmisvõimsuste suurenemist iseloomustab ühtede tööstusharude (puuvillatööstus, masinaehitus- ja metallitööstus, tikutööstus) toodangu palju ulatuslikum juurdekasv teiste tööstusharude omast. «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» tõusis toodangu summa 6,4 miljonilt rublalt 1870. aastal 9,7 miljonile rublale 1879. aastal ehk 51,6%. Samal aja-

⁵⁸ Vt. Историко-статистический обзор промышленности России, том I, lk. 144—145.

⁵⁹ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 177.

vahemikul suurenes tööliste arv 3130-lt 4188-le ehk 33,8%. Masinaehitus- ja metallitööstuses tõusis toodangu summa 38 500 rublalt 141 400 rublale ehk 3,7 korda ja tööliste arv 87-lt 217-le ehk 2,5 korda. Tuletikutööstuses suurenes sel perioodil toodangu summa 3 000 rublalt 6 300 rublale ehk 2,1 korda ja tööliste arv 9-lt 24-le ehk 2,7 korda. Narva kalevivabrikus tõusis toodangu summa aga ainult 0,9 miljonilt rublalt 1,15 miljonile rublale ehk 27,7% ja tööliste arv 1 000-lt 1 074-le ehk 7,4%. Sindi kalevivabrikus kasvas toodangu summa 1,0 miljonilt rublalt 1,2 miljonile rublale ehk 20%. Meleski-Rõika klaasi- ja peegli-manufaktuuris suurenes toodangu summa 90 000 rublalt 125 000 rublale ehk 39%.⁶⁰ Tööstusharude tootmisvõimsuste arenemise ebaühtlus on aga kapitalistliku majandussüsteemi üks tüüpilisemaid jooni. Selle disproporsiooni kutsub esile võimalikult suurema kasumi taotlemine, millest täielikult oleneb tootmisaparaadi suurendamise ja tema kasutamise määr.

Juhtivat osa kapitalismi arenemises nii Venemaal üldse kui ka Eestis etendas tekstiilitööstus, eriti puuvillatööstus. Kõigist tööstusharudest omas tekstiilitööstus suurimat tootmise ja tööliste kontsentratsiooni. Kui 1879. aastal ulatus suurtööstuse tööliste arv Eestis umbes 10 000-le (viiekümnendate aastate lõpul umbes 6 500) siis töötas kuues tekstiilivabrikus rohkem kui 8 000 töölise (viiekümnendate aastate lõpul umbes 5 800 töölise), kusjuures «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» üksi oli juba üle 4 000 töölise (viiekümnendate aastate lõpul ligemale 2 000 töölise). Vaatamata tööliste arvu kiirele kasvutempole masinaehituse ja metallitööstuses, mille kohta kahjuks puuduvad täpsemad andmed, moodustas see veel tähtsusetu protsendi suurtööstuse tööliste üldarvust.

Elavnemise periood ei kestnud Venemaa tööstuses kaua. 1880. aastal Lääne-Euroopas alanud kriisi vahetul mõjul elas Venemaa tööstus järgnevail aastail (1881—1882) üle uue raske kriisi, mis paljudes tööstusharudes kestis veelgi kauem ja asendus hiljem seisakuga — depressiooniga. Kriis paiskas segi Venemaa tootmise mehhanismi. Paljud vabrikud sulgesid oma ukсед, tunduv osa vabrikutest töötas vaid osalise koormusega. Töölisi heideti hulgaliselt tänavale, millega massiliselt suurenes töötute armeed ja langes tööliste elatustase. Iseloomustades tööliste rasket olukorda Tallinna raudtee-töökodades, kirjutab ajaleht «Virulane», et «siinses raudtee vabrikus on tööliste töö hinda vähendada kästud ja nimelt nii palju, et igal kuul 1 000 rubla töörahva palkadeks vähem välja antud peab saama kui seniajani. Seega on siis selle vabriku töö-

⁶⁰ VI. Статистический временник Российской империи, серия II, С.-Петербург, 1872, lk. 35 ja 79;

Friedrich Matthäi, Die Industrie Russlands, Erster Band, lk. 107, 109, 130, 151, 175, 178, 180, 263, 266 ja 400 ning

П. А. Орлов, Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. кн. Финляндским, С.-Петербург, 1881, lk. 19—564.

rahva aastane teenistus 12 000 rubla vähemaks jäänud ehk küll ajad ja asjad kallimaks on läinud ja töörahva töötegemine suurendatud. Ka saavat mõned tööliselised vabrikust lahti lastud. Töö hinna alandamise läbi aga olevat üksikute tööliste töö hind läbisegi umbes 3—6 rubla kuu pealt langenud.»⁶¹ Tartu linna tööliselised olid tööpuuduse tõttu sunnitud otsima tööd linnalähedastest mõisatest, kus hooajaliste tööde teostamiseks vajati ajutiselt tööjõudu. Kuid tööjõu pakkumine oli suur ja palk seetõttu äärmiselt madal. Rukkilõikuse ajal maksti ainult 25 kop. 18—20-tunnilise tööpäeva eest. Selle eest võis osta aga näiteks ainult 0,5 kg võid või veidi rohkem kui 4 kg soola.⁶² Kuid kriis ei mõjunud üksnes hävitavalt tööliisklassi olukorrale, ta revolutsioneeris töölisi, mis 1882. aastal kutsus esile suured streigid Peterburis, Narvas, Permis ja teistes linnades.

Eestis avaldus kriis algul ainult ehitustegevuse järsus vähenemises ja hiljem tootmise ulatuslikus kokkutõmbumises masinaehitus- ja metallitööstuses. Võrreldes 1879. aastaga langes näiteks Kunda tsemendivabrikus 1881. a. tööliste arv 300-lt 190-le ja toodangu summa 243 000 rublalt 190 000 rublale.⁶³ Tööstusliku kriisiga kaasnes põllumajanduslik kriis ja kaubakäibe murranguline langus. Oma sügavseisu saavutas kriis Eestis 1884. aastal. Eestimaa kubermangus langes näiteks masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikute toodangu summa 1884. aastal, võrreldes 1881. aastaga, ligemale 2 korda.⁶⁴ Töölisi vallandati sadade kaupa. Vabrikandid vähendasid palka ja suurendasid trahve. Tõusid elatusvahendite hinnad. Nagu märgib ajaleht «Virulane», töötas Sindi kalevivabrik ikka veel ainult pool päeva. Tööliselised said seetõttu ainult pool palka ja mõned isegi palju vähem. Sama ajalehe 1886. aasta 24. märtsi numbris kirjutatakse, et Narva vabrikute töölistel on suur tööpuudus, mille tõttu valitseb isegi nälg.⁶⁵

Kriisile järgnes depressioon, mis kaheksakümnendate aastate teisel poolel hakkas järk-järgult nõrgenema ja muutus 1887. aastal elavnemiseks. Depressiooniolukorda iseloomustab tabavalt ajaleht «Virulane»: «Tööpuudus ja kaubandusliku tegevuse vähjakäik vaevavad ja rusuvad siin ikka inimesi. Tegevusest on pöud merel, pöud maal . . . Aastad ja ajad on vaesed, ehitused on seismas, tegevused takistuses; töö otsijaid ja ohkajaid on igal päeval küllalt näha, aga vähe, väga vähe on saada, mis nende ohkamist vähendaks.»⁶⁶

⁶¹ «Virulane», 30. augustist 1882.

⁶² Vt. sealsamas, 15. juunist 1882.

⁶³ Vt. 1879. a. kohta. П. А. Орлов, Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. кн. Финляндским, lk. 304 ja 1881. a. kohta Приложения ко Всеподданнейшему Отчету начальника Эстляндской губернии за 1881 год, г. Ревель, 1882.

⁶⁴ Vt. P. Jordan, Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Estlands, lk. 49.

⁶⁵ Vt. «Virulane», 28. jaanuarist 1886.

⁶⁶ Sealsamas, 17. juunist 1886.

Elavnemise perioodil (1887—1890) ehitati Tallinna kolm suurt vabrikut — Lutheri vineerivabrik põhikapitaliga 1,5 miljonit rubla, Mayeri keemiavabrik põhikapitaliga 750 000 rubla ja Johanson paberivabrik põhikapitaliga 600 000 rubla.⁶⁷

Algul aeglaselt, siis aga üha kiiremini hakkas suurenema kõikide tööstusharude toodangu maht ja tööliste arv.

Pärast lühiajalist kriisiolukorda 1891. aastal toimus seoses esi-joones raudtee-ehituse hooga kasvuga kogu Venemaa kapitalistlikus tööstuses uus pööre elavnemisele, mis juba mõnede aastate järel läks üle kapitalismi tingimustes kõige tähelepanuväärsemaks kõrgkonjunktuuriks ja kestis XX sajandi alguseni. Üheksakümnen- date aastate tööstuslik tõus oli Venemaa rahvamajanduse arene- mises üheks tähtsamaks etapiks.

Eesti tööstuses kujunesid XIX sajandi viimasel aastakümnel välja need tüüpilised jooned, mis iseloomustavad tema arenemist järgneval ajajärgul kuni Esimese maailmasõjani.

Üheksakümnen- date aastate tööstusliku tõusu perioodi tähistas esmajoones aktsiaseltside «asutamisehin», mis haaras kõik tähtsa- mad tööstusharud Eestis ja mille tulemuseks oli kapitalide tsent- ralisatsiooni alusel paljude olemasolevate vabrikute intensiivne laiendamine ning uute suurte vabrikute ehitamine, milleks üksik kapital polnud võimeline.

Aktsiaseltside organiseerimisprotsessist Eesti tööstuses töös- tusliku kapitalismi ajajärgul annab ülevaate alljärgnev tabel.⁶⁸

Tabel 5

Aktsiaseltsi (osaühingu) asutamise- aasta	Aktsiaseltsi (osaühingu) nimetus	Aktsiaseltsile (osaühingule) kuuluv vabrik ja tema asukoht
1858	O/ü. «Kreenholmi Puuvillasaa- duste Manufaktuur»	Puuvillaketramise ja -kudumise vabrik Narva lähedal
1874	Hiiu-Kärdla kalevivabrik o/ü. «K. ja E. Ungern-Sternberg»	Joala telliskivivabrik (asutatud 1882) Kalevivabrik Hiiumaal Kärdla mõisas

⁶⁷ Vt. Министерство Финансов и Министерство Торговли и Промышленности, Список фабрик и заводов России, 1910 г. 144, 242, 918 ning RAKA, fond 206, nim. (A) 1, sü. 5, leht 19.

⁶⁸ Vt. Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях, С.-Петербург, 1914, lk-d 8—226;

Beiträge zur Kunde Estlands, XIII Band, 4. Heft, Reval, 1927, lk. 128;

RAKA, fond 206, nim. Al, sü. 16, leht 188;

RAKA, fond 206, nim. I, sü. 3, lehed 18—20;

RAKA, fond 206, nim. (A)1, sü. 5, leht 19;

Устав акционерного общества «Вольта», Петроград, 1917 lk. 3;

RAKA, fond 206, nim. 1, sü. 66, leht 2 ja «Valgus», 22. juulist 1897.

Aktsiaseltsi (osaühingu) asutamisaasta	Aktsiaseltsi (osaühingu) nimetus	Aktsiaseltsile (osaühingule) kuuluv vabrik ja tema asukoht
1876	Toorpiirituse puhastamise vabrikute o.ü.	Toorpiirituse puhastamise vabrikud Tallinnas ja mujal
1880	O/ü «Narva Linaketramise Manufaktuur»	Linaketramise ja -kudumise vabrik Narvas
1880	O/ü. «Narva Kalevi Manufaktuur»	Kalevivabrik Narvas
1882	O/ü. «Sindi Kalevivabriku ühisus»	Kalevivabrik Pärnumaal Sindi mõisas
1893	O/ü. «Ernst Osse ja Ko»	Paberi- ja tselluloosivabrik Tallinnas
1895	A/s. «Tallinna Kirjutuspaberi Vabrik E. J. Johanson»	Kirjutuspaberi vabrik Tallinnas
1896	A/s. «Tallinna Keemiavabrik Richard Mayer»	Keemiavabrik Tallinnas
1896	A/s. «Tivoli»	Ollevabrik Tartus
1897	A/s. «Tallinna rauavalamise ja masina vabrik».	Endine Lausmanni rauavalamise ja masinaehitusvabrik Tallinnas
1897	A/s. «Dvigatel»	Vaguni- ja masinaehitusvabrik Tallinnas
1898	A/s. «A. M. Luther»	Vineerivabrik Tallinnas
1898	A/s. «Waldhof»	Tselluloosivabrik Pärnus
1898	A/s. «Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise vabrik»	Puuvillaketramise ja -kudumise vabrik Tallinnas
1898	A/s. «Franz Krull»	Masinaehitusvabrik Tallinnas
1899	A/s. «Saku Õlletehas»	Ollevabrik Harjumaal Saku mõisas
1899	A/s. «Aseri»	Tsemendivabrik Virumaal Aseris
1899	A/s. «Volta»	Elektrigeneraatorite ja -mootorite vabrik Tallinnas
1900	A/s. «Koil»	Paberivabrik Harjumaal Kohila mõisas

Esimesena vallutas aktsiakapital tekstiilitööstuse, kus juba kaheksakümnendate aastate alguseks kõik suuremad vabrikud kuulusid aktsiaseltsidele (osaühingutele). Uue tekstiilivabrikuna rajati aktsiakapitali poolt 1898. aastal Tallinna suur puuvillaketramise ja -kudumise vabrik, mis rahvasuus oli tuntud «Sitsivabriku» nime all.

1876. aastast peremehetses aktsiakapital Balti kubermangude piiritustööstuses. Osaühing «Rosen ja Ko» omandas siinsetes kubermangudes kõik toorpiiritust puhastavad vabrikud ja reguleeris nii piirituse kui ka viina tootmist ning müüki sõltuvalt võimalikult suurte kasumite saamise võimalusest. Seega alistas «Rosen ja Ko» oma mõjule ka Eesti põllumajandussaaduste tähtsaima tehnilise tootmisala — viinapõletuse.

Üheksakümnendatel aastatel kasvas aktsiaseltside arv Eesti tööstuses kuuelt kahekümnele ja aktsiakapital asus Eesti kõigis tähtsamates tööstusharudes juhtivale positsioonile.

Paberitööstuse intensiivse laiendamise kõrval kutsus aktsiakapital ellu uue tööstusharu — tselluloositööstuse. Ülemiste järve äärne vana paberiveski, mis kahe sajandi jooksul oli kasvanud paberivabrikuks, ehitati ümber suureks tselluloosi- ja paberivabrikuks. Kuid juba 1895. aasta algul leidis vabrikus aset plahvatus, mille tulemusena osaühing E. Osse ja Ko töötas mitmed aastad kahjumiga. Alles XIX sajandi lõpul tõusis vabriku tähtsus uuesti, sellele vaatamata, et samal ajal ehitati Pärnu ühe saksa aktsiaseltsi (asutatud 1884. aastal Mannheimis) vene tütareltsi «Waldhof» poolt suurim tselluloosivabrik Venemaal. 16. veebruaril 1913. a. läks Tallinna tselluloosi- ja paberivabrik o/ü. E. Osse ja Ko-lt üle a/s. «Põhja Paberi- ja Tselluloosivabrikule».⁶⁹

Üheksakümnendate aastate teisel poolel tungis aktsiakapital keemiatööstusesse, õlletööstusesse, masinaehitus- ja metallitööstusesse, vineeritööstusesse ja tsemenditööstusesse.

Kondenseeritud piima ja linnasekompvekke tootev Mayeri vabrik (asut. 1889. a.) muudeti aktsiaseltsi 750 000 rbl. suuruse põhikapitaliga suureks põhikeemiatööstuse vabrikuks,⁷⁰ mis hakkas tootma väävel-, sool- ja äädikhapet, soodat, glaubrisoola, eetrit ja paljusid teisi kemikaale.

Masinaehitus- ja metallitööstuse alal kutsuti ellu energeetiline masinaehitus (vene aktsiaselts «Volta» põhikapitaliga 5 miljonit rubla ehitas Tallinna suure elektrigeneraatorite ja -mootorite vabrik)⁷¹ ja raudteemasinate ehitus (aktsiaseltsi «Dvigatel» vaguni- ja masinaehitusvabrik, mis tootis kauba- ja reisivaguneid, nende tagavaraosi ja piiratud arvul sisepõlemismootoreid).⁷²

Kunda tsemendivabriku suured kasumid tiivustasid kapitaliste veel teise suure tsemendivabriku rajamisele Eestis. Uue vabriku asutas balti-saksa mõisniku O. Schillingi poolt loodud aktsiaselts (põhikapitaliga 1,5 miljonit rubla)⁷³ umbes 25 km Kundast ida poole — Aserisse.

Aktsiaseltside arvu intensiivne kasv üheksakümnendate aastate teisel poolel näitab, et ka Eestis hakkas tööstuslik kapital üle kasvama finantskapitaliks, et kapitalism hakkas üle minema oma viimasesse staadiumi, muutuma monopolistlikuks kapitalismiks.

Aktsiakapitali tungimisega Eesti tööstusesse hakkas tugevema tööliste ja tootmise kontsentratsiooni protsess suurtesse vabrikutesse. Kuigi võrreldavate andmete lünklikkus ei võimalda täpset pilti sellest protsessist Eesti tööstuses, annab alljärgnev ligi-

⁶⁹ Vt. RAKA, fond 206, nim. A1, sü. 16, leht 186.

⁷⁰ Vt. RAKA, fond 206, nim. (A)1, sü. 5, leht 19.

⁷¹ Vt. Устав акционерного общества «Вольта», lk. 5.

⁷² Vt. RAKA, fond 206, nim. NA1, sü. 30, leht 169.

⁷³ Vt. Министерство Финансов и Министерство Торговли и Промышленности, Список фабрик и заводов России, 1910 г., lk. 419.

kaudsete andmete abil koostatud tabel siiski orienteeriva ülevaate tööstuse kontsentratsiooni astme kasvust Eestis.⁷⁴

Tabel 6

Tööstuse kontsentratsiooni astme kasv Eestis

Vabrikute rühmad tööliste arvu järgi	1879		1890		1900	
	vabrikute %	tööliste % neis	vabrikute %	tööliste % neis	vabrikute %	tööliste % neis
100—499	45	12	62	18	60	13
500—999	22	17	19	21	24	25
1000 ja rohkem	33	71	19	61	16	62

Tööstuse kontsentratsiooni astme langus 1890. aastaks oli tingitud 100—499 ja 500—999 töölisega vabrikute arvulisest kasvust kaheksakümnendatel aastatel, kuna 1000 ja enam töölisega vabrikute arv jäi endiseks («Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur», Narva linaketramise ja -kudumise vabrik, Narva kalevivabrik).

Üheksakümnendatel aastatel kasvas kõrgema tööliste arvuga vabrikute rühm ühe ettevõtte võrra (endistele lisandusid a/s. «Dvigatel» vaguni- ja masinaehitusvabrik ja a/s. «A. M. Luther» vineerivabrik, kuid Narva kalevivabrikus langes tööliste arv 962-le). 100—499 töölisega vabrikute arv suurenes 1900. aastaks, võrreldes 1890. aastaga, 1,7 korda ja 500—999 töölisega vabrikute arv ainult 1,3 korda. Selle tulemusena saavutas tööstuse kontsentratsiooni aste XX sajandi alguseks senisest kõrgeima taseme.

Aktiikapitali võimu suurenemine üheksakümnendatel aastatel muutis üksikute suurte vabrikute ülekaalu kümnete väiksemate suhtes veelgi rõhavamaks. Kui Eesti suurtööstuse 87 vabrikus (ettevõtted 16 ja enama töölisega) töötas 1900. aastal umbes 22 000 töölist, siis hõlmas 4 suuremat vabrikut (1000 ja enama töölisega) neist 11 200 ehk 51%.⁷⁵

Aktiikapital lõi seega tingimused tootmise üha ulatuslikumaks ühiskonnastamiseks. Sellel alusel aga muutsid aktsiaseltsid

⁷⁴ Vt. П. А. Орлов, Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. кн. Финляндским, lk. 19—564.

Обзор Эстляндской губернии за 1889, 1894, 1895 и 1909 гг., ведомость о фабриках и заводах в Эстляндской губернии;

Министерство Финансов и Министерство Торговли и Промышленности, Список фабрик и заводов России, lk. 31-1024 ja

РАКА, фонд 560, nim. 1, sü. 32, lehed 12—15.

⁷⁵ Andmed on arvutatud järgmiste allikate alusel:

РАКА, фонд 560, nim. 1, sü. 32, lehed 12—15;

Приложение ко Всеподданнейшему отчету эстляндского губернатора, Ревель, 1901 ja Список фабрик и заводов России, 1910 г., lk. 31—1024.

kapitali surve töölisklassile veelgi tugevamaks, vastuolu tootmise ühiskondliku ja omandamise eramajandusliku iseloomu vahel järjest teravamaks.

Kontsentratsiooni astet Venemaa tööstuses tervikuna iseloomustab alljärgnev tabel:⁷⁶

Tabel 7

Vabrikute rühmad tööliste arvu järgi	1879		1890		1902	
	vabrikute %	tööliste % neis	vabrikute %	tööliste % neis	vabrikute %	tööliste % neis
100—499	79,7	44,2	79,6	42,1	73,8	30,7
500—999	13,3	23,0	12,8	20,2	15,2	19,5
1000 ja rohkem	7,0	32,8	7,6	37,7	11,0	49,8

Nende kahe tabeli andmeist järeldub, et tööstuse kontsentratsiooni aste oli Eestis palju kõrgem kui Vene impeeriumis tervikuna.

See Eesti kapitalistliku tööstuse kõige iseloomulikum joon lähtus siinse suurtööstuse ajaloolisest arenemisest. Kui Sise-Venemaa suuremad vabrikud kasvasid enamuses välja manufaktuuri-dest, siis tähtsamad Balti kubermangude ja osaliselt ka Lõuna-Venemaa kubermangude vabrikud tekkisid otseselt vabriku-tüüpi suurte ettevõtetenä, mis kontsentreerisid sadu ja tuhandeid töölisi, rakendasid vahetult eesrindlikumat tehnikat ja tootmise kapitalistliku organiseerimise produktiivsemad vorme. Soodsa geograafilise asendi tõttu oli neis kubermangudes vanade kapitalistlike maade mõju tugev ja seoses sellega kapitalismi arenemine kiirendatud.

Tööstusharudest omas Eestis XIX sajandi lõpuni kõrgeimat kontsentratsiooni astet tekstiilitööstus. Kontsentratsiooni protsessi tempo oli aga eriti sajandi viimasel aastakümnel palju kõrgem masinaehitus- ja metallitööstuses, tselluloosi- ja paberitööstuses, puidutööstuses ja ehitusmaterjalide tööstuses.

Kui veel 1890. aastal hõlmas Eesti kuus tekstiilivabrikut 68% (8 500) suurtööstuse tööliste üldarvust (12 500), siis 1900. aastal moodustasid tekstiilitöölised 52% (11 400) suurtööstuse tööliste üldarvust (22 000).⁷⁷ Tekstiilivabrikuid oli seejuures endiselt kuus,

⁷⁶ В. П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, Том II, lk. 147.

⁷⁷ Andmed on arvatud järgmiste allikate alusel:

Обзор Лифляндской губернии за 1890 и 1900 гг.;

Обзор Эстляндской губернии за 1899 и 1900 гг.;

Приложение ко Всеподданнейшему отчету эстляндского губернатора;

Список фабрик и заводов России, lk. 31—95 ja

РАКА, фонд 560, nim. 1, sü. 32, lehed 12—15.

sest 1894. aastal hävis tulekahju läbi Voltveti kalevivabrik ja 1898. aastal asutati Balti puuvillaketramise ja -kudumise vabrik. Voltveti vabriku hävimisega jäi umbes 500 töelist töötä. Paljud neist rändasid välja Riiga, osa püüdis leida tööd Narva vabrikutes või teistes Eesti linnades. Osa neist jäi pikemaks ajaks töötä ja langes viletsusse.⁷⁸

Masinaehitus- ja metallitööstuse töolistä arv, mis 1890. aastal ei kujutanud veel märkimisväärset protsenti suurtööstuse töolistä üldarvust, tõusis üheksakümmendatel aastatel kiiresti ja ulatus 1900. aastal kaheksateistkümnes vabrikus kokku juba 4 500-le, moodustades 20,5% suurtööstuse töolistä üldarvust.

Eestimaa kubermangu masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikute toodangu mahu, töolistä arvu ja ühe töölise aastatoodangu dünaamikat üheksakümmendail aastail näitab järgmine tabel.⁷⁹

Tabel 8

Aastad	Vabrikute arv	Toodangu summa (rublades)	Töolistä arv	Toodangu summa ühe töölise kohta (rublades)
1889	5	283 893	391	726
1894	6	641 000	720	890
1895	9	904 600	813	1 113
1896	9	1 541 000	883	1 745
1899	10	2 524 823	2 856	884
1900	10	3 815 500	3 690	1 034

Masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikute toodangu summa kasvas tunduvalt kiiremini kui töolistä arv. Selle tulemusena suurenes seitsme aasta jooksul (1889—1896) toodangu summa ühe töölise kohta 2,4 korda. See protsess oli esmajoones seotud uue tehnika rakendamisega ja sellest tuleneva tööviljakuse tõusuga. Sajandi lõpuaastail oli toodangu summa ühe töölise kohta tunduvalt madalam seetõttu, et 1899. aastal 1 500 töölisega tegevust alustanud aktsiaseltsi «Dvigatel» vaguni- ja masinaehitusvabrik ning 1900. aastal 165 töölisega tegevust alustanud aktsiaseltsi «Volta» elektrigeneraatorite ja -mootorite vabrik lülitusid tootmisse alles vastavate aastate kestel.

Liivimaa kubermangu kuulunud Lõuna-Eestis töötas sajandi lõpul seitse masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikut. Neist asus kaks keskmiselt 30—40 töölise ja 20 000 rublase toodangu summaga aastas Pärnumaal, kaks keskmiselt 20—30 töölise ja 15 000—20 000 rublase toodangu summaga aastas Viljandimaal

⁷⁸ Vt. «Tallinna Sõber», 20. augustist 1894.

⁷⁹ Vt. Обзор Эстляндской губернии за 1889, 1894—1896, 1899—1900 гг., ведомость о фабриках и заводах в Эстляндской губернии.

ning kolm Tartus. Viimaseist oli suurim Faure põllutöomasinate vabrik, kus 1900. a. töötas 143 tööliset.⁸⁰

Narva linnas, mis kuulus Peterburi kubermangu, asus Zinovevi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrik keskmiselt 400—500 töölise ja miljoni rublase toodangu summaga aastas.⁸⁰

Nagu kogu Vene impeeriumi masinaehitus- ja metallitööstuse tootmisvõimsus, nii oli ka Eesti masinaehitus- ja metallitööstuse tootmisvõimsus äärmiselt nõrk. 1900. aastal oli Eesti masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikute toodangu summa näiteks ligemale 3 korda väiksem «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri» toodangu summast ja ainult veidi üle 5 korra suurem toodangu summast Kärkla kalevivabrikus, mis oli väikseim tekstiilivabrik Eestis.

Eesti masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikutest tootsid ainult «Volta» ja «Krull» primaarseid jõumasinaid ning «Dvigatel» raudteemasinaid. Ülejäänud vabrikud tootsid peamiselt põllutöomasinaid ja -riistu, masinaid toiduainete tööstuse, ehitusmaterjalide tööstuse, metsa- ja puidutööstuse jaoks.

Vabrikute ja tööliste arvult ning toodangu summalt kasvas üheksakümnendate aastate teisel poolel eriti kiiresti Eesti tselluloosi- ja paberitööstus.

Aastail 1898—1900 ehitas aktsiaselts «Waldhof» 3 miljoni rublase aktsiakapitaliga Pärnu tselluloosivabriku, mis oli suurimaks kogu Venemaal. Vabriku ehitus- ja montaažtööd lõpetati 1900. a. 3. detsembriks. Esialgu töötas vabrik ainult aurujõul, kusjuures lokomobiilide koguvõimsus oli 6 000 HJ. Hiljem ehitati ka elektrijõujaam võimsusega 1100 kW. Juba vabriku esimesel töötamis-aastal (1901. a.) langes tselluloosi import Venemaale järsult. Kui näiteks 1899. a. imporditi 1 420 000 puuda tselluloosi, siis 1901. a. 708 000 puuda, 1906. a. ainult 241 000 puuda ja 1908. a. 340 000 puuda. Ööpäevas võis vabrik toota 260 tonni ehk 16 250 puuda tselluloosi. Märgime, et kõige produktiivsemal aastal (1909. a.) andis vabrik 4,5 miljonit puuda tselluloosi, mis osaliselt eksporditi välismaale. Aktsiakapital kasvas aastast aastasse (1910. a. näiteks 10 miljonit rbl. — 10 000 aktsiat, à 1000 rbl.), kusjuures intresse maksti 2—6% aastas. Kui 1901. a. oli vabrikus 949 tööliset, siis 1909. a. ulatus tööliste arv 1950-le.⁸¹

Eestimaa kubermangus ehitati samal ajal paberivabrik Harjumaale Kohila mõisa Keila jõe äärde, puupapivabrik Harjumaale Jägala jõe äärde ja puupapivabrik Virumaale Loobu jõe äärde, mis kasutas Joaveski jõe veejõudu. Järvamaal Pärnu jõe ääres alustati Türi paberivabriku ehitustöid, mis kuulus V. F. Taube ja kompaniile ning juba 1910. a. kujunes «Waldhofi» tselluloosivab-

⁸⁰ Vt. RAKA, fond 560, nim. 1, sü. 32, lehed 12—15 ja

Список фабрик и заводов России, 1910 г.

⁸¹ Vt. Russische Aktiengesellschaft Zellstoffabrik Waldhof, Pernau, Livland, Die ersten zehn Betriebsjahre der Fabrik, 1900—1910, lk. 6, 8—13.

riku ja Johanson'i paberivabriku kõrval suuruselt kolmandaks selle tööstusharu esindajaks Eestis.⁸²

Eestimaa kubermangu tselluloosi- ja paberitööstuse dünaamikat üheksakümnendate aastate teisel poolel iseloomustavad järgmised näitajad.⁸³

Tabel 9

Aastad	Vabrikute arv	Toodangu summa (rublades)	Töölise arv	Toodangu summa ühe töö- lise kohta (rublades)
1895	2	420 000	135	3 111
1896	2	487 000	180	2 706
1898	4	953 000	400	2 385
1899	4	784 000	374	2 096
1900	6	1 092 000	400	2 730

Toodangu summa languse ühe töö- lise kohta kutsusid esile nõrga tootmise ja tööliste kontsentratsiooniga uued vabrikud, kus tööviljakus oli palju madalam kui suurtes vanemates vabrikutes.

Liivimaa kubermangu kuulunud Räpina paberivabrikus töötas sajandi lõpuaastail keskmiselt veidi üle 100 töö- lise ja aastatoo- dangu summa ulatus 100 000—150 000 rublani.

Eespool nägime, kuivõrd a/s. «Waldhof» tselluloosivabriku rajamine mõjutas tselluloosi impordi vähenemist Venemaale. Märgime, et laialdasi sidemeid impeeriumi turuga oli samuti Tal- linna kirjutuspaberi vabrikul a/s. E. J. Johanson, millel olid osa- konnad Peterburis, Moskvas ja Riias ning agentuurid Odessas, Rostovis, Harkovis, Kiievis, Varssavis, Vilnos ja Liibavis.⁸⁴ Võrreldes 1899. aastaga tõusis vabriku paberitoodang 161 600 puudalt (473 800 rbl.) 272 400 puudale (963 500 rbl.) 1902. aastal.⁸⁵

Kokku hõlmas 1900. aastal Eesti tselluloosi- ja paberitööstus veidi üle 1200 töö- lise ehk ligemale 5,5% suurtööstuse tööliste üld- arvust.

Eesti kolme tähtsama tööstusharu — tekstiilitööstuse, masina- ehitus- ja metallitööstuse ning tselluloosi- ja paberitööstuse — vabrikutes (34) töötas seega 1900. aastal 17 100 töö- list. 40% vab-

⁸² Vt. RAKA, fond 206, nim. I, sü. 65, leht 10 ja 20 ning Министерство Финансов и Министерство Торговли и Промышленности, Список фабрик и заводов России, 1910 г., lk. 128—144.

⁸³ Vt. Обзор Эстляндской губернии за 1895—1896, 1898—1900 гг., ведомость о фабриках и заводах в Эстляндской губернии.

⁸⁴ Vt. RAKA, fond 206, nim. A1, sü. 35, leht 36.

⁸⁵ Vt. Акционерные общества Ревельской Писчебумажной фабрики Э. И. Иохансона, Отчет за 1902 год.

rikute üldarvust kontsentreeris ligemale 80% suurtööstuse töölise üldarvust.⁸⁶

Suurtööstuse töölise üldarvust hõlmasid ülejäänud tööstusharud kokku 20% ehk peaaegu niisama palju kui masinaehitus- ja metallitööstus, kusjuures üle poole nende tööstusharude töolistest haaras kolm vabrikut — Lutheri vineerivabrik, Kunda tsemendivabrik ja Mayeri keemiavabrik.

Tööstusliku kapitalismi arenemise käigus kujunesid välja Eesti peamised tööstusrajoonid.

1. Narva linn koos ümbrusega — puuvilla-, lina- ja kalevivabrikuga tekstiilikeskus, kuhu kuulusid veel masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrik, saeveski, telliskivivabrik ja õllevabrik. 1900. aastal töötas neis ettevõtteis üle 9 000 töölise, s. o. ligemale 41% suurtööstuse töölise üldarvust. Tööstuse arenemist Narvas ja tema ümbruses soodustas eriti impeeriumi pealinna Peterburi lähedus ja kose veejõu kui odava energiaallika olemasolu.

2. Eestimaa kubermangulinn Tallinn — kiiresti arenev masinaehitus- ja metallitöötlemiskeskus, mille tööstuslikku ilmet tõstsid 2 tselluloosi- ja paberivabrikut, vineeri- ja keemiavabrik ning 2 suuremat saeveskit Eestis.

Suurtööstus hakkas Tallinnas kui Peterburi eelsadamas intensiivselt arenema alles XIX sajandi üheksakümnendail aastail sees aktsiaseltside «asutamisõhinaga» ja aktsiakapitali tungimisega Eesti kõigisse tähtsamasse tööstusharudesse. Suurtööstuse minimaalseid mõõtmeid Tallinnas enne üheksakümnendaid aastaid näitab vabrikutöölise arv, mis veel 1890. aastal ei ulatunud 2 000-ni. Sajandi viimasel aastakümnel arenes aga suurtööstus Tallinnas kiiresti ja 1900. aastal ligines vabrikutöölise arv 6500-le, kasvades seega kümne aasta jooksul rohkem kui kolm korda. Olgu märgitud, et samal aastakümnel suurenes Narva ja tema ümbruse vabrikutöölise arv ligikaudu 1600 töölise ehk 20% võrra ja vabrikute arv ainult 1 võrra. Narva oli seega juba enam-vähem väljakujunenud tööstuskeskus. Tallinna tööstuslik aremine seisis aga ees ja omandas suurejoonelise iseloomu alles Esimese maailmasõja eelõhtul, mil Tallinnas kui sõjasadamas teostati ülevenemaalise tähtsusega tööstuslikke ehitusi.

3. Pärnu sadamalinn koos Sindi tööstusasulaga hõlmas 1900. aastal suure tselluloosivabriku, saeveski ning kalevi- ja telliskivivabrikuga 1700 töölise.

4. Virumaa — tsemenditööstuse ja suurte saeveskite rajoon, mille tööstuslikule arenemisele andis tõuke Peterburg—Tallinn—Paldiski raudteemagistraali ehitamine ja mis 1900. aastal hõlmas 1100 vabrikutöölise.

Nende nelja tööstusrajooni vabrikud haarasid kokku ligemale 18 300 töölise, s. o. 83,2% suurtööstuse töölise üldarvust. Eesti

⁸⁶ Arvutused on tehtud eespool märgitud allikate alusel, mis käsitlevad 1900. aastat.

teiste linnade ja rajoonide vabrikutes töötas seega ainult 3700 töölise, kusjuures Läänemaal polnud ühtegi 16 ja enam töölisega ettevõtet.

Vabrikute asutamisel ei lähtunud kapitalistid loomulikult tööstusliku tootmise otstarbekast paigutamisest ja mitmekülgsest väljaarendamisest. Vabrikute asupaiga määrasid kapitalistlikud kasusaamise väljavaated, eramajanduslik kuluprintsiip.

Nagu kõigis kapitalistlikes maades, nii oli ka reformijärgsel Venemaal ühiskondliku tööjaotuse kasv aluseks kaubamajanduse ja kapitalismi arenemisprotsessile, põhiliseks momendiks kapitalismi jaoks siseturu tekkimises.

Eesti rahvusliku turu kui ülevenemaalise siseturu orgaanilise osa kujunemisele selles alusel avaldas, nagu eespool märgitud, tugevat progressiivset mõju kapitalistlike suhete arenemine pärast 1861. aasta reformi, raudtee-ehitus ja üheksakümnendate aastate suur tööstuslik tõus.

Rahvusliku turu kasvu kiirusest ülevenemaalise siseturu kasvu taustal annavad kujutluse alljärgnevad lühikesed viited.

Kahekümne kuue (1870—1896) aasta jooksul ehitati Eestis 683,6 km raudteed, sellest 94,6 km kitsarööpmelist (Pärnu—Mõisaküla—Viljandi), kusjuures 1896. aastal moodustas siinse raudteevõrgu pikkus 1,9% Euroopa-Venemaa raudteevõrgu kogupikkusest.

Raudteed avasid Eesti suurtööstusele Peterburi ja Sise-Venemaa avara turu, laiendasid rahvuslikku turgu nii tööstustoodetele kui ka põllumajandussaadustele, avaldasid tugevat mõju tootlike jõudude arenemisele ja paigutusele.

Siseturu kujunemise uurimisel omistas Lenin suurt tähtsust asjaolule, et kaubanduslik-tööstuslik rahvastik suureneb põllumajandusliku rahvastiku arvel. Oma suures uurimistöös «Kapitalismi arenemine Venemaal» kirjutab Lenin: «Vaevalt on vajadust tõestada, et selle asjaolu tähtsus on siseturu küsimuses määratu suur, sest see on lahutamatu seotud niihästi tööstuse evolutsiooniga kui ka põllumajanduse evolutsiooniga; tööstuskeskuste tekkimine, nende arvu suurenemine ja nende külgetõmbejõud elanikkonnale ei saa jätta avaldamata sügavaimat mõju kogu maaelu korraldusele, ei saa jätta esile kutsumata kaubandusliku ja kapitalistliku põllumajanduse kasvu.⁸⁷

Nähtuse, et kaubanduslik-tööstuslik rahvastik suureneb põllumajandusliku rahvastiku arvel, ilmekaimaks avalduseks peab Lenin linnade kasvu. Andmed selle kasvu kohta Euroopa-Venemaal (50 kubermangu) tervikuna, tööstus- ja mittepõllumajanduskubermangudes, Balti kubermangudes ja Eestimaa kubermangus eraldi reformijärgsel ajastul nähtuvad järgmisest tabelist:⁸⁸

⁸⁷ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 18.

⁸⁸ Tabeli koostamisel on kasutatud järgmisi allikaid:

V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 468 ja 473;

Статистический временник Российской империи, I, 1866, lk. 30—31;

Обзор Эстляндской губернии за 1898 год.

Märkus. Eestimaa kubermangu kohta on kasutatud 1898. aasta andmeid.

Tabel 10

Territoorium	Elanikkond tuhanded						Linnaelanike %			Rahvaarvu suuremise % a. 1863—1897				
	1863			1897			1863	1897	Kokku	Linna-	Maakonda-	Kokku	Linna-	Maakonda-
	Kokku	Linnades	Maakondades	Kokku	Linnades	Maakondades				des	des		des	des
Euroopa-Venemaa	61 420,5	6 105,1	55 315,4	94 215,4	12 027,1	82 188,3	9,94	12,76	53,3	97,0	48,5			
sellest tööstus- ja mittepõllumajanduslikud kubermangud	9 890,7	725,1	9 165,6	12 751,8	1 104,0	11 647,8	7,3	8,6	29	52	26			
Balti kubermangud	1 812,3	209,7	1 602,6	2 387,0	605,4	1 781,6	11,5	25,3	31	188	11			
sellest Eestimaa kubermang	313,1	34,6	278,6	422,2	77,6	344,6	11,1	18,4	35	124	24			

Balti kubermangudes oli linnaelanike protsendi kasv väga kiire (veel kiirem oli see üksnes pealinna — Sankt-Peterburi ja Moskva — kubermangudes) ja rahvastiku industrialiseerimisprotsess seega eriti intensiivne. See nähtus olenes asjaolust, et Balti kubermangude geograafilise asendi tõttu oli siin vanade kapitalistlike maade mõju tugev, mistõttu üleminek kapitalismile algas varem ja kapitalistliku majanduse arenemine toimus kiiremini kui Sise-Venemaa kubermangudes.

3. Töölise olukord, töölisliikumise tekkimine ja kasv Eesti alal tööstusliku kapitalismi ajajärgul

Mehhaniseeritud suur-tööstuse arenemise käigus eraldus tööstus lõplikult põllumajandusest ja nagu eespool nägime, lõi uue ühiskondliku klassi — tööstusliku proletariaadi.

Määratledes «proletariaadi» mõistet, kirjutas Engels: «Proletariaadiks nimetatakse seda ühiskondlikku klassi, kes saab vahendid olemasoluks eranditult oma töö (Mõeldud on *tööjõu*. — R. R.) müügist, aga mitte mingi kapitali kasumist...

... Proletariaat või proletaarlaste klass on XIX sajandi töölisklass.»⁸⁹

⁸⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, Том V, 1929, lk. 465.

Proletariaat on seega klass, kellel ei ole tootmisvahendeid ja keda tootmisvahendite omanikud, kapitalistid ekspluateerivad.

Venemaal algas proletariaadi intensiivne formeerumine pärast 1861. aasta reformi, millega kaotati pärisorjus ja töölised muutusid juriidiliselt vabadeks isikuteks.

Kuigi Balti kubermangudes kaotati pärisorjus vormiliselt juba üle neljakümne aasta varem, langes eesti ja läti proletariaadi formeerumine ajalooliselt ühte vene proletariaadi kujunemisega, sest kapitalismi arenemine toimus Balti kubermangudes regressiivse balti «erikorra» tingimustes XIX sajandi kuuekümnendate aastateni äärmiselt aeglaselt ja hoogustus alles seoses 1861. aasta reformi ja sellele vahetult järgnenud teiste vene kodanlike reformide mõjul.

Võrreldes proletariaadi ridade kasvu 1861. aasta reformi-eelsel ja -järgsel perioodil Eestis, nähtub kapitalismi arenemise erinev tempo neil ajajärkudel täiesti iseloomulikult. Kui suurtööstuse tekkimise ja arenemise esimese neljakümne aasta (1820—1860) jooksul tõusis tööliste arv Eesti vabrikutes ainult 6 500-ni, siis järgmise neljakümne aasta jooksul kasvas tööliste arv 3,4 korda ja ulatus 1900. aastal 22 000-ni.

Tööstusproletariaadi formeerumine reformijärgsel Venemaal kutsus esile klassivõitluse uue spetsiifilise proletaarse vormi.

Töölised hakkasid omavahel kokku rääkima ja ühiselt esitama vabriku või tehase peremehele nõudmisi oma väljakannatamatu olukorra parandamiseks. Nad jätsid töö seisma, s. o. kuulutasid välja streigi.

Paljud streigid ja rahutused, eriti vahetult pärast 1861. aasta reformi, olid seotud nõudmisega pärisorjuslike suhete kaotamise kohta.

Streikide ja rahutuste arvust Venemaal XIX sajandi kuuekümnendail aastail annab ülevaate järgmine esialgsete uurimuste andmeil koostatud tabel:

Tabel II

Streikide ja rahutuste arv aastail 1861—1869⁹⁰

Aastad	Streike	Rahutusi	Kokku
1861	4	12	16
1862	—	6	6
1863	2	4	6
1864	3	5	8
1865	—	6	6
1866	—	3	3
1867	—	2	2
1868	—	1	1
1869	1	2	3
Kokku	10	41	51

⁹⁰ VI. Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть первая, 1861—1874, 1950, lk. 35.

Tabelist nähtub, et kuuekümnendail aastail olid ülekaalus rahutused. Streike oli veel vähe, kusjuures need kandsid enamuses juhuslikku iseloomu ja kestsid lühikest aega. Nendes stiihilistes väljaastumistes õppisid aga töölised tundma kollektiivse vastu-panu vajalikkust tugevneva ekspluateerimise vastu.

Kuuekümnendate aastate streigid ja rahutused valmistasid töolisliikumise arenemises ette uue, teadlikuma etapi, mille avas streik parun L. Stieglitzile kuuluvas Nevski puuvillaketramise vabrikus 1870. aasta mais.

Siiani läbiuuritud materjalide järgi oli streikide ja rahutuste arv seitsmekümnendail aastail järgmine.⁹¹

Tabel 12

Streikide ja rahutuste arv aastail 1870—1879

Aastad	Streike	Rahutusi	Kokku
1870	17	3	20
1871	14	7	21
1872	21	8	29
1873	17	12	29
1874	23	11	34
1875	13	13	26
1876	19	13	32
1877	12	10	22
1878	37	16	53
1879	51	9	60
Kokku	224	102	326

Streikide ja rahutuste arvuline kasv seitsmekümnendail aastail tähistas proletariaadi eneseteadvuse ja organiseerituse arenemist.

Seitsmekümnendate aastate streigid olid veel peaaegu eranditult majandusliku iseloomuga kaitsestreigid. Uksnes aastakümne lõpul toimus esijoones Peterburi metallitööstuses ka üksikuid pealetungistreike.

Eestis läks masside liikumises juhtiv osa XIX sajandi kuuekümnendail aastail talurahvalt samuti üle proletariaadile.

Esimeseks streigiks Eestis ja tolle aja üheks massilisemaks tööliste väljaastumiseks kogu Venemaal oli «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri» tööliste streik 1872. aastal.⁹²

«Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur», mis 1872. aastal kasutas veejõudu 3 700 HJ suuruses, mille ketramisosakonnas oli ümmarguselt 240 000 värtnat ja kudumisosakonnas 1 600 telge,

⁹¹ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть первая, 1861—1874, lk. 45.

⁹² Põhilise algmaterjalina streikide kohta Eesti alal on kasutatud arhiividokumentide kogumikku «Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть первая, 1861—1874 и Часть вторая, 1875—1884.

oli suuremaid ja kapitalistliku tehnikaga paremini varustatud vabrikuid Venemaal. Kuid tööliste suhtes, kelle arv ulatus näiteks 1871. aastal ketramisosakonnas 2900-ni ja kudumisosaonnas 1500-ni, valitsesid, nagu Eesti teisteski vabrikutes, täiesti pärisorjuslikud korraldused.

Vabriku asutamisel kehtestatud politseimäärustiku alusel omas vabrikuvalitsus tööliste üle nii politsei- kui ka osaliselt kohtuvõimu, kelle otsuste vastu polnud töölistel kellelegi edasi kaevata.

Vabrikuvalitsus võis töölisi karistada rahatrahviga 1—10 päevapalga suuruses, ihunuhtlusega kuni 50 vitsahoobini, kuni 2 päevase arestiga ning omas mitmeid teisi politsei- ja kohtuõigusi, mis võimaldasid segamatult tööliste ränka ekspluateerimist. Isegi Tallinna prokurör, olles pärast streiki selgitanud olukorda Kreenholmi manufaktuuris, oli sunnitud tunnustama täiesti reformieelseid korraldusi selles «tehniliselt täiuslikus» ettevõttes. «Olles väljaspool igasugust kontrolli,» kirjutab ta, «kasutades oma võimu, aga samuti tööliste abitud olukorda ja lootes oma sidemetele ning tutvustele, valitses hr. Kolbe (vabriku direktor — R. R.) paljude aastate vältel täiesti isevalitsuslikult: ta oli nii kohtunik oma isiklikkudes asjades töölistega kui ka oma otsuste täidesaatja.»⁹³

Tööliste koloniaalse ekspluateerimise arvel said peaaktsionärid Knoop, Kolbe ja teised tohutuid kasumeid. Mõnedel aastatel tõusid dividendid 35%-ni ja osatähtede börsiväärtus kujunes võrreldes nende nominaalväärtusega (5000 rubla) kolmekordseks.

Tööliste õigusetust olukorrast ja vabrikuvalitsuse poolt rakendatud pärisorjuslikest ekspluateerimismeetodeist annab kujutluse alljärgnev peamiselt arhiividokumentide alusel koostatud ülevaade.

1872. aasta novembris «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri» tööliste olukorda uurinud tsaarivalitsuse komisjoni (koosseisus — tõeline riiginõunik Habersal, professor Labzin, major Andrejanov) esitusest siseminister Timaševile nähtub, et sama aasta 1. oktoobril ulatus tööliste arv vabrikus 4644 inimeseni. Rahvuse järgi jagunesid nad kahte peamisse rühma: eestlased — 3244 inimest ja venelased — 1400 inimest. Soo ja vanuse järgi jagunesid töölistes järgmiselt:⁹⁴

eestlased:	mehed	1 351
	naised	985
	alaealised	908
venelased:	mehed	807
	naised	333
	alaealised	260
	K o k k u	4 644 inimest.

⁹³ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть первая, 1861—1874, lk. 49—50.

⁹⁴ Vt. sealsamas, lk. 369.

Tööliste üldarvust moodustasid mehed 46,5%, naised 28,4% ja alaealised 25,1%.

Naiste ja laste tööjõu ekspluateerimise paratamatus kapitalistlikus tööstuses nähtub Marxi uurimusest masinalise tootmise lähemate mõjude kohta töölisel. Marx kirjutab: «Kuivõrd masinad teevad lihastejõu ülearuseks, saavad nad vahendiks, mis võimaldab kasutada töölisi, kel lihastejõudu ei ole või kes oma füüsiliselt arenemiselt on ebaküpsed, kuid paindumavate liikmetega. Naiste- ja lastetöö oli seepärast masinate kapitalistliku rakendamise esimeseks sõnaks! See võimas vahend töö ja tööliste asendamiseks muutus seega kohe vahendiks, millega suurendati palgatööliste arvu, allutades kapitali otsesele võimule kõik töölis perekonna liikmed, soo ja vanuse vahet tegemata. Kapitalisti kasuks tehtav sunnitöö röövis mitte ainult laste mängimisaja, vaid sellegi aja, mis kombekohaselt kuulus vabale tööle koduses ringis perekonna enese vajadusteks.

Tööjõu väärtust me määrasime tööajaga, mis on vajalik mitte ainult üksiku täiskasvanud töölise, vaid ka töölis perekonna elatamiseks. Masinad, mis paiskavad tööturule kõik töölis perekonna liikmed, jaotavad mehe tööjõu väärtuse kõigi ta perekonnaliikmete vahel. Nad alandavad seega tema tööjõu väärtust... Niiviisi masinad, suurendades ekspluateeritavat inimmaterjali, kapitalistliku ekspluateerimise pärisobjekti, tõstavad algusest peale ka ekspluateerimise astet.»⁹⁵

Kreenholmi tööliste ekspluateerimise ränkust iseloomustab kujukalt tööpäeva pikkus. Töö algas vabrikus kell 5 hommikul. Hommikueineks aega ei antud. Toiduainete kaasavõtmine vabrikusse oli töölistel keelatud. Lõunavaheaeg kestis kella 12-st kuni kella 12.55-ni ja kudumisosakonnas 10 minutit kauem. Töö lõppes kell 20. Tööpäeva pikkus oli seega ümmarguselt 14 tundi. Lastel lisandus sellele veel kella 20.30-st kuni kella 22-ni kooliõpetus.

Pikk tööpäev koos halbade toitlusoludega kurnas eriti lapsi, kes tööpäeva lõpuks kaotasid sagedasti isegi hääle.

Tööliste töötingimused olid fikseeritud vabrikuvalitsuse poolt kehtestatud sisekorramäärustikus, mille paragrahvid asetasid tööliste täiesti õigusetusse olukorda.

Määrustiku esimene paragrahv nõudis: «Tööline on kohustatud tõrkumata täitma manufaktuuri määrusi ja töötama aasta lõpuni. Kui ta selle tähtaja möödumisel tahab vabrikust lahkuda, peab ta sellest kuu aega ette teatama, vastasel korral arvatakse tal töötasust kuupalk maha. Kes aasta möödumisel ei teata, et ta soovib vabrikust lahkuda, siis tähendab see, et ta jääb aastaks samadel tingimustel edasi... Pärast seitsmepäevast töölolekut manufaktuuris ei võeta arvesse mingeid vastuväiteid lepingu või mainitud määruste vastuvõetamatuse kohta ja leping loetakse täiel määral kohustuslikuks.» Vallandada võis aga vabrikuvalitsus tööliste igal

⁹⁵ K. Marx, Kapital, I kd., lk. 342—343.

ajal, nagu selgub selleks otstarbeks äärmiselt üldsõnalisest teisest paragrahvist, milles märgitakse: «Halva käitumise, sõna-kuulmatuse, varguse eest võib töölise vallandada ilma etteteatamata.»

Tööliste orjastamise ja ekspluateerimise suurendamise ülesannet täitsid sisuliselt paragrahvid, mis vormiliselt moodustasid trahvide süsteemi ja oma ebakorrektsusega võimaldasid määrata rahalisi trahve väga mitmesuguseil ettekäändel ja isegi vabas suuruses.

Nii rõhutas neljas paragrahv: «Iga manufaktuuritöötaja peab vastuvaidlematult täitma kõiki direktori, meistri või selle osakonna ülevaataja korraldusi, kus ta töötab. Süüdlast karistatakse vastavalt isikule ja ta süüteo suurusele rahatrahviga 50 kopikast kuni 5 või 10 rublani või vallandatakse ta manufaktuurist viivitamatult ning antakse üle kohaliku politsei korraldusse.»

Kuues paragrahv määras: «Töö ajal ei tohi keegi oma kohalt loata lahkuda ega lobisemisega või muul viisil segamisega anda põhjust töö aeglustamiseks... Süüdlast karistatakse rahatrahviga 50 kopikast 5 rublani.»

Sisekorramäärustiku kaheksas paragrahv hoiatas ja kohustas: «Kes 10 minuti jooksul pärast viimast kellalööki pole ilmunud oma kohale, langeb rahatrahvi alla. Haiged on kohustatud ilmuma kontorisse ja teatama oma haigusest. Neil, kes kas haigetena või mittehaigetena on ilma kontori loata jäänud tööle ilmutamata, arvatakse maha kahekordne päevapalk.»

Vabrikuvallitsuse võimu piiramatust trahvide määramisel iseloomustab määrustiku kahekümnend paragrahv: «Igaüks, vaatamata soole, vastutab oma varanduse ja isikuga kõigi siin nimetatud jäänud kahjude eest, mis ta on manufaktuurile tekitanud.»

Palga maksmist reguleeris võimalikult suurte trahvisummade mahaarvestamise ja tööliste palga vabrikukassas võimalikult kauase säilitamise huvides määrustiku kahekümne teine paragrahv, mis kõlas järgmiselt: «Palga maksmine toimub esimesel laupäeval pärast iga kuu 15-ndat päeva eelmise kuu eest. 1. ja 5. kuupäeva vahel peab iga tööline esitama oma palgaraamatu kontoris...; kaks päeva enne maksmist peavad töölisel nõudma oma raamatud tagasi; kes ei too raamatut määratud ajal või ei võta seda tagasi, see saab oma palga järgmisel kuul.» Vabrikuvallitsus võis seega vähemalt poole kuu vältel ja osaliselt ka pikema aja jooksul kasutada tööliste kuupalka (üldsumma 1871. aastal näiteks keskmiselt 35 000 rubla) mitmesugusteks muudeks operatsioonideks. Töölisel olid aga seega vägivaldselt asetatud oma ekspluateerijate krediteerijate olukorda.

Üldiselt sarnanesid Kreenholmi vabiku tööliste palgaolud teiste Venemaa puuvillaketramise ja -kudumise vabrikute tööliste omadega. Palka arvestati ketrajatel peamiselt ajatöö ja kangruutel tükitöö alusel. Ketramisosakonnas oli meestel kuupalk sõltuvalt töö liigist 9—30 rubla, naistel 6,5—14 rubla ja alaealistel

3,5—8,5 rubla. Kõrgeimapalgalised (25—30 rubla kuus) olid ketramisosakonnas käsipressil töötajad (arvult kuni 16 inimest). Kudumisosakonnas teenisid mehed vastavalt tööalale 7,5—45 rubla, naised 7,5—18 rubla ja alaealised 4—7 rubla kuus. Kõrgeima palga (35—45 rubla kuus) said kudumisosakonnas lihtijad (arvult kuni 15 inimest). Teiste tööalade tööliste kuupalk oli märksa väiksem. Nii teenisid ketramisosakonnas meesropsijad 9—10 rubla ja naisropsijad 6,5—7 rubla kuus. Kudumisosakonna kangrud (arvult kuni 900 töolist) teenisid ühel teljel töötades 7,5—9 rubla ja kahel teljel töötades 15—18 rubla kuus.

Tööliste poolt väljateenitud kuupalga summa eksisteeris aga ainult paberil. Tegelikult arvestati sellest maha veel mitmesugused trahvid, mille osatähtsus võrdus ligemale nädalapalgale.

Kangur P. Iljin, keda vabrikualitsus iseloomustas koguni hea töölisena, maksis näiteks kahekümne kuu jooksul (1870. aasta septembrist kuni 1872. aasta aprillini) mitmesuguseid trahve 47 rubla 25 kopika eest, kusjuures kogu tema palgasumma oli 288 rubla 87 kopikat. Suurim tema ühest kuupalgast maha arvatud trahvisumma (9 rbl. 25 kop.) oli 1872. aasta veebruarikuus (palk 14 rbl. 40 kopikat). Kahekümne kuu palgast sai tubli kangur seega keskmiselt kätte kuueteistkümmne ja poole kuu palga. Kolme ja poole kuu palga röövis temalt vabrikualitsus oma sisekorramäärustiku ebamääraste paragrahvide abil.

Määrustiku paragrahvid jälgisid töölisi ka tööst vabal ajal vabriku töölikasarmutes, mis olid ehitatud samuti tööliste orjastamiseks ja eksploateerimiseks. Kahekümne viies paragrahv nõudis, et «elamuis peab igaüks eranditult alluma manufaktuuri poolt kindlaksmääratud juhistele. Majavalitsejad, vanemad, vahid ja valvurid peavad rangelt jälgima, et tööliselid käituksid vaikselt, ei tülitseks naabritega ja peaksid puhtust; kes neid juhiseid ei täida, kuulub trahvimisele.»

Vabrikualitsuse andmeil elas 1872. aastal neis kasarmutes 5 055 inimest, kes jagunesid järgmiselt:⁹⁶

Tabel 13

	Vabrikus töökäijad	Koduse ma- japidamisega tegelejad	Mittetöötajad alaealised	Kokku
Kreenholmi kasarmutes	2 518	426	465	3 409
Uue Saare kasarmutes	808	102	87	997
Joala mõisa maa-alal aset- sevais vanades majades	246	74	95	415
Uue ehituskruundi pere- konnamajades	137	53	44	234
Kokku	3 709	655	691	5 055

⁹⁶ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть первая, 1861—1874, lk. 379.

Osa kasarmuid oli määratud vallalistele, teised perekondadele.

Vallaliste kahekordsetes kasarmutes elasid töölisel nn. artellinumbrites, mis kujutasid endast 20—30 nariga väikese kubaturiga ruume. Neis lämmatava õhuga tubades magasid töölisel parasitide poolt vallutatud õlgkottidel või oma rõivastusesemetel. Iga niisuguse artellinumbri eest võtti vabrikuvallitsus kuus 6 rubla üüri, andes seejuures küttepuid ja valgustuse ning «võimaldades süüa nende (tööliste — R. R.) oma äranägemise järgi, milleks töölisel omavad köögitudruku (ema) ja vanema, kes ostab toiduaineid ja kuu lõppemisel määrab kulud kõigile võrdselt».⁹⁷

Perekonnakasarmud olid samuti kahekordsed. Ühed kasarmud sisaldasid kortereid nelja toa ja kahe «nurgaga» kuuele perekonnale ühise köögiga, milles oli vene ahi ja pliit; teistes jagas koridor maja kaheks pooleks, kummalgi poolel asetsesid väikesed toad perekondadele. Mõlemal korrusel oli kas ühine köök eraldi juurdehituse või kolm pliidiga ahju koridoris.

Kokku oli kasarmuid 11, igaühes 40—90 numbrit. Numbri üür oli 75 kop. kuni 1 rbl. 25 kop. kuus ja talvekuudel (oktoobrist aprillini) küttepuude arvel 50 kop. võrra kõrgem. Vabrikuvallitsuse andmeil andsid kasarmud aastas tulu kuni 6,5% oma maksumusest.

Kuna vabriku kasarmutesse kõik töölisel elama ei mahtunud, siis oli osa töölisi sunnitud otsima peavarju lähemast ümbrusest ja isegi Narva linnast.

Kasutades tööliste korterikitsikust, ehitas suurmaaomanik Kramer, kelle maad piirnesid vabriku omadega, oma maale vabrikutööliste väljajuurimiseks mitu väiksemat maja. Neis hoonetes oli tööliste olukord veel halvem kui vabriku kasarmutes. Paljudes korterites, kus jätkus elamisruumi vaevalt kuuele inimesele, oli sunnitud elama äärmiselt ebasanitaarsetes tingimustes kuni kakskümmend inimest. Isegi tsaarivallitsuse eespool märgitud komisjon oli sunnitud tunnistama, et «nende majade ülevaatamisel komisjoni ühe liikme poolt just koolera hooajal oli märgatud, et ühes ja samas toas asusid nii surnud ja kohutavates piinades haiged kui ka terved, kes sellise pildi juures pigem sarnanesid liikuvatele varjudele kui elavatele olenditele.»⁹⁸

Tööliste toitlusoludel peatusime lühidalt juba eespool. Tuleb veel märkida, et osa töölisi, kellel puudus oma majapidamine, kasutas lõuna ajal vabriku sööklat, kus vilets tootlustamine maksis 4 rubla kuus. Eri söökklad eesti ja vene tööliste on aga üheks veenvaks tunnistuseks, et vabrikuvallitsus püüdis teineteisest täiesti lahutada tööliste rahvuslikke rühmi, ehitada rahvuslikku vaheseina tsaarivallitsuse «jaga ja valitse» poliitika taustal.

⁹⁷ Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть первая, 1861—1874, lk. 375.

⁹⁸ Sealsamas, lk. 380.

Vabrikule sissetulekuallikaks olid veel saun, mida tarvitasid tasu eest mehed, naised ja lapsed koos ning kool, kus õpetamise eest arvestati 20 kopikat lapse kohta kuus, kaasa arvatud ka need, kes mingisugustel põhjustel koolis ei saanud käia, samuti haigla, mille ülalpidamiseks arvestati tööliste kuupalgast maha 2%.

Alaealiste tööliste olukorrast annab masendava pildi oma mälestustes V. Gerassimov⁹⁹, kes 12-aastasena võeti Peterburi kasvatusmajast Kreenholmi tööle, töötas seal aastail 1864—1872 ja oli hiljem esimesi töölisi-sotsialiste Venemaal.

Gerassimov kirjutab muuhulgas järgmist: «Tööle äratati meid («kasvandikke», arvult 93 poissi ja 110 tüdrukut — R. R.) kell 4 hommikul. Ma töötasin vaatermasinatel ja mul tuli seista kogu aeg ühel jalal, mis oli väga väsitav. See põrgulik töö kestis kella 8-ni õhtul.

Tööst täieliku jõuetuseni väsitatuna olime sunnitud kella 9-ks õhtul minema veel kooli, kus meid õpetati või õieti ütelda piinati kella 11-ni.¹⁰⁰

Koolis õpetati meile kirja, lugemist ja aritmeetikat. Kuid muidugi läks meil õppimine väga halvasti, seda enam, et meie õpetaja kuulus seda tüüpi pedagoogide hulka, kes tunnustavad rusikat ja vitsa primaiks laste kasvatusvahendeiks...

... Vitsa anti kasarmus ja selle operatsiooni juures viibisid: õpetaja, valitseja Aleksander Igori poeg Frey ja kümnik, karistasid aga valvurid. Vabrikus aga karistasid direktor ja tema abi Vassili Vassili poeg Trinkin. Need isikud olid tõelised türannid... Vabrikus karistati piitsadega. Kontoriukse juures seisis pidevalt timukas Goljaništšev, kes peksis ülemuste käsu järgi. Esitan mõned faktid selle kohta, kuidas mind ennast peksti. Kord tegin ma kogemata harja katki, mille eest sain 25 piitsahoopi; teine kord sain 50 hoopi selle eest, et sõitsin tõstukil neljandalt korruselt kolmandale; mind peksti nii tugevasti, et mu seljale ei jäänud valget kohta, — see oli must kui saabas... Ma nägin, kuidas üks poolmeister peksis üht tüdrukut, kes aga järgmisel päeval paigutati haiglasse ja seal suri...¹⁰¹

Toit oli meil väga halb, iga päev ikka kapsasupp ja tükike loomaliha, putru keedeti ainult kord nädalas, laupäeva õhtul... Suvel oli eriti halb, sest kapsad olid mädanenud, liha roiskunud, leib hallitanud.

Meie rõivastus koosnes palitust, poolkasukast, saabastest, kingadest ja mütsist, see oligi kogu riietus. Pesu anti meile 2 paari poolaastas, seda vahetati meil igal laupäeval; kuid sellest hooli-

⁹⁹ Vt. В. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, Петроград, 1919.

¹⁰⁰ Sealsamas, lk. 8.

¹⁰¹ Sealsamas, lk. 9.

mata oli pesu meil alati määrdunud, sest ülerõivaid töö jaoks polnud ja tuli töötada pesuväel...¹⁰²

Vabrikusse saabumisel määras direktor meile palgaks igapähele 4 rubla; sellest rahast anti meile iga kuu kätte 8 kop. ... Sellise palgaga elasin ma tervelt neli aastat. Kuni 16. eluaastani võttis peremees minult ülalpidamise eest 6 rbl. 50 kop. kuus. Seega jäin ma iga kuu talle võlgu 2 rbl. 50 kop., mõnikord ka rohkem, sest meile määrati sageli trahve mitmesuguste eksimuste eest ja trahvi-rahad lisati võlale juurde. Kui ma sain 20-aastaseks, hakkas peremees minult võtma ülalpidamise eest 10 rbl. kuus.

Nii tekkiski mu võlg, mille katteks läks peaaegu kogu mu töö-tasu.»¹⁰³

Säärased olid XIX sajandi seitsmekümnendate aastate algul tööliste elu- ja töötingimused Kreenholmis, vabrikus, mis oma 15-aastase olemasolu vältel oli tõusnud esikohale puuvillaketramise ja -kudumise vabrikute hulgas kogu maailmas.

Võrreldes eespool kirjeldatud tingimustega, omasid tööliselised varematal aegadel mitmeid soodustusi, mis aga ekspluateerimise suurenemise käigus neilt järkjärgult ära võeti.

Kõigepealt keelati töölistel hommikueine vabrikus ja teatati, et tööliselised peavad einetama kodus enne tööle tulekut. See tähendas aga töölistele ülestõusmist kell neli hommikul või näljasena tööle minekut.

Poolteise-tunnine lõunaaeg lühendati minutite kaupa viiekümne viiele minutile. Arvestades tööliste arvu kiiret kasvu ja vabrikukasarmute vähesust, on selge, et paljud tööliselised pidid elama vabrikust küllaltki kaugel ja et nad ei jõudnud selle lühikese ajaga käia kodus lõunal ning olid seetõttu ilmastikust olenemata sunnitud sööma lageda taeva all kuiva ja külma toitu. Loomulikult ei jätnud see mõju avaldamata tööliste tervisele. Üsna sagedasti hakkasid tööliste hulgas esinema taudid.

Ekspluateerimise suuremine ja teated Peterburist ning sisekubernangudest Kreenholmi siirdunud töölistelt töölisliikumise, uute kohtute jne. kohta süvendasid töölistes püsivalt rahulolematust. Selleks aga, et sisemine rahulolematust muutuks avalikuks väljaastumiseks, oli vaja veel välist tõuget.

1872. aasta 22. juulil puhkes Narva linnas koolera, mis kandus kiiresti Kreenholmi, kus ta eriti Krameris kasarmutes nõudis rohkesti ohvreid. Igapäevane vaatepilt, kus surnud lamasid Kreenholmi peatänaval, mis läks läbi kõikide kasarmute vahelt, avaldas niivõrd kohutavat mõju, et 450 Joala kanali töödel olevat kivimurdjat otsustas 9. augustil koolera kartusel ajutiselt töölt lahkuda. Nad palusid vabrikuvallitsust end töölt vabastada. Samal päeval käisid 20 kivimurdjat Narvas sandarmimajor Andrejanovi

¹⁰² В. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, lk. 10.

¹⁰³ Sealsamas, lk. 11.

juures ja palusid temalt luba vabrikust lahkuda. 10. augustil vabastatigi 260 kivimurdjat, kuid neile ei antud lõpparvet ega passe.

Taud levis aga edasi, sest vabrikuvalitsus ei võtnud tarvitusele abinõusid selle pidurdamiseks.

14. augustil võttis tööliste sisemine rahulolematus avaliku iseloomu. Umbes 500 kangrut kogunes töö ajal vabriku kontori suurde saali ja teatas vabrikuvalitsusele oma rahulolematusest vabrikus kehtiva korra suhtes. Enne nende nõudmiste läbivaatamist ei lubanud nad tööle minna. Vabriku valitseja Kolbe kutsus oma julgeoleku kindlustamiseks Narvast kohale major Andrejanovi ja kolm sandarmit ning vaatas seejärel läbi kangrute esindajate poolt temale üleantud kirja, mis sisaldas järgmisi nõudmisi:

- 1) lõunaajaks poolteist tundi ühe tunni asemel;
- 2) töö algus kell 5.30, mitte aga kell 5;
- 3) 50 arssina pikkuse tüki eest maksta 40 kopikat;
- 4) rikutud masinaosade eest välja arvestada nende väärtus;
- 5) vähese toodangu eest mitte trahvida, vaid vabastada vabrikust;
- 6) kõrvaldada haiglast velsker Palkin;
- 7) kõrvaldada Peeter Säck kirikuvanema kohalt;
- 8) kangrute nõusolekuta mitte teha raamatutest mahaarvamisi;
- 9) anda lastele rohkem aega kooliskäimiseks.

Peale selle kaebasid töölisel mõnede oma ülemuste peale.

Üksikud nõudmised leidis vabriku valitseja olevat õiged, teised aga olid tema arvates ebaõiged või vajasisid läbivaatamist ja otsustamist vabriku direktorite poolt. Põigeldes kõrvale otsesest vastusest, teatas Kolbe kangrutele, et ta kutsub ühe nädala jooksul Moskvast kohale vabriku direktorid, kellele nad võivad siis esitada oma soovid isiklikult; niikaua aga tuleb neil töötada vanadel tingimustel. Selle ettepanekuga kangrud nõustusid.

20. augustil saabus Kreenholmi Peterburi kubermangu žandarmeeriavalitsuse ülem polkovnik N. S. Birin, kuid direktoreid polnud. Töölisel teatasid, et järgmisel päeval keelduvad nad otsustavalt tööle minemast.

21. augusti hommikul kell 5 saabus Kreenholmi ka Eestimaa kuberner vürst M. V. Sakhovski-Glebov-Strešnev, direktoreid polnud aga ikka veel. Kubeneri ettepanekule, koguneda kontori suurde saali ja valida läbirääkimisteks kangrute hulgast 40 inimest ning ketrajate hulgast 20 inimest, vastasid töölisel tormilise müraga. Alles kubeneri ähvarduste järel valisid töölisel esindajad ja siirdusid tööle.

Kell 2 päeval jõudsid viimaks kohale ka vabriku direktorid.

Läbirääkimiste tulemusena koostati kaks akti: üks vabriku administratsiooni ja ketrajate ning teine administratsiooni ja kangrute vahel. Aktidele kirjutasiid alla kuberner, Peterburi kuber-

mangu žandarmeeriavalitsuse ülem, vabriku volinik, tööliste esindajad ja direktorid (Kozma Terentjev Soldatenkov ja L. Knoop).

Sisult olid aktid umbes ühesugused, kangrute nõudmised olid seejuures aga üksikasjalisemad kui ketrajate omad.

Aktide sisu analüüsimisel selgub, et administratsioon oli sunnitud küll töölistele tegema mõningaid järeleandmisi (töö algus kell 5.30, lõuna-aeg 1 tund 15 minutit, rikutud masinaosade eest võetakse töölistelt alates 1. oktoobrist nende hind vastavalt välja-töötatud taksidele, töölt ajutiselt lahkumiseks haiguse või muul tungival põhjusel antakse edaspidi kirjalikke lubasid, haigla ja kiriku heaks ei arvestata enam palgast maha jne.), kuid põhiliselt jäi kõik vanaviisi. Endiselt valitses igal sammul trahvide süsteem ja juhtkonna omavoli.

Aktide sõlmimine näitas aga töölistele, et avalik väljaastumine elu- ja töötingimuste parandamiseks annab tulemusi, tõstis tööliste eneseteadvust ja julgust alustatud võitluse jätkamiseks.

Kohe kokkuleppe saavutamise järel hakkas vabrikuvalitsus piirama tehtud järeleandmisi ja vabrikust vallandama eelnenud sündmustest aktiivselt osavõtnud töölisi. See provokatsiooniline tegevus viis Kreenholmi vastu uutele veelgi tõsisematele sündmustele.

9. septembril (1872. a.) levis vabrikus kuuldus, et töölised Brunese ja Pikkamägi, kelle vallandamist töölised olid nõudnud juba 21. augustil (mõlemad olid vabrikuvalitsuse käsilased), on vabriku politseiülema Vogti heakskiitmisel kirjutanud mingi kirja, millele õhtul kõrtsis mõningaid töölisi viinaga kostitades kavatsevad võtta ka nende allkirjad ja selle siis üle anda vabrikuvalitsusele. Tööliste meeled muutusid uuesti ärevaks.

Õhtul kogunes kõrtsi palju rohkem töölisi kui seda ootasid Brunese ja Pikkamägi. Töölised nõudsid neilt, et nad tutvustaksid koosolijaid mainitud kirja sisuga (kiri sisaldas tööliste nimekirja, keda Brunese ja Pikkamägi pidasid rahutuste organiseerijaiks, ning palve nad vabrikust vallandada, kuna olevat kindel, et nad ka edaspidi ei loobu õhutamast uusi rahutusi), kuid Brunese ja Pikkamägi keeldusid ning põgenesid kõrtsist vabriku majandusdirektori Frey kontoris. Ärritatud töölised järgnesid neile ja kangur Villem Preisman (võttis hiljem aktiivselt osa Peterburi töölisringide tegevusest) nõudis Freylt oma seltsimeeste nimel Brunese ja Pikkamäe väljaandmist kirja ettelugemiseks. Frey loomulikult reetureid välja ei andnud, palus töölisi laiali minna, mida viimased ka tegid.

Sellest sündmusest teatas vabriku politseiülem telegrammiga kohalikule haagikohtunikule.

10. septembri hommikul ilmusid Narva major Andrejanovi juurde kuus töelist eesotsas kangrute Villem Preismani ja Jakob Tammega ning teatasid, et nad soovivad minna kubernerini juurde ja paluda temalt Brunese ja Pikkamäe tegevuse uurimise korraldamist. Andrejanov käskis neid oodata kuni saabub vastav ametnik ja nendega seda küsimust arutab. Õhtul tulidki töölised tagasi,

kuid peatselt saabus ka Andrejanovi poolt kohale kutsutud haagi-kohtunik, kes nad areteeris ja Narva vanglasse saatis.

See vabrikuvallitsuse, žandarmeeria ja kohtu ühine katse jalge alla tallata tööliste õiglasi nõudmisi kutsus esile suure protestilaine, mille summutamiseks kapitalistid ja isevalitsuslik võim kasutasid oma viimast vahendit — sõjaväge.

Varsti said tööliselised teada areteerimisest, otsustasid tööle mitte minna ja nõuda vangistatute vabastamist.

11. septembril tuli Narva umbes 300 töolist ja nõudis pärjemeistrilt areteeritute väljaandmist. Pärjemeister teatas, et kui nad otsekohe ei lahu, siis kasutatakse sõjaväge. Tööliselised läksid tagasi Kreenholmi, kogunesid seal uuesti massiliselt ja nõudsid vabriku uuel volinikult Andrèlt vahistatute vabastamist. Tööliste nõudmine jäi loomulikult tulemusteta ja ärevus üha kasvas.

* Vabriku volinik ja vahepeal Kreenholmi saabunud haagikohtunik nägid, et nad ei oma enam mingisugust mõju töölistele ja otsustasid oma kardetava olukorra kindlustamiseks paluda Narvast Jenissei jalaväe polgu komandörielt polkovnik Reinvaldilt abi sõjaväge, milleks kuberner oli andnud haagikohtunikule telegraafi teel õiguse. Väljakutsutud sõjaväeosa jõudis peatselt kohale, mille järel tööliselised valgusid aeglaselt oma kasarmutesse.

12. septembril jätkus streik uue hooga. Hommikul kogunes hulk töölisi vabrikusse viivale sillale, sulges sissepääsu vabrikusse ja keeldus tööle asumast. Sõjaväeosa katse silda oma kätte haarata osutus tagajärjetuks. Alles siis, kui kell 6 õhtul jõudis Jamburgist kohale kubeneri poolt kutsutud Krasnojarski jalaväepolk, vaibus avalik väljaastumine.

Jenissei polk läks tagasi Narva, Krasnojarski polk viibis aga Kreenholmis 19. septembrini.

Juurdluse teostamiseks katkestati töö vabrikus viieks päevaks (13.—17. septembrini).

Streigi mahasurumise järel alustas vabrikuvallitsus suurt puhastustööd ja vallandas vabrikust kõik tööliselised, kes vähegi näisid kahtlastena.

21. oktoobril langetas Eestimaa ülem-maakohus otsuse streigi kahekümne seitsme «peasüüdlase» kohta. Kuus töolist mõisteti sunnitööle, neist kolm kaheksaks aastaks kaevandustesse, üks kaheksaks ja üks kuueks aastaks kindlusesse ning üks (kangrute vanem Hans Maikallo) neljaks aastaks tehasesse. Kangur Jakob Tamm saadeti Siberisse asumisele. Karistusroodu määrati kolm töolist kaheks ja pooleks ning kolm töolist üheks aastaks. Türmi mõisteti 14 töolist, neist üks aastaks ja neljaks kuuks, kaks kaheksaks kuuks, viis kuueks kuuks ja kuus kolmeks kuuks.

Vaatamata sellele, et vabrikuvallitsusel õnnestus koostöös isevalitsusliku võimuga sõjaväe abil streiki vastavalt oma huvidele lämmatada, tõi streik mõningaid kergendusi (tööpäeva lühendamine, vabriku politseimäärustiku tühistamine jt.) tööliste äärmiselt raskesse majanduslikku olukorda. Palju suurem oli aga streigi

ajalooline ja poliitiline tähtsus. Tunduvat mõju avaldas streik esijoones Peterburi tööliste, mis nähtub ka pealinna ülem-politseimeistri F. F. Trepovi 12. septembri telegrammist sandarmite ülemale N. V. Levaševile. Telegramm kõlab järgmiselt: «Kuuldused korratustest Narvas ja sõjaväe jõuetusest ulatuvad pealinna, mis mõjub kahjulikult vabrikutöölistele.»¹⁰⁴

Kreenholmi streik tõstis eesti tööliste eneseteadvust ja õhutas neid julgesti võitlema kapitalistide ning isevalitsuse vastu liidus ja sõpruses vene töölistega.

Tsaarivalitsuses aga süvendas streik rahutust ja Aleksander II kirjutas oma isikliku kantselei III osakonna ettekandele, mis käitles Kreenholmis toimunud sündmusi, järgmise kategoorilise resolutsiooni: «On hädavajalik võtta tarvitusele abinõud, et korratused ei algaks uuesti.»¹⁰⁵

Eesti ülejäänud vabrikutööliste olukorda iseloomustavad XIX sajandi kuuekümnendatel ja seitsmekümnendatel aastatel samuti ekspluateerimise eriti julmad vormid.

Kujukaks näiteks tööliste täielikust orjastamisest oli Kärkla kalevivabrik, kus 1885. aastani maksti töölistele sagedasti palka mitte rahas, vaid vabrikuvalitsuse poolt valmistatud niinimetatud töö-kviitungite või klubirahadega.¹⁰⁶ Nagu märgitakse ajalehe «Virulane» 1886. aasta esimeses numbris, kasutati varem sellist palgamaksmise viisi ka mitmetes teistes tööstusettevõtetes.

Äärmiselt viletsad palgaolud valitsesid masinaehitus- ja metallitöötlemistööstuses, kus tööliste olukorda veelgi halvendas kõrgete trahvide süsteem. Nii näiteks arvestati Wiegandi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikus tööle hilinemise eest päevapalgast maha kuni 50%.

Täiesti üldine oli palgamaksmise venitamine vabrikantide poolt, kes sellega püüdsid veelgi süvendada tööliste sõltuvust vabrikust ja allutada nad täielikult oma tahtele.

Kreenholmi tööliste streigivõitluse mõjul toimus Eestis seitsmekümnendatel aastatel siiani teadaolevatel andmetel ka kaks väiksemat streiki. 1876. aasta oktoobris streikisid Tallinnas Lindfors'i trükikoja ladujad, sest seoses naiste tööjõu rakendamisega tahtis trükikoja omanik üldiselt vähendada palku, ja 1880. aasta aprillis streikis Tallinnas 40—50 sadamatöölist, kuid nende nõudmist päevapalga tõstmise suhtes ei rahuldatud, sest odavat tööjõudu pakkus töötute arvukas reservarmee.

Seitsmekümnendatel aastatel hakkasid Venemaal tekkima esimesed revolutsioonilised töölisringid ja -liidud. Eesrindlikud tööliselised said aru, et edukaks võitluseks kapitalistidega on vaja organisatsiooni.

«1875. aastal asutati Odessas Lõuna-Venemaa Töölisühing. See

¹⁰⁴ Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть первая, 1861—1874, lk. 329.

¹⁰⁵ Sealsamas.

¹⁰⁶ «Virulane», 31. detsembrist 1885.

esimene töölisorganisatsioon püsis 8—9 kuud, siis hävitas selle tsaarivalitsus.

1878. aastal asutati Peterburis Põhja-Venemaa Töölisühing, mille eesotsas olid tiser Halturin ja lukussepp Obnorski. Selle ühingu programmis oli öeldud, et ta sarnaneb oma ülesannetelt Lääne sotsiaaldemokraatlikele töölisparteiidele. Ühingu lõppeesmärgiks oli sotsialistliku revolutsiooni teostamine — «riigis kehtiva poliitilise ja majandusliku korra kui äärmiselt ebaõiglase korra kukutamine»...

Ühingu liikmete arv ulatus kaheksajani, niisama palju oli ka kaasatundjaid. Ühing hakkas osa võtma tööliste streikidest ja juhtis neid. Tsaarivalitsus hävitas ka selle töölisühingu.

Kuid töölisliikumine aina kasvas, hõlmates üha uusi rajooni.»¹⁰⁷

Eestis asutati esimene praegu teadaolev töölisühing 1875. aastal Kreenholmis. Ringi eesotsas seisis tööline Pavel Fjodorov, kellel oli tihedaid sidemeid Peterburi Koževnikovi vabriku eesrindlike tööliste ringiga, kuhu kuulusid ka Luka Ivanov (1885. aastal Morozovi vabrikus Orehhovo-Zujevos puhkenud suure streigi üks organiseerijaid) ja Aleksander Ossipov (sõlmis Ivanovi initsiatiivil Fjodoroviga sidemed). Peagi hävitas aga tsaarivalitsus ka need ringid. Ivanov ja Ossipov areteeriti Peterburis pärast Ivanovi juures toimunud läbiotsimist 1875. aasta märtsis ja Fjodorov Kreenholmis pärast läbiotsimist sama aasta aprillikuu algul. Eestimaa kuberneri ühest teatest nähtub, et politsei kätte langes läbiotsimisel Kreenholmis 18 keelatud raamatut.¹⁰⁸

Kaheksakümnendate aastate esimese poole tööstusliku kriisi tingimustes toimunud streigid olid loomulikult peamiselt kaitseiseloomuga. Töölised võitlesid aga kapitalistidega, kes ebasoodsa konjunktuuri raskusi püüdsid tasandada ekspluateerimise suurendamisega, palju teadlikumalt ja aktiivsemalt.

Siiani läbiuuritud andmetel oli aastail 1880—1884 streikide ja rahutuste arv Venemaal järgmine:¹⁰⁹

Tabel 14

Aastad	Streike	Rahutusi	Kokku
1880	23	10	33
1881	14	13	27
1882	18	8	26
1883	20	11	31
1884	19	9	28
Kokku	94	51	145

¹⁰⁷ Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei ajalugu, Lühikursus, Tallinn, 1955, lk. 8—9.

¹⁰⁸ A. Vassiar, Töölisliikumise esimesed sammud Eestis, Tallinn, 1954, lk. 96.

¹⁰⁹ Vt. Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть первая, 1861—1874, lk. 56.

Eestis toimus sel perioodil kaks suurt streiki: 1882. aastal Narvas, millest võtsid osa mitme vabriku töölised, ja 1883. aastal Kunda tsemendivabrikus.

Juba 1882. aasta jaanuaris haaras rahutus «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri» ketrajaid, kelle nõudmise töötasu tõstmise kohta ühelt puudalt ketruselt 10 kopika võrra oli vabrikuvälitsus tagasi lükanud (nõudmine tugines asjaolule, et alates 1881. aasta oktoobrist töötas vabrik kahe vahetusega kogu ööpäeva ja töolistel tuli seega teha tööd vastavalt vahetusele ka öösel). Umbes 100 ketrajat ähvardas seejärel vabrikust lahkuda. Vabrikuvälitsus oli sunnitud järele andma ja lubas koostada uue palgatabeli. Ketrajad rahuldusid, kuid lubadus jäi ainult lubaduseks. Töolistes aga süvenes sisemine rahulolematuse, mis juulikuu viimastel päevadel tõusis uueks avalikuks väljaastumiseks, millega ühtlasi liitusid Narva kalevivabriku ja Zinovjevi masinaehitusning metallitöötlemisvabriku töölised ja millest kujunes suurim streik Eestis XIX sajandil.

Sündmused algasid 28. juuli õhtul. Kreenholmis kogunes kolmkümmend kuus ketrajat vabriku kontoris ja nõudis palga tõstmist. Saanud vabrikuvälitsuselt eitava vastuse, teatasid nad, et järgmisel päeval nad enam tööle ei lähe. 30. juulil teatas veel nelikümmend ketrajat, et kui nende nõudmine ei leia rahuldamist, siis katkestavad nad alates 2. augustist töö. 31. juulil algas käärimine ka kangrute hulgas. Hommikul ilmus umbes nelisada kangrut mitmesuguste kaebuste ja nõudmistega vabriku kontoris, kuid vabrikuvälitsus, kes oli streigi summutamiseks kohale kutsunud Eestimaa asekuubernerit, käskis neil koguneda kontoris uuesti õhtul kell viis ja esitada taotlused selleks ajaks vabrikusse saabuvale asekuubernerile. Õhtul koguneski kontoris umbes viissada töolist. Ilmus ka asekuuberner koos direktorite, haagikohtuniku ja sandarmiohvitseridega.

Kangrud tegid asekuubernerile allpool toodud sisuga avalduse.

1. Vallandada meister Printz, kes täiesti kontrollita ja omavoliliselt käsutab töölisi kudumisvabrikus ning kaebuste korral suurendab rõhumist veelgi.

2. Direktor muudab omavoliliselt kanga pikkust, kuid jätab tasu endiseks. Kui 1870. aastal maksti 55,9 arssina pikkuse kanga tüki kudumise eest 40 kopikat, siis nüüd kehtib sama tasu 57 arssina pikkuse tüki kudumise kohta. Lühema kui 114 arssina pikkuse topelt-tüki kudumise eest määratakse trahv, pikema eest aga rohkem ei maksta.

3. Mõned teljed raskendavad tööd ega võimalda anda nõutavat toodangukogust.

4. Töölised loetakse töölt omavoliliselt puudujaks ja langevad trahvi alla ka siis, kui nad on välja kutsutud politsei- või kohtuasjus.

5. Arstitunnistusi töölt puudumise kohta ei võeta igakord

arvesse ja töölisi trahvitakse jällegi nagu omavoliliselt töölt puudujaid.

6. Sulgeda turg kella 8 asemel kell 9 õhtul, sest kell 8 lõpeb töö ja töölistel puudub võimalus ostaprodukte esimesest käest. Vabrikupoes on aga kõik kallim ja halvem.

7. Varem võisid rinnalapsi omavad emad lahkuda töölt kaks korda päevas üheksa kuu jooksul, nüüd aga ainult kuue kuu jooksul.

8. Luua võimalus, et vabrikus saaks sooja vett ja keeta teed.

9. Pikendada lõunaaeg 1 t. 15 minutilt 1 t. 30 minutile.

Kangrute avaldusele vastas asekuuberner, et põhjendatud nõudmised rahuldatakse, mis puutub aga teistesse küsimustesse, siis need vaadatakse läbi ja otsusest teatatakse töölistele omal ajal. Selline traditsiooniliselt ebamäärane vastus aga töölisi enam ei rahuldanud ja nad teatasid, et kui 2. augustil kell 10 pole resolutsiooni, siis nad keelduvad töötamast.

Seejärel esitasid asekuubernerile oma avalduse ketrajad, kelle nõudmised sarnanesid kangrute omadega.

Kuna vabriku direktorid inglased Andrè ja Shawcross olid tegelikult nõus rahuldama ainult turuaja pikendamise ja rinnalapsega emade küsimust, siis informeeris asekuuberner tööliste ähvardava väljaastumise kartusel olukorrast siseminister Dmitri Tolstoid ja sai viimaselt loa sõjaväe kohalekutsumiseks juhul, kui rahutused võtavad «vägivaldse iseloomu».

2. augustil alustasid Kreenholmi töölisel üldiselt ja otsustavalt streiki. Asekuuberner teatas šifreeritud telegrammiga sündmustest siseministrile, kes omakorda astus ühendusse sõjaministriga ja tegi olukorra kohta Kreenholmis kirjaliku ettekande Aleksander III-le. Tsaar märkis ettekandele järgmise resolutsiooni: «Loodan, et rahutused ruttu katkestatakse.»¹¹⁰

Sama päeva hommikul alustasid streiki Narva kalevivabriku ja Zinovjevi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabriku töölisel, kes kaebasid samuti meistrite omavoli ja kõrgete trahvide üle ning nõudsid palga kõrgendamist.

Streigi üheaegne algus kolmes suures vabrikus ja nende tööliste nõudmiste sarnasus näitavad, et Narva tööliste enamus ühines võitluseks oma elujärje parandamise eest, et Narva tööliste liikumine sisaldas juba organiseeritud võitluse algeid.

3. augustil palus Eestimaa asekuuberner Peterburi sõjaväeringkonna ülemal kohale saata ühe täies koosseisus polgu ja informeeris sellest siseministrit. Viimane esitas tsaarile uue kirjaliku ettekande, milles märkis, et korra taastamiseks Narvas komandeeris ta kohale eriliste volitustega suurte politseiliste kogemustega kindralmajor Fjodorovi ja et 4. augusti hommikul saabub Narva Kaspia jalaväepolgu 3 pataljoni. Aleksander III, kellele ei

¹¹⁰ Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть вторая, 1875—1884, lk. 476.

meeldinud, et streiki ei suudetud kiiresti maha suruda, kirjutas ettekandele resolutsiooni: «Väga kurb.»¹¹¹

4. augusti hommikul saabuski Kreenholmi kurikuulus kindralmajor ja veidi hiljem ka sõjaväeosa. Töölised keeldusid aga endiselt vanadel tingimustel tööle asumast. Seejärel hakkas Fjodorov näitama oma «suuri politseilisi kogemusi». Ta käskis töölistele teatada, et 5. augustil algab vabrikus töö ja et need töölised, kes takistavad teiste tööleminekut, piiratakse sõjaväe poolt sisse.

Madalama eneseteadvusega ja streigivõitluses karastamata Zinovjevi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabriku ning Narva kalevivabriku töölistele avaldas sõjaväe kohalejõudmine paratamatult mõju. Kuigi 3. augustil ähvardas Narva linnapea, kes oli Zinovjevi vabriku osanik, streigi jätkamisel vabriku hoopis sulgeda ja Jamburgi politseiülem lubas kalevivabrikus streikivad töölised vallandada, oli peamiseks jõuks, kes sundis nende vabrikute töölisi alates 4. augustist streiki katkestama, siiski sõjavägi, kartus organiseeritud relvastatud jõu ees.

Kreenholmis ei andnud aga isegi julma kindrali «kogemused» esialgu tulemusi ja streik jätkus. 5. augusti hommikul läks tööle ainult nelisada töolist. Ülejäänud jäid kasarmutesse või kogunesid tänavatele. Vaatamata sellele, et nii väheste töölistega ei saadud tööd alustada, otsustas vabrikuvallitsus neile välja maksta päevapalga, püüdes sellega meelitada töölisi massilisemalt streigimurdmisele.

Alates 6. augustist isoleeriti Kreenholm streigi mahasurumiseks ja sidemete katkestamiseks teiste vabrikute töölistega täielikult ümbruskonnast. Sõjaväeline valve pandi raudteesillale, Narva jõest paadiga ülemineku kohale, vabrikusse viivale sillale ja lõhkeaineladude juurde. Peale selle liikusid patrullid vabriku maa-ala piiridel. Kuid ka see vägivalda-abinõu ei heidutanud töölisi. Vastupidi, see kutsus tööliste hulgas esile tugeva sisemise agitatsiooni streigi jätkamiseks, mis leidis avaliku väljenduse streigimurdjaid ähvardavates lendlehtedes.

Tööliste vastupanu murdmiseks läks vabriku vallitsus sõjaväe abil järgnevatel päevadel üle tööliste hulgalisele areteerimisele, mille järel streik hakkas pikkamööda vaibuma.

Viimase katse streigi jätkamiseks tegid aktiivsemad töölised 12. augustil. Pealelõunase vahetuse ajal läks koos tööleminejatega ka hulk streikijaid üle silla, asus siis streigimurdjate ette ja sulges tee. Vahejuhtum likvideeriti sõjaväeosa poolt ja kakskümmend kolm töolist areteeriti. Ülekuulamisel selgus, et need olid sisekubermangudest Kreenholmi sisserännanud töölised. Öhtul areteeriti kõik selle kasarmu töölised, kus eelmainitud elasid.

Streigi juhtijateks ja innustajateks olid järelikult sisekubermangudest Kreenholmi tööle asunud vene töölised, kes omasid

¹¹¹ Рабочее движение в России в XIX веке, Том II, 1861—1884, Часть вторая, 1875—1884, lk. 476.

juba mõningaid kogemusi võitluses kapitalistide vastu. See fakt näitab jällegi vene tööliste eeskujuandvat ja juhtivat osa juba eesti tööliikumise esimestel sammudel.

13. augustil katkes streik täielikult ja töö läks edasi vanaviisi. Sündmuste ahelas tuleb esile tõsta veel üht juhtumit. Nimelt kogunes umbes seitsesada töolist kohaliku haagikohtuniku juurde ja nõudis neljakümne nelja areteeritu vabastamist, keda aga vastasleeris peeti streigi peamiseks õhutajateks. Töölised valgusid laiali alles sõjaväeosa kohaleilmumisel, kusjuures alaealised töölised tegid protestiks tugevat müra. Kurikuulsa kindralmajori käsul vahistati neist viiskümmend, viidi Vaivara haagikohtuniku juurde, kus neid rängalt peksti ja seejärel vanemate või sugulaste juurde saadeti. Alaealiste tööliste meeleavaldus näitab, et noored töölised võitlesid koos vanematega oma elu- ja töötingimuste parandamise eest.

Streigi relvade jõul mahasurumise järel toimus julm arve-õiendamine aktiivsemate töölistega. Kahesaja neljakümnest areteeritust saadeti kuuskümmend kuus Jamburgi vanglasse ja seitskümmend kaks Peterburi edasisaatmisvanglasse, üheksakümmend kuus määrati ümberasumisele Jamburgi maakonda ja kuus mujale Eestimaa kubermangu.

Neid Kreenholmi töölistele äärmiselt raskeid päevi kirjeldab ajaleht «Virulane» järgmiselt: «Vangivõtmised, mis algasid 8. augustil, vältasid 17. augustini. Sel ajal võidi peaaegu igal päeval näha, kuidas kell 8 homm. ja kell 3 p.l. vabriku töölisi, 40 inimest ikka korraga, hulga sõjaväe vahel linnast raudtee hoovi veeti, kust nad raudteed mööda Jamburgi poole edasi saadeti. Seltsamal ajal aga oli Kreenholmis ka peksmine lahti: noormehi ja poisse peksti vitsadega... Nüüd on vabrik jälle käimas, üksnes öösel peab töö seisma, sest et 800 kangrut veel puuduvad. Sõjavägi on ikka veel vabrikus valvamas.»¹¹²

Arhiividokumentidest selgub, et Narva streigi ettevalmistamiseks tegid tugevat agitatsioonitööd keegi neiu Olga ja tema kaks venda, kes töötasid Kreenholmis ainult juunis ja juulis ning lahkusid vabrikust vahetult enne streigi algust. Arvatavasti oli siin tegemist kas Põhja-Venemaa Töölisühingusse kuulunud või mõnes töölisringis õppinud töölistega, kes tegid nüüd majandusliku suunaga propaganda- ja agitatsioonitööd (neil aastail puudus veel tööliikumises poliitilise võitluse idee) laiades töölishulkades.

Eestimaa kuberner ja Peterburi žandarmeeriavalitsuse ülema salajastest kirjadest politseidepartemangule nähtub, et veel järgneval aastal valitsesid Kreenholmi tööliste hulgas väga ärevad meeleolud. Töölised pidasid omavahelisi täiesti salajasi läbirääkimisi ja ootasid sobivat juhust uue streigi alustamiseks. Kartuses kohaliku tööliikumise jõu ees soovis vabrikuvalitsus, et Narva komandeeritaks kasakate väeosa.

¹¹² «Virulane», 7. septembrist 1882.

Kreenholmi tööliste võitlus oma elujärje parandamise eest avaldas sügavat mõju Eesti teiste tööstuskeskuste töölistele.

1883. aasta 6. juuli hommikul puhkesid rahutused Kunda tsemendivabrikus, kus tööliste elu- ja töötingimused olid eriti julmalt surutud pärisorjuslike ekspluateerimismeetodite vägivalla raamidesse.

Hommikul teatas umbes nelikümmend välistöölist esiteks meistritele ja seejärel direktori abile, et nad vihma tõttu tööle ei lähe. Vaatamata vabriku direktori nõudmistele ja ähvardustele jäid töölisel kindlalt oma otsuse juurde. Tööliste eneseteadvuse mahasurumiseks esitas vabriku direktor Liewen kahe tööliste (Jakob Sepp ja Jakob Adler) kohta haagikohtunikule kaebuse.

20. juulil saabus haagikohtunik balti parun K. v. Jürgenburg koos nelja politseisoldatiga vabrikusse, vahistas mõlemad direktori vihaalused ja tahtis nad viia Rakverre haagikohtusse, kus töölisi tavaliselt ka kõige väiksema eksimuse eest armutult peksti. Teised töölisel aga vabastasid areteeritud ja vastasid haagikohtuniku ähvardustele, et nad lähevad kohtusse kas kõik või mitte ükski.

21. juulil korraldas haagikohtunik politseisoldatite ja tööülevaatajatega «süüdlaste» areteerimiseks tööliste barakkides läbiotsimise. Saadi kätte üks «peasüüdlane», keda toorelt peksti ja noaga haavati. Läbiotsijate metsikus sütitas töölistes viha. Suuri vaevu õnnestus läbiotsijail koos vahepeal abiks saanud vabriku omaniku Girard de Soucantoni ja tema käsilastega pääseda administratsiooni elumajja. Kogu öö ümbritsevad töölised ähvardavalt maja ja läksid laiali alles hommikupoolikul.

Kui eelmisel kahel päeval oli streik ainult osaline, siis 22. juulil streikis juba valdav enamus töölistest. Samal päeval lahkus vabrikust kolmkümmend seitse Liivimaa kubermangust pärit olnud töolist, kellele aga administratsioon hoolimata nõudmistest keeldus andmast passe ja lõpparvet.

Streigi mahasurumiseks kutsus haagikohtunik Rakverest kohale neljakümmemehelise sõjaväeüksuse ja viis sandarmite. Sõjaväeosa ilmumisel streik vaibuski ja alates 25. juulist kulges tööliste elu ja töö Kunda tsemendivabrikus mööda vanu piinarikkaid radu. Rahutustest ja streigist aktiivselt osavõtmise pärast areteeriti nelikümmend kaks töolist (kaheksandik tööliste üldarvust).

Nagu Kreenholmi ja Narva streigis, nii avaldusid ka Kunda streigis eesti ja vene tööliste ühised huvid võitluses ekspluateerijate vastu. Need ühised klassihuvid sidusid eesti ja vene töölisel klassivõitluse arenemise käigus lahutamatuks võitlusliiduks.

XIX sajandi kaheksakümnendate aastate teisel ja üheksakümnendate aastate esimesel poolel toimus nii Narvas, Tallinnas kui ka mujal Eestis vabrikutes mitmeid väiksemaid streike ja rahutusi, kuid töölisliikumise stiihilisuse tõttu oli neil kõigil endiselt ainult majanduslik suund. Töölisliikumisel puudus veel side sotsiaaldemokraatliku liikumisega.

Eestis juba 28 aastat kestnud streigivõitlus ei toonud XX sajandi alguseks tööliste raskesse olukorda olulisi kergendusi. «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» ja Kreenholmi tellisetehases kehtis 13½-tunniline tööpäev, E. Osse tselluloosivabrikus oli tööpäeva pikkuseks 13 tundi,¹¹³ Kunda tsemenditehases kehtis päevane vahetus 12½ ja öine 8 tundi,¹¹⁴ Hiiu-Kärdla kalevi-, E. Johanson'i kirjutuspaberi- ja Kotšnevi vineerivabrikus ulatus tööpäeva pikkus 12-le tunnile. Masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikutes oli tööpäeva pikkuseks tavaliselt 11—11½ tundi.¹¹⁵ Esitasime üksikuid konkreetseid näiteid tööpäeva pikkuse kohta, kuid ka teistes Eesti vabrikutes oli see valitsevalt 11—13½ tunni piires.¹¹⁶ Suurematest vabrikutest kehtis üksnes a/s. R. Mayeri keemiavabrikus 10-ne ja o/ü. «Rosen ja Ko» piirituse puhastamise vabrikus Tallinnas 9½-tunniline tööpäev.¹¹⁷ Endiselt kehtis röövtrahvide süsteem. 1893. a. väljaantud vabrikuseaduse 143. paragrahvis öeldakse: «Et vabrikutes nõutavad korda pidada, on vabrikute valitsejatel õigus oma voliga töölisi trahviga nuhelda: 1) hooletu töö eest, 2) äräjäämise eest, ja 3) vabriku korra üleastumise eest...» Sellele järgneb: «Täendus. Peale raha trahvi hooletu töö eest, mis vabriku valitseja voliga peale pannakse, võib tööline kohtu läbi raisatud töö läbi saadud vabrikandi kahju tasumisele sunnitud saada.»¹¹⁸ Jätkus vabrikute direktorite, meistrite ja igasuguste ülevaatajate omavolitsemine. «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri» palgaraamatust, mis kehtis 1890. aastatest, leiame järgmise paragrahvi. «Halva ülespidamise, direktori, meistri ehk töösaali ülevaataja seadmiste vastu panemise ja masinate värkide rikkumise pärast ja ülepea sellepärast, kui need selles tööraamatus ülesse pandud seadused ei saa täidetud, langevad töölised palga maha arvamise ja muu trahvi alla selle hinnakirja järele, mis iga töösaali tarvis iseäranis on säetud, ehk neid lastakse vabriku tööst hoopis lahti ja antakse politsei kohtu alla.»¹¹⁹ Streikide vastu võitlemiseks kasutasid vabrikandid ka seadusandlust. Kaelakohtu ja paranduse seaduse raamatu (väljaanne 1885., 1890. ja 1891. järjega) paragrahvides nr. 1358, 1358¹, 1358² ja 1358⁴ olid määratud karistused streikivatele töölisele, mis olenevalt streikimisel näidatud tegudest ja streikija aktiivsusest nägid ette vanglakaristuse neljast kuust kuueteistkümne kuuni.¹²⁰ Seadusandluse abil püüti aremaid töölisi meelitada ka streigimurdmisele. Eel-märgitud raamatu (1890. a. järg) paragrahvis nr. 1358¹ kinnita-

¹¹³ Vt. RAKA, fond 206, nim. (A) 1, aastad 1895—1899, sü. 21, leht 8.

¹¹⁴ Vt. sealsamas, sü. 6, leht 62.

¹¹⁵ Vt. sealsamas, aastad 1895—1899, sü. 21, leht 8—9.

¹¹⁶ Vt. sealsamas.

¹¹⁷ Vt. sealsamas ja sü. 14, leht 21.

¹¹⁸ Vt. RAKA, fond 206, nim. A(1), sü. 7, leht 16.

¹¹⁹ Vt. sealsamas, sü. 1, leht 8.

¹²⁰ Vt. sealsamas, sü. 7, leht 25—27.

takse: «Need streigi osalised, kes teda lõpetasivad ja politsei esimese nõudmise peale tööle hakkasivad, vabastatakse trahvist.»¹²¹ Kuid karistuse ja ähvarduste, trahvide ja meelituste süsteemi mõju muutus järjest nõrgemaks.

Ajalehe «Valgus» teatel streikisid 9. ja 10. mail Tallinna 576 voorimeest, kes protesteerisid vankrite sagedaste ülevaatuste vastu.¹²²

1897. a. aprillis streikisid järjekordselt «Kreenholmi Puuvilla-saaduste Manufaktuuri» töölised.¹²³ 1898. a. veebruaris kuulutasid streigi Sindi kalevivabriku töölised, kuid politsei ja sõjaväe abil suruti väljaastumine maha. 145 kangrut vallandati ja 10 inimest areteeriti. Töölise nõudmist endiste palkade säilitamiseks ei rahuldatud ja nad olid sunnitud alustama tööd 25—30% väiksema palgaga.¹²⁴

1899. aastal streikisid jälle Sindi kalevivabriku töölised, Pärnus Waldhofi tselluloosivabriku ja Tallinnas «Dvigateli» vaguni- ja masinaehitustehase ehitustöölised. Narvas organiseerisid streigi linavabriku töölised. 1900. aastal toimusid paaril korral streigid Tallinnas Balti puuvillavabrikus.¹²⁵

Kuigi visas streigivõitluses saavutasid töölised mõnikord oma nõudmiste osalist rahuldamist, olid järeleandmised alati ajutise iseloomuga, pealiskaudsed ja näilised.

XIX sajandi viimastel aastakümnetel hakkas eesrindlike vene tööliste ja revolutsiooniliste vene üliõpilaste kaudu tungima eesti tööliste ja üliõpilaste hulka marksistlikke ideid. Tartu ülikoolis õppivate revolutsiooniliste vene üliõpilaste algatusel tekkisid siin esimesed marksistlikud ringid, mis ühendasid mitmest rahvusest üliõpilasi, nende hulgas ka eestlasi.¹²⁶

Määrav tähtsus marksismi levimises ja töölisliikumise arenmises Venemaal oli Peterburi marksistlike töölisringide ühendamisel Lenini poolt 1895. aastal «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liiduks». «Lenini juhtimisel sidus «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit» tööliste võitluse majanduslike nõudmiste eest — töötingimuste parandamise, tööpäeva lühendamise, palga tõstmise eest — poliitilise võitlusega tsarismi vastu.»¹²⁷

«Võitlusliidu» poliitilise agitatsiooni mõju oli tunda ka Eestis. Seoses «Võitlusliiduga» organiseeriti 1895. a. Narvas marksistlik ring, mis aga kaks aastat hiljem lagunes liikmete areteerimise

¹²¹ Vt. RAKA, fond 206, nim. (A)1, sü. 7, leht 25—27.

¹²² «Valgus», 17. maist 1896.

¹²³ Vt. RAKA, fond 206, nim. A1, sü. 26, leht 103.

¹²⁴ Vt. H. Moosberg. Võitlus VSDTP organisatsioonide loomise eest Eestis (aastad 1895—1904), EKP ajaloo ülevaade, I teema, «Eesti Kommunist», 1956, 9, lk. 60.

¹²⁵ Vt. sealsamas, lk. 61

¹²⁶ Vt. J. Saart, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, Tallinn, 1954, lk. 7.

¹²⁷ Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei ajalugu, Lühikursus, lk. 17.

tõttu.¹²⁸ Marksistlik grupp tekkis 1899. a. ka Pärnus, kuid tema tegevuse kohta puuduvad täpsemad andmed.¹²⁹

Püsivate marksistlike töölisgruppide organiseerimine, nende ühendamine ja kindlustamine langes XX sajandi algaastaisse. Seda suurt tööd asus teostama M. I. Kalinin, kes revolutsioonilise tegevuse pärast saadeti 1901. a. Tiflisist välja ja saabus aprillis Tallinna.

KOKKUVÕTE

Venemaal algas kapitalismi kui ühiskondlik-majandusliku formsiooni kujunemine alles pärast 1861. aasta talurahvareformi. Kapitalistlikud suhted tekkisid tootmise üksikutes harudes Venemaal aga juba tunduvalt varem.

Kapitalismi arenemise protsessis kujunes Venemaa ühiskondlikus majanduses kaks uut sotsiaalset jõudu — tööstuslik proletariaat ja tööstuslik kodanlus.

Nagu kogu Venemaal, nii oli ka Eestis proletariaadi tekkimise põhiliseks allikaks talurahva kihistumine. Maa muutmine kaubaks laostas massiliselt talurahvahulki ja tugevdas tekkivat kulakute kihti. Tuhanded maaproletaarlased, kes ei leidnud tööd mõisates ja kulakutaludes, siirdusid seda otsima tööstusesse, ehitustele ja muudele tegevusaladele. Maaproletariaat moodustas seega selle reservi, millest hakkas tekkima kapitalismile vajalik tööstuslik proletariaat.

Äärmiselt madalapalgalise tööjõu allikana kasutasid vabrikandid kasvatusmaju. Lepingul alusel ühe Peterburi kasvatusmajaga värbas näiteks «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur» kümneks aastaks tööle mitusada alaealist, kellest kujunes täiendus eesti proletariaadi ridadele.

Talurahva kihistumisega oli otseselt seoses kapitalismile iseloomuliku siseturu kujunemise protsess. Talurahva kihistumine lõi ühelt poolt kapitalismile siseturu nii tarbimisesemete (isikliku tarbimise turg) kui ka tootmisvahendite (tootliku tarbimise turg) arvel. Teiselt poolt lõi aga kapitalismile nii tootmisvahendite kui ka tarbimisesemete üha suureneva siseturu mehhaniseeritud suur-tööstuse kiire arenemine.

Balti kubermangude tööstusliku kodanluse tekkimine ja arenemine kulges üldiselt mööda samu radu kui vene tööstusliku kodanluse kujunemine, kuid sellel oli sotsiaal-majanduslikust ja klassistruktuurist tingituna mitmeid iseärasusi. Tööstusliku kodanluse esimesteks ja ka hilisemateks põhilisteks esindajateks olid

¹²⁸ Vt. J. Saat, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, lk. 9.

¹²⁹ Vt. H. Moosberg, Võitlus VSDTP organisatsioonide loomise eest Eestis (aastad 1895—1904), EKP ajaloo ülevaade, I teema, «Eesti Kommunist», 1956, 9, lk. 63.

siinsetes kubermangudes balti-saksa mõisnikud, kellega liitus üksikuid vene ja väliskapitaliste. Alles seoses talurahva hoogsa kihistumise ja kulakluse tugevnemisega hakkas kasvama eesti rahvuslik kapital ning osa tema esindajaist kujunes tööstuslikeks kapitalistideks. Tööstusliku kapitalismi muutumisega monopolistlikuks kapitalismiks (XIX sajandi lõpul, XX sajandi algul) põimusid need kapitalistide grupid tihedalt üksteisega ja esinesid vaatamata sisetemetele vastuoludele ühendamatult oma klassihuvide kaitsel proletariaadi nõudmiste vastu.

Juba pärisorjuslikus süsteemis hakkasid Venemaal valmima tehnilised eeldused kapitalismi tekkimiseks. Esimesed otsustavad sammud üleminekul manufaktuurilt vabrikule toimusid Venemaal aastail 1830—1860. Impeeriumi Eesti alal toimusid sel perioodil kapitalistliku masinalise tehnika rakendamise esimesed sammud tekstiili- ja paberitööstuses. Teistes tööstusharudes (masinaehitus- ja metallitööstuses, ehitusmaterjalide tööstuses, puidutööstuses) toimusid muudatused tootmistehnikas XIX sajandi kuuekümnendail-seitsmekümnendail aastail. Lõpliku võidu saavutas mehhaniseeritud suurtööstus aga alles üheksakümnendail aastail.

Vabrikute rajamine baseerus Eestis eranditult välismaalt imporditud tehnikal, millega sagedasti kaasnes välismaise kapitali vahenditu osavõtt vabrikute asutamisest.

Pärisorjuse kaotamise järel algas Venemaal suurtööstuse hoogne arenemine, mida Eestis eriti soodustasid tähtsa majandus- ja kultuurikeskuse — Peterburi — lähedus ning head mere-sadamad.

Kui Venemaa suurtööstuse üldised edusammud polnud esimesel reformijärgsel aastakümnel suured, siis iseloomustab samal aastakümnel suurtööstuse arenemist impeeriumi Eesti alal ühelt poolt juba olemasoleva suurtööstuse tööliste arvu ja toodangu mahu ulatuslik tõus ning teiselt poolt uute tööstusharude — masinaehitus- ja metallitööstuse (1859. aastal organiseeriti F. Wiegandi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrik, 1860. aastal — Tallinna sadamatöökodjad, 1865. aastal — F. Krulli masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrik ning 1870. aastal — Tallinna raudteetöökodjad), tikutööstuse (1863. aastal rajati Tallinna tule-tikuvabrik) ning tsemenditööstuse (1870. aastal asutati Kunda tsemendivabrik) tekkimine.

Mõningat võrdlust suurtööstuse ulatusest kogu impeeriumis ja selle Eesti alal pakuvad järgmised andmed: 1866. aastal arvestas vabrikustatistika Venemaal (71-l tootmisalal) 644 üle saja töölisega vabriku-tüüpi ettevõtte tööliste arvuga 232 000 ja toodangu summaga 201 miljonit rubla; Eestis oli 1870. aastal 7 üle saja töölisega ettevõtte tööliste arvuga 8 200 ja toodangu summaga 10,6 miljonit rubla.

Väga tähtsaks teguriks kapitalismi arenemise ja kapitalistliku turu kujunemise protsessis osutusid raudteed. Sidudes tooraine-allikaid, tööjõurikkaid rajoone ja kohalikke turge tööstuskeskus-

tega, kutsusid raudteed esile paljude olemasolevate tööstusharude hoogsa arenemise ja mitmete uute tööstusharude tekkimise.

Venemaa raudtee-ehituse arenemise tõusuperiood XIX sajandi kuuekümnendate aastate lõpul ja seitsmekümnendate aastate algul haaras ka Eesti. 1870. aastal anti Eestis eksploatatsiooni esimene raudteeliin, mis ühendas Peterburiga Tallinna ja Paldiski sadama ning Narva tööstuskeskuse. Sellele järgnes 1876. aastal Tapa—Tartu, 1887. aastal Tartu—Valga—Riia ja 1889. aastal Valga—Võru—Pihkva raudteeliini eksploatatsiooni andmine. Mehhaniseeritud transpordi tekkimisega loodi seega vajalikud tingimused kitsa kohaliku turu piiride ületamiseks, tema haaramiseks ülevenemaalise turu raamidesse.

Raudteevedude organiseerimine kutsus esile Tallinna sadama veosekäibe järsu tõusu. Võrreldes 1869. aastaga oli import (rublades) 1872. aastal 14,6 korda ja eksport (rublades) 10,3 korda suurem.

Raudtee, lähedased mereteed välisturgude juurde ja talurahva kihistumisest lähtuv odava tööjõu pidev vool tööstusesse ning ehitustele tagas tööstusliku tegevuse kasulikkuse Eestis. Algas esimene tööstuslik tõusuperiood, mis väljendus nn. «gründertumis», tööstuslikus asutamisõhinas, ning hõlmas Eestis esijoones puidu- ja ehitusmaterjalide tööstust ning metsaülestöötamist (liipritööstus), andes seega tunnistust sellest suurest ehitusprotsessist, mis iseloomustab seitsmekümnendate aastate algust.

Mehhaniseeritud suurtööstuse arenemise käigus eraldus tööstus lõplikult põllumajandusest ja, nagu eespool nägime, lõi talurahva kihistumise alusel uue ühiskondliku klassi — tööstusliku proletariaadi. Selle uue ühiskondliku jõu tekkimine reformijärgsel Venemaal kutsus esile klassivõitluse uue spetsiifilise vormi — streigi.

Rahvahulkade liikumises läks Eestis juhtiv osa talurahvalt üle proletariaadile kuuekümnendail aastail.

Esimeseks streigiks Eestis ja tolle aja üheks massilisemaks ning energilisemaks tööliste väljaastumiseks kogu Venemaal oli «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri» tööliste streik 1872. aasta augustis-septembris.

Kuigi vabrikuvälitsusel õnnestus tihedas koostöös isevalitsusliku võimuga sõjaväe abil streik maha suruda, tõi see tööliste äärmiselt raskesse majanduslikku olukorda siiski mõningaid kergendusi (tööpäeva lühendamine, vabriku politseimäärustiku tühistamine jne.). Palju suurem oli aga streigi ajalooline ja poliitiline tähtsus. Streik tõstis eesti tööliste eneseteadvust ja õhutas neid tihedas koostöös ja sõpruses vene töölistega võitlema kapitalistide ja isevalitsuse eksploateerimisvormide vastu. Tsaarivalitsuses aga süvendas streik rahutust ja kartust proletariaadi jõu ees.

Kapitalismi lahendamatu vastuolude kasv viis ka Venemaa mehhaniseeritud suurtööstuse vastu ebaühtlasele ja hüppelisele arenemisele.

Alates XIX sajandi seitsmekümnendaist aastaist hakkasid tööstusliku tõusu perioodid regulaarselt vahelduma purustavate kriiside perioodidega, seisaku ja languse perioodidega, üha selgemini ilmnes impeeriumi tööstuse arenemise tsükliline iseloom.

XIX sajandi seitsmekümnendate aastate alguse tööstuslik asutamiseõhin katkes 1873.—1876. aastate tööstuskriisi esimeste tunnuste ilmumisega. See oli esimene tüüpiline kapitalistlik kriis Venemaal, kus nagu vanemates kapitalistlikes maades hakkas süvenema vastuolu tootmise ühiskondliku ja omandamise eraviisilise iseloomu vahel, tootmise piiramatuse ja tarbimise piiratud vahel. Kriisi mõju Venemaa tööstusele, mille peamistes harudes kapitalism oli vallutanud juba juhtivad positsioonid, oli palju sügavam kui teistes maades. Eestis langes tööstuslik tootmine samuti kõigis tähtsamates tööstusharudes: tekstiilitööstuses, masinaehitus- ja metallitööstuses, ehitusmaterjalide tööstuses, pabertööstuses ja klaasitööstuses. Kaupade suhtelise liigtootmise tagajärjel langesid hinnad.

Kriisile järgnes mõneaastane depressiooniolukord ja alles seitsmekümnendate aastate lõpul algas maa majandusel elavnemine.

Seoses kaubandusliku põllumajanduse kasvuga tõusis Balti kubermangudes elavnemisperioodil eriti põllutööriistade ja põllutöömashinate tootmine, millel oli suur ühiskondlik ja majanduslik tähtsus. Mõisamajandus siirdus teorendile rajatud majandussüsteemilt kapitalistlikule süsteemile. Teorendiga elatusvahendeid hankivale kesktalurahva valdavale osale tähendas see aga langemist varem või hiljem maa- või linnaproletariaadi ridadesse. Paremate põllutööriistade ja põllutöömashinate levik ning kesktalurahva laostumine olid seega lahatamatult teineteisega seotud nähtused.

Juhtivat osa kapitalismi arenemises nii Venemaal üldse kui ka Eestis etendas tekstiilitööstus, eriti puuvillatööstus. Kõigist tööstusharudest oli tootmise ja tööliste kontsentratsioon suurim tekstiilitööstuses. Kui 1879. aastal ulatus suurtööstuse tööliste arv Eestis 10 000-le (viiekümnendate aastate lõpul 6 500), siis töötas kuues tekstiilivabrikus sellest ligemale 8 000 töölise (viiekümnendate aastate lõpul 5 800 töölise). Üksi «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» oli üle 4 000 töölise (viiekümnendate aastate lõpul ligemale 2 000 töölise).

Kuid tööstuslik elavnemine ei kestnud kaua. Juba aastail 1881—1882 elas Venemaa tööstus Lääne-Euroopas 1880. aastal alanud kriisi vahetel mõjul üle uue raske kriisi, mis asendus hiljem pikaajalise depressiooniga ja muutus uuesti elavnemiseks alles 1887. aastal.

Eesti alal avaldus kriisi esmajoones ehitustegevuse järsus vähenemises ja tootmise ulatuslikus kokkutõmbumises masinaehitus- ja metallitööstuses. Edasi levis kriis kõigile teistele tööstusharudele. Tööstusliku kriisiga kaasnes põllumajanduslik kriis ja kaubakäibe murranguline langus. Eestis saavutas kriis sügavseisu 1884. aastal. Eestimaa kubermangus langes näiteks masinaehitus- ja

metallitöötlemisvabrikute toodangu summa 1884. aastal, võrreldes 1881. aastaga, ligemale 2 korda. Töölisi vallandati sadade kaupa. Vabrikandid vähendasid palku ja suurendasid trahve.

Mehhaniseeritud suurtööstuse arenemise tsükliline iseloom muutus seega üha selgemaks. 1873.—1876. ja 1881.—1882. aastate kriisid näitasid, et Venemaa rahvamajandus allub oma arenemise teel täielikult kapitalismi üldiste seaduspärastele mõjudele.

Kaheksakümnendate aastate esimese poole tööstusliku kriisi tingimustes toimus Eestis kaks suurt streiki: 1882. aastal Narvas, millest võtsid osa «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri», Narva kalevivabriku ja Zinovjevi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabriku töölised, ning 1883. aastal Kunda tsemendivabriku.

Narva streigi üheaegne algus kolmes suures vabrikus näitab, et Narva tööliste enamus ühines võitluseks oma elujärje parandamise eest, et Narva tööliste liikumine omas juba organiseeritud võitluse iseloomu.

Nagu Narva streigis, nii avaldusid ka Kunda streigis eesti ja vene tööliste ühised huvid võitluses ekspuaterijate vastu. Need ühised klassihuvivid sidusid vene ja eesti töölised klassivõitluse arenemise käigus lahutamatuks võitlusliiduks.

Elavnemise perioodil (1887—1890) rajati Tallinna kolm suurt vabrikut — Lutheri vineerivabrik, Mayeri keemiavabrik ja Johanson'i paberivabrik. Kõigis tööstusharudes hakkas üha kiiremini suurenema tööliste arv ja toodangu maht.

1891. aastal asetleidnud lühiajalise kriisiolukorra järel toimus seoses esijoones raudtee-ehituse hoogsa kasvuga Venemaa kapitalistlikus tööstuses uus pööre elavnemisele, mis aga juba mõnede aastate pärast läks üle kapitalismi tingimustes kõige tähelepanuväärsemaks kõrgkonjunktuuriks ja kestis XIX sajandi lõpuni.

Eesti tööstuses kujunesid sel perioodil välja need iseloomulikud jooned, mis iseloomustavad tema arenemist monopolistliku kapitalismi ajajärgul kuni Esimese maailmasõjani.

Üheksakümnendate aastate tööstusliku tõusu perioodi tähistas esmajoones aktsiaseltside asutamiseõhin, mis haaras kõik tähtsamad tööstusharud Eestis ja mille tulemuseks oli kapitalide tsentralisatsiooni alusel paljude olemasolevate vabrikute intensiivne laiendamine ning uute suurte vabrikute ehitamine, milleks üksik kapital polnud võimeline.

Kui juba kaheksakümnendate aastate alguseks vallutas aktsiakapital Eestis täielikult tekstiilitööstuse ja peremehtses piiritustööstuses, kus osaühing «Rosen ja Ko» «reguleeris» sõltuvalt suurte kasumite saamise võimalustest nii piirituse kui ka viina tootmist ja müüki ning alistas seega oma mõjule ka Eesti põllumajandussaaduste tähtsaima tehnilise tootmisala — viinapõletuse, siis üheksakümnendail aastail asus aktsiakapital juhtivale positsioonile paberitööstuses, keemiatööstuses, õlletööstuses, masinaehitus- ja metallitööstuses, vineeritööstuses ja tsemenditööstuses.

Tekstiilitööstuse alal rajati aktsiakapitali poolt 1898. aastal

Tallinna suur puuvillaketramise ja -kudumise vabrik — «Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik».

Paberitööstuse intensiivse laiendamise kõrval kutsus aktsiakapital ellu uue tööstusharu — tselluloositööstuse. Tallinna pabervabrik ehitati ümber suureks tselluloosi- ja pabervabrikuks ning a/s. «Waldhof» poolt rajati sajandi lõpul Pärnu suurim tselluloosivabrik kogu imperiumis.

Masinaehitus- ja metallitööstuse alal kutsuti ellu energeetiline masinaehitus (vene a/s. «Volta» ehitas Tallinna samanimelise suure elektrigeneraatorite ja -mootorite vabriku) ja raudteemasinate ehitus (a/s. «Dvigatel» vaguni- ja masinaehitusvabriku).

Kunda tsemendivabriku suurte kasumite tõukel asutas a/s. «Aseri» 1899. aastal 25 km Kundast ida poole Eesti teise tsemendivabriku.

Aktsiaseltside arvu intensiivne kasv (kuuelt kahekümnele) üheksakümnendail aastail näitab, et ka Eestis hakkas tööstuslik kapital üle kasvama finantskapitaliks, et kapitalism hakkas üle minema oma viimasesse staadiumi, muutuma monopolistlikuks kapitalismiks.

Seoses üheksakümnendate aastate ulatusliku ehitustegevusega kasvas tunduvalt nõudmine ehitusmaterjalide järele. Kasutades soodsat momenti, asutasid peamiselt mõisnikud kõrgete kasumite saamise eesmärgil suuri telliskivivabrikuid ja saeveskeid. Ehituste jaoks materjali tootvate tööstusharude ja ehitustööstuse arendamine oli mehhaniseeritud suurtööstuse kasvu paratamatuks tingimuseks.

Aktsiakapitali hooga tungimisega Eesti tööstusesse hakkas tugevnema tööliste ja tootmise koondumine suurtesse vabrikutesse.

Üheksakümnendail aastail kasvas 100—499 töölisega vabrikute arv 1,7 korda, 500—999 töölisega vabrikute arv 1,3 korda ja 1000 ning enama töölisega vabrikute arv ühe ettevõtte võrra. Selle tulemusena saavutas XX sajandi alguseks tööstuse kontsentratsiooni aste Eestis senisest kõrgeima taseme.

Kui Eesti suurtööstuse 87 vabrikus (ettevõtted 16 ja enama töölisega) töötas 1900. aastal umbes 22 000 töölist, siis hõlmas 4 suuremat vabrikut (1000 ja enama töölisega) ehk 4,7% vabrikute üldarvust neist 11 200 ehk 51%.

Tööstuse kontsentratsiooni aste oli Eestis palju kõrgem kui Vene imperiumis tervikuna. See Eesti kapitalistliku tööstuse kõige iseloomulikum joon lähtus siinse suurtööstuse ajaloolisest arenemisest. Kui Sise-Venemaal suuremad vabrikud kasvasid oma enamuses välja manufaktuuridest, siis tähtsamad Balti kubermangude ja osaliselt ka Lõuna-Venemaa kubermangude vabrikud tekkisid otseselt vabriku-tüüpi suurte ettevõtetenä, mis kontsenteerisid sadu ja tuhandeid töölisi, rakendasid vahetult eesrindlikumat tehnikat ja tootmise kapitalistliku organiseerimise produktiivsemaid vorme. Soodsa geograafilise asendi tõttu oli neis kuber-

mangudes vanade kapitalistlike maade mõju tugev ja seoses sellega kapitalismi arenemine kiirendatud.

Tööstusharudest oli Eestis XIX sajandi lõpuni kõrgeim kontsentratsiooni aste tekstiilitööstuses. Kontsentratsiooni protsessi tempo oli aga eriti sajandi viimasel aastakümnel palju kõrgem masinaehitus- ja metallitööstuses, tselluloosi- ja paberitööstuses, puidutööstuses ja ehitusmaterjalide tööstuses.

Kui veel 1890. aastal hõlmas Eesti kuus tekstiilivabrikut 68% (8500) suurtööstuse tööliste üldarvust (12 500), siis 1900. aastal moodustasid tekstiilitöölised 52% (11 400) suurtööstuse tööliste üldarvust (22 000).

Tööstusliku kapitalismi arenemise käigus kujunesid välja Eesti peamised tööstusrajoonid: 1) Narva linn koos ümbrusega; 2) Eestimaa kubermangulinn Tallinn; 3) Pärnu sadamalinn koos Sindi tööstusasulaga; 4) Virumaa.

Nende nelja tööstusrajooni vabrikud haarasid kokku ligemalt 18 300 töölise, s. o. 83,2% suurtööstuse tööliste üldarvust. Eesti teiste linnade ja rajoonide vabrikutes töötas seega ainult 3700 töölise.

Nagu kõigis kapitalistlikes maades, nii oli ka reformijärgsel Venemaal ühiskondliku tööjaotuse kasv aluseks kaubamajanduse ja kapitalismi arenemisprotsessile, põhiliseks momendiks kapitalismi jaoks siseturu tekkimises.

Rahvusliku turu kasvu kiirusest ülevenemaalise siseturu kasvu taustal annavad kujutluse alljärgnevad lühikesed viited.

Kahekümne kuue aasta jooksul (1870—1896) anti Eestis ekspluatatsiooni 683,3 km raudteed, sellest 94,6 km kitsarööpmelist, kusjuures 1896. aastal moodustas Eesti raudteevõrgu pikkus 1,9% Euroopa-Venemaa raudteevõrgu kogupikkusest.

Raudteed avasid Eesti suurtööstusele Peterburi ja Sise-Venemaa avara turu, laiendasid rahvuslikku turgu nii tööstustoodetele kui ka põllumajandussaadustele, avaldasid tugevat mõju tootlike jõudude arenemisele ja paigutusele.

Siseturu kujunemise uurimisel rõhutab Lenin, et kaubanduslik-tööstuslik rahvastik kasvab põllumajandusliku rahvastiku arvel. Selle nähtuse ilmekaimaks avalduseks peab Lenin linnade kasvu.

Kui ajavahemikul 1863—1897 kasvas Euroopa-Venemaal tervikuna linnaelanike protsent 9,9-lt 12,8-le, siis Balti kubermangudes tõusis sama ajavahemiku vältel linnaelanike protsent 11,5-lt 25,3-le. Järelikult on linnaelanike protsendi kasv Balti kubermangudes väga kiire (veel kiirem oli see üksnes pealinnade — Sankt-Peterburi ja Moskva — kubermangudes) ja rahvastiku industrialiseerimisprotsess seega eriti intensiivne.

XIX sajandi kaheksakümnendate aastate teisel ja üheksakümnendate aastate esimesel poolel toimus nii Narva, Tallinna kui ka Eesti teistes vabrikutes mitmeid väiksemaid streike ja rahunusi, kuid töölisliikumise stiihilisuse tõttu oli neil kõigil endiselt ainult majanduslik suund. Töölisliikumisel puudus veel side sotsialismiga.

III PEATÜKK

SUURTÖÖSTUSE ARENEMINE MONOPOLISTLIKU KAPITALISMI AJAJÄRGUL

1. 1900.—1903. aastate kriis ja 1903.—1905. aastate drepressioon

XIX sajandi lõpul — XX sajandi algul muutus tööstuslik kapitalism oma majanduslikult olemuselt monopolistlikuks kapitalismiks — imperialismiks.

Lähtudes puhtmajanduslikest põhimõistest andis Lenin imperialismi klassikalise definitsiooni, mis sisaldab järgmised viis selle põhitunnust:

«1) tootmise ja kapitali kontsentratsioon, mis on jõudnud sellise kõrge arenemisastmeni, et ta on loonud monopolid, mis etendavad majanduslikul elus otsustavat osa; 2) pangakapitali liitumine tööstuskapitaliga ja selle «finantskapitali» baasil finantsoligarhia tekkimine; 3) kapitali väljavedu, erinevalt kaupade väljaveost, omandab eriti suure tähtsuse; 4) kujunevad kapitalistide rahvusvahelised monopoliliidud, mis jaotavad maailma omavahel, ja 5) on lõpule viidud maakera territoriaalne jaotamine suurimate kapitalistlike riikide vahel.»¹

Pidades silmas imperialismi ajaloolist kohta kapitalismi arenemises üldse, iseloomustas Lenin seda kapitalismi kõrgeimat ja viimast staadiumi «parasiitliku või roiskuva kapitalismina»², «proletariaadi sotsiaalse revolutsiooni eelõhtuna».³ Teoses «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium» kirjutab Lenin kapitalismi kasvu kohta tookordsetes ajaloolistes tingimustes järgmist: «Oleks ekslik arvata, et see roiskumise tendents teeks võimatuks kapitalismi kiire kasvu; ei, üksikud tööstusharud, üksikud kodanluse kihid, üksikud maad ilmutavad imperialismi ajastul suurema või väiksema jõuga kord üht, kord teist neist tendentsidest. Kapitalism tervikuna kasvab võrratult kiiremini kui varem, aga see kasv muutub mitte ainult ebaühtlasemaks üldse, vaid see ebaüht-

¹ V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., Tallinn, 1953, lk. 247.

² Sealsamas, lk. 277.

³ Sealsamas, lk. 182.

lus ilmneb eriti ka kõige kapitalitugevamate maade (Inglismaa) roiskumises.»⁴

Venemaal astus kapitalism lõplikult oma arenemise viimasesse staadiumi XX sajandi alguses, mil maa majanduselu üheks peamiseks aluseks muutusid monopolid. Analüüsides andmeid Peterburi suurpankade kapitalide kohta, näitas Lenin, et «ühenduses kapitalistlike monopolide tekkimisega on järelikult ka Venemaal panga- ja tööstuskapitali liitumine hiiglasuuri edusamme teinud.»⁵ Kuid samal ajal säilisid Venemaa majanduses rohked pärisorjuse jäänused, mis koos väliskapitali survega takistasid maa tootlike jõudude arenemist. Vene imperialismi poolkoloniaalse sõltuvuse tõttu väliskapitalist avaldusid imperialismi teised põhitunnused Venemaa imperialistlikus majanduses äärmiselt piiratud. Venemaa kujutas endast maad, «kus uusim kapitalistlik imperialism on niiütelda läbi põimitud kapitalismieelsete suhete eriti tiheda võrguga.»⁶

Tööstusliku kapitalismi muutumist monopolistlikuks kapitalismiks mõjutas tugevasti 1900.—1903. aastate tööstuskriis, mis oma purustava jõu, sügavuse ja kestuse poolest tunduvalt erines XIX sajandi kriisidest.

Venemaa tähtsamate tööstusharude täielik sõltuvus väliskapitalist, olenevus riiklikest tellimustest ja raudtee-ehitusest andis impeeriumi tööstusele eriti ebakindla iseloomu, mistõttu 1900.—1903. aastate tööstuskriisi mõju Venemaa majanduslikule olukorrale oli kestvam ja tugevam kui teistes riikides.

Tööstuskriisile eelnes rahakriis. Juba 1899. aastal kõrgendas Riigipank diskontoprotsenti, era-kommertspangad hakkasid vähendada krediiti, tugevnes väärtpaperite kursi langus.

Krediidikitsendused halvasid tööstuslikku tootmist, tekitasid raskusi toodangu realiseerimisele ja seoses sellega viisid massiliselt vabrikuid maksujõuetusse.

1901. aasta augustis kirjutas Lenin: «Juba peaaegu kaks aastat kestab kaubandus- ja tööstuskriis. Ja ta nähtavasti üha laieneb, haarates uusi tööstusharusid, levib uutele rajoonidele, teravneb uute pangakrahhidega.»⁷

Nagu kogu Venemaal, nii langes kapitalide juurdevool tööstusesse kriisi aastail järsult ka Eestis, tööstuslik tootmine tõmbus katastroofiliselt kokku ja tööpuudus suurenes enneolematult. Liivimaa kubermangu 1901. a. ülevaates märgitakse, et tööstuskriis, mis tabas kubermangu juba 1900. a. lõpul, kutsus esile tööstusliku tootmise ulatusliku vähenemise.⁸

Kui aastail 1896—1899 organiseeriti Eesti tööstuses 11 aktsiaseltsi, siis aastail 1900—1903 loodi ainult belgia aktsiaselts «Tal-

⁴ V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 278.

⁵ Sealsamas, lk. 216.

⁶ Sealsamas, lk. 240.

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., Tallinn, 1951, lk. 71.

⁸ Vt. Обзор Лифляндской губернии за 1901 г., lk. 11.

linna tramm», mille juhatus asus Belgia tööstuslinnas Liège'is ja mille põhikapital ulatus 1,2 miljoni Belgia frangini. Aktsiaselts teostas Tallinnas hoburaudtee edasist ehitamist ja ekspluateerimist.⁹ «Suurel hulgal ehitustöölistel ei ole aga niihästi kui mingisugust sissetulekut, kui meie mitte seda ei taha arvata, mida üks ehk teine siit ehk sealt juhtumisi leiab... Sadamas on praegu võrdlemisi vähe laevu ja tööd. Vilja väljavedu on soikus...»¹⁰

Loomulikult ei haaranud kriis üheaegselt ja ühtlaselt kõiki tööstusharusid. Kõige sügavamalt tabas kriis Eestis masinaehituse ja metallitöötlemistööstust, kus üksikutele kapitalistidele kuuluvate vabrikute tootmistase paisati tagasi koguni aastakümnete võrra ja mille tööliste arv langes 1903. aastal, s. o. kriisi kulminatsiooni ajal, 1901. aasta tasemega võrreldes rohkem kui 50% võrra.¹¹ Üksnes aktsiaseltsi «Dvigatel» vaguni- ja masinaehitusvabrikust vallandati 1903. aastal üle tuhande tööliste. Lõuna-Eesti suurimas masinaehituse ja metallitöötlemisvabrikus — Tartus asuvas Faure' põllutöömasinate ja -riistade vabrikus — langes näiteks tööliste arv 143-lt 1900. a. 97-le 1902. a. ehk 32% võrra.¹² Kuigi Eesti teistes tööstusharudes seisis kriisi tõttu samuti rakendamata ulatuslik osa tootmisaparaadist (nii näiteks andis Eestimaa kubermangu tselluloosi- ja paberitööstus 1903. aastal ainult 22% 1902. aasta toodangust), ei toonud see avalikult kaasa niivõrd massilist tööliste vallandamist nagu masinaehituse ja metallitöötlemistööstuses.¹³ Tööliste eemaldamine tootmisest toimus enamikus tööstusharudes peamiselt varjatud kujul, mis seisis lühemas tööpäevas ja lühendatud tööaegades.

Kriisilöövide tagajärjel heitsid nõrgad kapitalistid töölistes tänavale ja sulgesid oma vabrikute ukсед. Nii näiteks lõpetas Eestimaa kubermangus 1900. aastal töötanud üheteistkümnest masinaehituse ja metallitöötlemisvabrikust 1901. aastal oma tegevuse kaks ja järgneval aastal veel kolm väiksemat vabrikut.¹⁴ Kahe kriisiaasta jooksul jäi Eestimaa kubermangus seega seisma 45% masinaehituse ja metallitöötlemisvabrikutest. Kuna suuremad vabrikud olid võitluses kriisiga vastupidavamad, siis kujunes väiksemate vabrikute laostumine kapitali kontsentratsiooniprotsessi intensiivistumise üheks teeks.

Väiksemat purustavat jõudu kui rasketööstuses omas kriis Venemaa kergetööstuses, eriti puuvillatööstuses, mis suures osas toetus massilisele siseturule, talurahvahulkade nõudmistele, kes tänu rahuldavale saagile säilitasid kriisiaastail ostuvõime.

Eesti puuvillavabrikute «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manu-

⁹ Vt. Акционерно-Паевые Предприятия России, 1917, lk. 79.

¹⁰ «Uudised», 3. detsembrist 1903.

¹¹ Vt. Обзоры Эстляндской губернии за 1901 и 1903 гг.

¹² Vt. РАКА, фонд 560, nim. 1, sü. 32, leht 14.

¹³ Vt. Обзоры Эстляндской губернии за 1902 и 1903 гг.

¹⁴ Vt. Обзоры Эстляндской губернии за 1900, 1901 и 1902 гг.

faktuur» ja «Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik» toodangu summa ning tööliste arvu dünaamikat kriisiaastail näitab järgmine tabel.¹⁵

Tabel 15

Aastad	Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur		Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik	
	Toodangu summa rublades	Tööliste arv	Toodangu summa rublades	Tööliste arv
1899	12 897 894	5 867	—	—
1900	12 000 000	5 655	2 000 000	—
1901	12 000 000	—	1 500 000	1 200
1902	12 250 000	5 705	2 000 000	1 150
1903	12 750 000	5 750	861 000	531

Nagu andmeist nähtub, ei puudutanud kriis oluliselt «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri». «Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabriku» tootmistegevusele avaldas aga kriis väga sügavat mõju. Võrreldes eelmise aastaga, langes viimasel kriisiaastal toodangu summa 2,3 korda ja vabrikust vallandati 54% töölistest.

Jälgides puuvillatööstuse arenemist Venemaal nähtub, et «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur» oli vene puuvillatööstuse lahutamatuks lüliks, mille tootmistegevust peegeldavad täie selgusega selle tööstusharu arenemise kõik etapid. Kuuludes Knoobi suurkapitalistlikule firmale, olid «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuril» tihedad sidemed avara vene turuga, kus nõudmine puuvillatoodetele kriisiaastail oluliselt ei vähenenud. Järelikult ei sattunud vabrik suurtesse turustamisraskustesse ega olnud seega sunnitud ulatuslikult vähendama tootmist.

Knoobi suurkapitalistlik firma kontrollis rohkem kui kümme-konda vene puuvillatööstuse ettevõtet. 1909. a. oli kapitalist F. Knoop kuue tekstiililiidu juhatuse liige; peale selle oli ta kahe panga nõukogu liige. F. Knoobi vend oli peale osavõtu kolme manufaktuuri juhatusest ka E. Tsendeli osaühingu juhatuse liige. Vennad Knoobid kontrollisid seega kogu Venemaa puuvillatööstuse valdavat osa.¹⁶

«Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik» ei kuulunud aga veel suurkapitalistlike gruppide mõjusfääri, ei omanud seetõttu katkestamatuid sidemeid vene turuga ja sattus piiratud tarbijaskonna madala ostuvõime tõttu turustamisraskustesse ning vähendas ulatuslikult tootmist.

Esitatud näide illustreerib turust ilmajätmist kui monopolis-

¹⁵ Vt. Обзоръ Эстляндской губернии за 1899—1903 гг.

¹⁶ Vt. П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, lk. 305.

tide üht vahendit nende lämmitamiseks, kes ei alistu monopoli survele ja omavolile.

Kriisi laostav mõju tööstuses nähtub samuti tööstuslike toorainete, ehitus- ja küttematerjalide, pool- ja valmistoodete impordi ja ekspordi järsust langusest. Kriisiaastail Tallinna sadama kaudu toimunud tööstuslike toorainete, ehitus- ja küttematerjalide, pool- ja valmistoodete impordi ja ekspordi dünaamikast annab ülevaate järgmine tabel.¹⁷

Tabel 16

Aastad	Import		Eksport	
	Toorained, ehitus- ja küttematerjalid, pooltooted (milj. rbl.)	Valmistooted (milj. rbl.)	Toorained, ehitus- ja küttematerjalid, pooltooted (milj. rbl.)	Valmistooted (milj. rbl.)
1898	60,0	7,7	12,0	2,4
1899	41,9	11,1	10,3	0,7
1900	40,9	9,5	9,7	0,8
1901	34,0	5,6	8,2	0,9
1902	39,3	4,0	8,5	1,0
1903	53,8	3,5	13,6	1,3

Kriis tabas kogu oma raskusega tööliklassi. Tööpuudus, töötasu langemine, massilised vallandamised — kõik see viis tööliklassi olukorra järsule halvenemisele, kuid koos sellega hakkas ka tööliste võitlus üha rohkem omandama revolutsioonilist iseloomu.

Kui Venemaal üldiselt saavutas kriis oma sügavuse 1902. aastal, siis Eestis oli kriisi kulminatsioon 1903. aastal. Alles 1904. aastal hakkas kriis aegamööda nõrgenema ja muutuma tsükli uueks faasiks — depressiooniks. Uuesti hakkasid tõusma kaubahinnad, eriti laiatarbekaupade ja kergetööstuse toodete hinnad. Seoses hindade tõusuga suurenes kapitalide juurdevool tööstusesse, tõusis väärtpaberite kurss. Kuid depressioonilukorra ületamise muutsid keeruliseks suure tähtsusega poliitilised sündmused — Vene-Jaapani sõda ja 1905.—1907. a. revolutsioon.

2. Töölisliikumise tõus aastail 1901—1904. M. I. Kalinini revolutsioonilisest tegevusest Tallinnas

Eestis hakkas töölishulkades esimesena teostama sotsiaaldemokraatlikku agitatsioonitööd Lenini ustav õpilane ja võitluskaaslane Mihhail Ivanovitš Kalinin, kes võttis aktiivselt osa streigi organiseerimisest Tiflisi raudtee peatöökodades, mille eest ta areteeriti ja määrati mõned kuud hiljem elama Tallinna, kus ta 1901. aasta aprillikuus asus tööle «Volta» vabrikus treialina.

¹⁷ Handel und Schifffahrt, 1880—1914.

Oma mälestustes («Proletarskaja Revoljutsija» nr. 3, 1922. a.) annab M. I. Kalinin olukorrast Tallinna tehastes järgmise pildi: «Töö kestis kümme tundi tunnilise lõunavaheajaga, tegelikult samahästi kui katkestamata. Töö ajal tööliste vahel mingisugust läbikäimist ei olnud; lõunatunni ajaks aga suleti töökojad, mistõttu töölistega tutvumine osutus küllaltki raskeks.»¹⁸

«Volta» vabrikus töötas Kalinin ligemale ühe aasta. «Selle aja jooksul,» märgib ta lühikeses autobiograafilises ülevaates «Viibimine Tallinnas» («Proletarskaja Revoljutsija» nr. 3, 1922. a.), «hakkasid minu ümber koonduma väikesed tööliste rühmad, kes olid laiali pillatud mööda paljusid vabrikuid, tehaseid ja asutusi.»¹⁹ Sellest nähtub, et esimesed revolutsioonilised marksistlikud ringid Tallinnas organiseeriti Kalinini poolt juba tema «Volta» töötamise esimesel perioodil.

Pärast 1901. aasta mais toimunud kuulsat Obuhhovi streiki tugevnes sotsiaaldemokraatlik agitatsiooni- ja organiseerimistö Eesti tööliste hulgas veelgi. Parema ühenduse loomiseks Peterburiga siirdus Kalinin tööle Tallinna raudteetöökodadesse, kus ta samuti otsekohe organiseeris marksistliku töölisringi.

M. I. Kalinini poolt Tallinnas organiseeritud ringide kohta kirjutab T. A. Slovatinskaja oma mälestustes järgmist: «Organiseeritud töölisringid ja väikesed rühmad tekkisid «Volta», «Dvigatelis», «Wiegandis», Raudteetehastes. Raskem oli alustada tööd Lutheri vabrikus... Tislerite keskel ei olnud säärast sõprust, nagu näiteks lukkseppade ja treialite keskel... Kalinin kurtis tihti, et tal ei ole kuidagi korda läinud tegevust arendada mööbelseppade hulgas. Kuid ta ei võinud peatuma jääda poolel teel. Püüdlikkus ja visadus võitsid. Ükskord ütles Mihhail Ivanovitš meid külastades kergendatult: «Noh, nüüd on Lutheriga kõik korras. Leidsin hea inimese.»

Mul tuli tihti kokku puutuda tööliste ja haritlastega, kes töötasid koos Kalininiga. Kui palavalt ja südamlikult armastasid nad Mihhail Ivanovitši! Oli võimatugi teda mitte armastada. Haritlasi tõmbas tema poole see asjaolu, et Kalinin oli suure kultuuriga inimene. Töölisi tõmbas Kalinini poole tema seltsimehelikkus, peamiselt aga see, et ta oli oma vend — proletaarlane, et töötava rahva eest oli ta juba korduvalt kannatada saanud tsaari-isevalitsuse poolt. Ühes Kalininiga tulid tööliselised töökojast välja tuikudes väsimusest. Ühes temaga andsid nad allkirjad palgalehele, saades nagu temagi vaevälised krossid. Ühes Kalininiga sõid tööliselised lühikesel töövaheajal kodunt toodud viletsat lõunasööki.»²⁰

Need faktid lükkasid kõige veenvamalt ümber kohaliku kodanluse propagandä, mis püüdis tõestada, et eesti töölistel ja kodanlusel on ühised huvid ja eesmärgid.

Sotsiaaldemokraatliku agitatsiooni- ja organiseerimistöo teos-

¹⁸ «Eesti Bolševik», 1951, 14, lk. 34.

¹⁹ Sealsamas.

²⁰ Sealsamas, lk. 35.

tamisel pidas M. I. Kalinin lepitamatut võitlust töölisliikumise iga liiki laostajate vastu, kes püüdsid töölisliikumist haarata oportu- nismi ja kodanliku natsionalismi mõju alla.

Reedetuna provokaatori poolt, areteeriti M. I. Kalinin 1903. aasta jaanuaris ja heideti Peterburi vanglasse. Kuid juba sama aasta juulis pääses ta Tallinna tagasi ja asus uuesti tööle «Volta» vabrikusse.

Revolutsiooniline tegevus Tallinnas puhkes uue hooga. Eriti tähtis oli asjaolu, et Kalinin lõi sideme ka sõduritega, kelle hulgast tõusid esile mitmed energilised revolutsionärid.

Oma mälestustes («Proletarskaja Revoljutsija nr. 3, 1922. a.) iseloomustab M. I. Kalinin oma teist Tallinnas töötamise perioodi kui ajutiselt katkestatud tegevuse jätkamist. Ta kirjutab: «Pärast vanglat saadeti mind uuesti Tallinna. Revolutsiooniline töö seal muutus kogu aeg kindlamaks. Meie saime juba luua alalise sideme välismaaga, peaaegu regulaarselt saime sealt «Iskrat» ja teisi väljaandeid. Seadsime sisse sideme polkudega, kuhu saatsime kir- jandust. Tuli nähtavale kaunis rohkesti energilisi töömehi... Pub- lik tegutses järjest julgemalt ja energilisemalt.»²¹

1904. aasta veebruaris areteeriti M. I. Kalinin Tallinnas teist- kordselt ja saadeti välja Olonetsi kubermangu Povenetsi linna.

M. I. Kalinini revolutsiooniline tegevus Tallinnas oli aga juba loonud pinna revolutsioonilise liikumise edasisele arenemisele Ees- tis. Tema tööd jätkasid ta õpilased ja kaaslased, kellele osutasid suurt abi Peterburi kogenud revolutsionärid.

1904. aastal asutasid Tallinna sotsiaaldemokraatlikud organi- satsioonid Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Tallinna Komitee, kes asus organiseerima ja juhtima Tallinna proletariaadi revolutsioonilist võitlust.

Revolutsiooniline liikumine levis samuti Eesti teistes linnades ja maal. Nii tegutsesid Narvas tööliste sotsiaaldemokraatlikud rin- gid ja Tartus üliõpilaste sotsiaaldemokraatlik organisatsioon.

3. 1905.—1907. aastate revolutsioon

Vene-Jaapani sõda (1904—1905) süvendas töötajate viletsust, suurendas rahvahulkade viha tsaarivalitsuse vastu ja soodustas seega revolutsioonilise liikumise arenemist.

1904. aasta detsembris toimus Bakuus suur streik, mis oli kuul- sate jaanuari-veebruari väljaastumiste signaaliks kogu Venemaal.

Otsustava tõuke revolutsioonilisele liikumisele andsid 1905. aasta 9. jaanuari — «Verise pühapäeva» — sündmused Peterburis.

Teade relvadeta tööliste tulistamisest Peterburis haaras kogu Venemaa tööliklassi ja kutsus esile võimsa protestistreikide laine.

Tallinnas algas üldstreik Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töö- lispartei Tallinna Komitee juhtimisel 12. jaanuaril. Üldstreigist

²¹ «Eesti Bolševik», 1951, 14, lk. 37.

võttis Tallinnas, Tartus, Narvas ja Pärnus osa üle 15 tuhande töö-
lise.²² Krulli vabriku ja Balti puuvillavabriku vahelisel heinamaal
toimunud suurel miitingul esinesid kõnedega VSDTP Tallinna
Komitee liikmed, kes kutsusid töölisi võitlusse tsaarivalitsuse
vastu. Töötati välja tööliste ühised nõudmised ja valiti esindajad
nende esitamiseks Eestimaa kubernerile. Asekuberner saatis aga
tööliste vastu välja soldatite salgad, kes Mayeri vabriku juures ja
sadamas avasid tööliste pihta tule, mille tagajärjel mitmed tööli-
sed said surma ja mitukümmend haavata.

Jaanuaristreik kestis Wiegandi ja Krulli masinaehitus- ja
metallitöötlemisvabrikus vastavalt 16 ja 12 päeva²³, «sitsivabrikus»
5 päeva²⁴, elektrigeneraatorite ja -mootorite vabrikus «Volta»
9 päeva²⁵, Tallinna köievabrikus 6 päeva²⁶, Johanson'i paberivabri-
kus 6 päeva²⁷, vaguni- ja masinaehitusvabrikus «Dvigatel» 8,5
päeva.²⁸

Revolutsiooniline liikumine levis kiiresti Eesti teistes linnades
ja maal. Narvas streikisid linavabriku, Pärnus «Waldhofi» tsellu-
loosivabriku tööliised, Tartus võtsid üliõpilaste hulgas puhkenud
rahutused sellise ulatuse, et ülikool ajutiselt suleti.

17. veebruaril puhkes Tallinnas uus üldstreik. Jaanuaristreikide
otseks jätkuks olid ka streigid veebruaris Tartus, Viljandis, Val-
gas, Räpinas ja mujal. Üldse tuli Eestimaa kubermangus jaanuari
kestel ette 219 rahutuse juhtumit, veebruaris kasvas see arv juba
268-ni.²⁹

Sotsiaaldemokraatia omandas üha sügavamat mõju tööliste ja
talurahva hulkades.

1. maid pühitsesid Tallinna tööliised massilise meelevaldusega.
Juba 30. aprillil katkestati Tallinna vabrikutes töö. Ööl vastu
1. maid kogunesid tööliised hulgaliselt «Russalka» mälestussamba
juurde ja liikusid rongkäigus linna poole. Demonstratsioon aeti
aga ratsapolitsei poolt metsikult laiali.

Linnaproletariaadi revolutsiooniline liikumine suunas rahutus-
tele talurahva. Suve poole ründas linnaproletaarlaste juhtimisel
maaproletariaat juba täie otsustavusega oma otsest vaenlast —
mõisnikku. Rüüstati ja põletati mõisu ja viinavabrikuid. Hirmuga
põgenesid balti-saksa mõisnikud linnadesse ja nõudsid riigivõim-
ult kõige karmimate repressioonivahendite tarvitusele võtmist.

Juuli algul areteeriti enamik VSDTP Tallinna Komitee juhti-
vaid seltsimehi ja juuli keskel «Dvigateli» vabriku komitee järje-
kordsest koosolekust osavõtjad. Vastuseks sellele vägivallale kuu-

²² Vt. J. S a a t, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, lk. 15.

²³ Vt. RAKA, fond 206, nim. NAI, sü. 166, leht 11 ja 4.

²⁴ Vt. sealsamas, leht 2.

²⁵ Vt. sealsamas, leht 1.

²⁶ Vt. sealsamas, leht 3.

²⁷ Vt. sealsamas, leht 7.

²⁸ Vt. sealsamas, leht 10.

²⁹ Vt. «Eesti Bolševik», 1950, 2, lk. 65.

lutasid «Dvigateli» vabriku töölised välja streigi, millega ühinesid Tallinna suuremate vabrikute töölised. Seda Tallinna tööliste esimest puhtpoliitilist üldstreiki juhtis VSDTP Tallinna Komitee. Vaatamata sõjaväeosade vahelesegamisele kestis streik kaks päeva. Streik näitas, et tööliste eneseteadvus ja pealetungijõud oli kasvanud hiiglasammudega.

1905. aasta sügisel suurenes revolutsiooni hoog, töölised asusid järjest energilisemalt võitlusse tsarismi vastu.

Seoses ülevenemaalise poliitilise üldstreigiga puhkes 12. oktoobril streik «Volta» vabrikus, seejärel «Dvigatelis» ja teistes Tallinna vabrikutes.

15. oktoobril toimus Tallinnas «Estonia» seltsi ruumes töölisvanemate, raudteelaste esindajate ja linnavalitsuse esindajate ühine nõupidamine, kus töötati välja rida poliitilisi nõudmisi: kokku kutsuda Asutav Kogu, kehtestada sõna-, trüki-, koosoleku- ja muud vabadused, vabastada kõik poliitilised vangid, kutsuda tänavailt ära sõjaväepatrullid ja anda korralvalve linnas tööliste kätte.

Osa poliitilisi vange vabastatigi ja korrapidamine linnas läks üle töölistele.

16. oktoobril toimus «Uuel turul» tööliste demonstratsioon, kus nõuti ülejäänud poliitiliste vangide vabastamist ja töölispatrullide relvastamist. Kohaletoodud sõjaväeosas avas aga rahva pihta tule, mille tagajärjel sai 60 töolist surma ja üle 2000 haavata. See metsik veretöö kutsus tööliste hulgas esile sügava meelepahatormi ja veenas, et tsarismi julmusele tuleb vastata relvastatud ülestõuga.

Tallinna tööliste võimsaks demonstratsiooniks kujunesid «Uuel turul» mõrvatute matused, mis VSDTP Tallinna Komitee korraldusel toimusid 20. oktoobril. Matustele järgnenud tööliste esindajate nõupidamisel «Estonias» nõuti 16. oktoobri veretöö süüdlaste vastutuselevõtmist, poliitiliste vangide vabastamist ja linnavalitsuse tagasiastumist.

Oktoobris toimus ka Eesti teistes linnades demonstratsioone ja tööliste kokkupõrkeid politseisalkadega.

Kuigi üldstreik lõppes Eestis tööliste järkjärgulise tööleasumisega alles oktoobrikuu viimasel nädalal, toimus Tallinnas Peterburi tööliste nõudmiste toetamiseks juba novembrikuu algul uus suurem streik.

Revolutsioonilise liikumise allutamiseks oma klassihuvidele otsustasid parempoolsed eesti kodanluse esindajad 27.—29. novembrini Tartus kokku kutsuda Eesti rahvaasemike kongressi. Eesti bolševike õige taktikalise joone tõttu ei õnnestunud kongressi kokkukutsujail koostada kongressi koosseisu selliselt, et kodanluse parempoolse tiiva esindajaile oleks tagatud rõhuv enamus. Juba kongressi esimesel päeval eraldas kongressi revolutsiooniline tiib ja jätkas oma koosoleku Tartu ülikooli aulas. Võeti vastu rida revolutsioonilise iseloomuga otsuseid, milles nõuti demokraatlikku

vabariiki, revolutsiooniliste omavalitsuste loomist, rahva relvastamist ja teisi õigusi. Saadikud viisid vastuvõetud otsused kohtadele, kus asuti nende elluviimisele. Seega nurjus eesti kodanluse parempoolse tiiva katse haarata initsiatiivi.

Tuginedes Peterburi Tööliste Saadikute Nõukogu loomise kogemustele, valiti novembri lõpul Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu.

1905. aasta detsembris kutsusid ka Eestis bolševikud rahvast üles relvastatud ülestõusule. Lenin märkis, et Kaukaasias, Poolas ja Baltimaadel «... ülestõus on kõige paremini ette valmistatud, kus proletaarset võitluse massiline iseloom ilmneb kõige tugevamini ja selgemini.»³⁰ Proletariaadi revolutsioonilise võitlusega kaasnes talurahva ülestõusu laienemine. Relvastatud tööliste salgad ruttasid maale, kus nendega ühinesid maaproletariaadi ja kehvatalurahva salgad, et koos tungida peale oma põlisele vaenlasele — balti-saksa mõisnikule. Hävitati ja põletati mõisu ning vangistati mõisnikke.

1905. aasta detsembriülestõus oli revolutsiooni kõrgpunkt. Detsembris surus tsaari-isevalitsus ülestõusu maha ja algas pööre revolutsiooni järkjärgulisele taandumisele.

Tsaarivalitsus kasutas revolutsiooni lüüasaamist ja saatis verisele tööle karistussalgad.

Eestimaa kubermangu saabusid esimesed karistussalgad 19. detsembril. Vastavalt neile määratud tegevuspiirkondadele asusid nad teostama mahalaskmisi, peksmisi ja vägistamisi. Karistussalkade ohvritena langes Eestimaa kubermangus üle kolmesaja inimese.

Karistussalkade lahkumise järel asusid tööle sõjakohtud, kus samuti balti-saksa mõisnike juhtnõõride kohaselt õiendati arveid tööliste ja talupoegadega.

Revolutsioon polnud aga veel lõplikult maha surutud. Revolutsioonilised töölised ja talupojad taandusid võideldes.

1906. aasta kevadel puhkes streigiliikumine uue hooga. 1. maid tähistasid töölised järjekordse suurema streigiga.

Juulis streikisid jälle kõigi Tallinna suuremate vabrikute töölised, kusjuures streigid kestsid 1,5—3 päeva.³¹

Revolutsiooniline võitlus aktiviseerus samuti sõja- ja mereväes. 1. augustil toimusid Sveaborgis ja Kroonlinnas relvastatud ülestõusud tsaarirežiimi vastu. Relvastatud väljaastumine toimus ka Tallinna lähedal seisnud ristlejal «Pamjat Azova». Laevastiku juhatusel õnnestus aga ristlejat isoleerida ja ülestõusu likvideerida. Meeskonnast areteeriti üle kaheksaja madruse, kellest 18 mõisteti surma ja teised heideti vanglasse. Protestiks korraldas Tallinna proletariaat ühepäevase streigi, millest võttis osa ligemale 10 000 töölist.

³⁰ V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., Tallinn, 1952, lk. 100.

³¹ Vt. RAKA, fond 206, nim. NAI, sü. 166, leht 42—52.

Juulis-augustis toimus ka mujal Eestis rida streike. «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» vastasid peremehed tööliste streigile (27. juulist—3. augustini)³² kuuajalise lokaudiga, s. o. sulgesid tööliste vastupanu murdmiseks ja nende nõudmiste mahasurumiseks vabriku kuuks ajaks.

Eesti bolševike mõju tunduvat kasvu näitas Soomes Terijoki linnas 1907. aasta veebruaris toimunud VSDTP Eestimaa organisatsioonide I konverents, kus toimus tugev võitlus bolševike ja menševike vahel. Konverents võttis kõigis tähtsamais küsimustes vastu bolševistlikud resolutsioonid ja kinnitas VSDTP «Eestimaa Liidu» põhikirja.³³ Suhtumises Riigiduumasse võttis kongress vastu bolševistlikult redigeeritud resolutsiooni, mille kohta kirjutab Lenin: «Eesti revolutsioonilised sotsiaaldemokraadid näitasid oma resolutsioonis, kuidas tuleb kõlbmatuid resolutsioone parandada.»³⁴ Konverentsil otsustati järjekindlalt ja aktiivselt toetada ametiühingulist liikumist. Kuna ametiühingulise liikumise esimesed sammud Eestis ei ole leidnud siiani avalikku valgustamist, siis peatume sellel pikemalt, ületades seejuures terviklikkuse mõttes revolutsiooniaastate piiri.

Ametiühinguline liikumine algas Eestis 1905.—1906. aastal.

Ametiühingulise liikumise tähtsuse ja eesmärkide kohta avaldas ajaleht «Vaba Sõna» 1906. a. artikli «Ametiühisused», mis sisaldab allpool esitatud kaks selle liikumise põhilist ülesannet.³⁵

1. Üksnes ühendatud jõul ja võitlusega võivad töölised tööandjailt saavutada paremaid töötingimusi, võivad tööandjailt midagi võita. Selleks on vajalik võimalikult kõigi ühe ameti tööliste koondumine oma ühisusse, et «... ta oma liikmetele keelata võib nendega ühes töötada, kes ühisuse liikmed ei ole. Kui tema ettevõtjate käest nõuda jõuab, et neid töölisi ametisse ei pane, kes ühisuste liikmed ei ole, siis on ühisused juba suur jõud...»

2. Juhul, kui ühisusel ei õnnestu otsekohe saavutada silmapaistvaid tulemusi tööaja lühendamiseks ja palga kõrgendamiseks, «... oleks tal ometi üks tähtis ülesanne, nimelt töölisi võitlusele ettevalmistada».

Artikli lõpus püstitatakse järgmine revolutsiooniline loosung: «Ametiühisused ei taha mitte ainult töötingimuste parandamist kätte võita, neil on hulga suurem eesmärk, nimelt, selleks teed valmistada, et praegune seltskond (ühiskond — R. R.) oma lugemata varjukülgedega põhjalikult ümber muudetud saaks».

Kõige suuremaks ametiühinguliseks organisatsiooniks kujunes Tallinna Metallitöölise Ametiühisus, kus 1910. a. algul oli ligikaudu 400 liiget. Suureks organisatsiooniks kasvas ka Tallinna Puutöölise Ametiühisus, mis hõlmas umbes 250 liiget. Paberitöö-

³² Vt. RAKA, fond 206, nim. NA1, sü. 166, leht 57.

³³ Vt. J. Saart, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, lk. 21.

³⁴ V. I. Lenin, Teosed, 12. kd., Tallinn, 1953, lk. 213.

³⁵ Vt. «Vaba Sõna», 27. jaanuarist 1906.

liste Ametiühisusse oli koondunud 90, Maalritööliste Ametiühisusse 70, Naisteenijate Ametiühisusse 60, Potisseppade Ametiühisusse 50, Rätsepatööliste Ametiühisusse 40 ja Nahatööliste Ametiühisusse 15 liiget.

Hinnates ametiühingute esimese aasta töö tulemusi, asub aja-leht «Vaade» 1907. a. 20. oktoobri numbris järgmisele seisukohale: «Kui meil siin ametiühisused alul tärkasid, see on aasta aega tagasi, siis ei võtnud nad omale mitte üksi poliitilist sihti, vaid läksid kohe majanduslike asjade arendamisele, majanduslikud asjad olid ka tõesti väljakannatamatult viletsad. Poliitikat ei tohi aga tööline ka mitte unustada, sest tööline on ju poliitilisel riikidevahelisel võitlusväljal tähtis tegelane.

Tallinna ametiühisused tegid oma pühimaks kohuseks ületunnitöö vastu võidelda, kuid senini on vähe suudetud sarnaseid häid mõtteid teoks teha. Majanduslik olukord on ju Tallinna töölistel praegu appikarjuvalt vilets ja sellepärast pole ime, kui kõiki ooteid täita ei suudeta, kuid hää on ometi, et sarnase küsimuse eest platsi juleti asuda. Peaaegu samasugune otsus tehti ka tükitöö kohta, kuid ka see on veel elujõus ja vähe on suudetud sellel põllul edasi minna.»³⁶

Ametiühingute aastapikkune võitlus tööpäeva pikendamise ja töö intensiivistamise vastu ei saanudki anda soovitud tulemusi, sest revolutsiooni taandumise tingimustes ei suutnud ametiühingud oma tegevust aktiviseerida, jäid liikmete arvult piiratuks ja organisatsiooniliselt tasemelt nõrkadeks. Olukorra hindamise kõrval astub ajaleht «Vaade» artiklis «Tööliste ühisused ja ületunnitöö» otsustava sammu edasi, näitab pööret eesti tööliklassi positsiooni avalikus tunnustamises ja tema juhtivat osa edasises võitluses. Artiklis kirjutatakse: «Siin meie juures ei teatud ega tahtudki enne 1905. a. tööliste klassist midagi teada, meil siin oli ainult rahvuse aade kodanluse karkudel komberdamas. 1905. a. tõi aga teise arvamise ja nüüd alles suudeti aru saada, et meil tööliste klass olemas on, kes kord juhtivat osa etendab.»

Stolõpini reaktsiooni raskeil aastail kõvendas kontrrevolutsioon pealetungi tööliklassile ja tema organisatsioonidele. Senati eeskirja kohaselt suleti Tallinnas 31. märtsil 1910 eespool nimetatud kaheksa ametiühisust. Tegevust lubati jätkata ainult Äri- ja Kontoriteenijate ning Jahutööliste Ametiühisusel. Ametiühisuste sulgemist põhjendati nende tegevuse mittevastavusega põhikirjale. Sisuliselt tähendas see tähtsa legaalse võimaluse likvideerimist, mille abil bolševikud säilitasid sidemeid massidega ja alustasid nende ettevalmistamist revolutsioonilise liikumise uueks tõusuks. Kuna Äri- ja Kontoriteenijate Ametiühisus, mille liikmeiks olid peasjalikult ametnikud, samuti Jahutööliste Ametiühisus ei näidanud oma tegevusega kontrrevolutsioonile kardetavat aktiivsust, siis ametiühisuste likvideerimise tõeliste põhjuste maskeerimiseks

³⁶ «Vaade», 20. oktoobrist 1907.

oli võimudele otstarbekas mõningate ametiühingute säilitamine. Senati otsusega suleti veel trüki- ja rätsepatöölise selts.

Kuna väikese tööliste arvuga linnades lubati ametiühisustel edasi tegutseda, siis tõusis pärast Tallinna ametiühisuste sulgemist tööliste organisatsioonide arvult esikohale Tartu. Ajalehe «Tallinna Teataja» 1910. a. 21. juuli numbris kirjutatakse: «Nii on siin (Tartus — R. R.) pea kõikide tähtsamate ametiharude töölised, nagu puutöölised, rätsepad, kingsepad, kauplusteenijad ja maalrid ühisustesse liitunud. Nüüd asuvad aga ka järelejäänud ametiharud ühisuste asutamise kallale». Ametiühisuste tegevuse suunamiseks eemale aktiivse poliitilise ja majandusliku võitluse teelt püüdsid neisse pugada ettevõtjad ja meistrid. Kuid töölised nägid läbi selle manöövri ja olid nende liikmeks võtmise vastu. Kui 18. juulil 1910. a. toimus Tartu Kivitöölise Ametiühisuse asutamiskoosolek, «... võis koosolekul märgata, et suurem hulk koosolijatest meistrite ühisuse liikmeks astumise vastu oli, missuguse nähtuse üle ainult rõõmustada võib, sest tegelik elu on selgesti ära näidanud, kui raske nendel ühisustel tööliste kasuks välja astuda on, kus ka ettevõtjad liikmeteks on...»

Stolõpini reaktsiooni aastaile järgnes revolutsioonilise liikumise uus tõus. Kuid esialgu nurjusid ikkagi Tallinna tööliste korduvad ametiühingute taasloomise katsed. Alati, kui ühe või teise ühisuse põhikiri kinnitamisele saadeti, tuli vastus soovitud tagajärgedeta. Seetõttu olid Eestis veel 1914. aastal ametiühingud ainult Tartu ja Narva töölistel. Töölisliikumise elavnemisega kerkis aga ka Tallinnas ametiühingute taasloomise küsimus järjest sagedamini päevakorrale. 4. juulil 1914. a. avaldas ajaleht «Tallinna Teataja» artikli «Eesti tööliste ametiühisused», milles deklareeritakse, et töölisliikumise kiire kasvu tingimustes ei suuda töölised enam läbi saada ilma ametiühinguteta. Imperialistlik maailmasõda lükkas kolmeks aastaks veelgi edasi tööliklassi revolutsioonilise võitluse otsustava etapi. Alles kodanlik-demokraatlik veebruarirevolutsioon avas ametiühingulisele liikumisele vaba tee. Tähtsaima sündmusena toimus 29. aprillil 1917. a. Tallinna Ametiühisuste Keskbüroo koosolek, millest võtsid osa metallitöölise, kontori- ja kantseleiteenijate, äriteenijate, maalrite, ehitustöölise, tehnikute ja joonestajate, koduteenijate, naha-, kivi-, puu- ja paberitöölise ning autojuhtide ametiühingute esindajad. Nagu ajalehe «Kiir» 1917. a. 17. mai numbris teatatakse, on Keskbüroo eesmärgiks ametiühingulise tegevuse õhutamine ja ühtlustamine, konverentside ja kongresside korraldamine jne.

Ametiühingulise liikumise esimeste sammudega omandasid eesti töölised hädavajalikke kogemusi legaalse võitluse sidumiseks illegaalsega ekspluateerijate vastu bolševike juhtimisel.

1907. aastal vähenes tunduvalt streikide arv. Suurimaks streigiks Eestis oli Narva linavabriku tööliste streik 1907. aasta mais. Tööliste viha oma ekspluateerijate vastu oli nii suur, et nad upu-

tasid Narva jõkke vabriku direktori. Selle eest vallandati ligemale 2 000 töölisi, üle kaheksaja töölise areteeriti ja kuus neist mõisteti surma.

3. juunil 1907. aastal pani tsaarivalitsus toime nn. kolmanda juuni riigipöörde. Saabusid Stolõpini reaktsiooni rasked aastad, mil kontrrevolutsioon kõvendas pealetungi töölisklassile ja tema organisatsioonidele.

1907. a. juulis toimusid Tallinnas veel üksikud soovitud tulemusteta streigid Krulli ja Wiegandi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikus, vaguni- ja masinaehitusvabrikus «Dvigatel» ja Ossetselluloosivabrikus.³⁷

Esimene Vene revolutsioon oli lõppenud lüüasaamisega.

Kui 1907. aastal tabas imperialistliku majanduse orbiiti uus perioodiline tööstuskriis, siis polnud Venemaa imperialistlik majandus veel väljunud eelmise tsükli depressioonifaasist. Veel polnud täielikult likvideeritud sajandi alguse suure tööstuskriisi laastamised. Alles 1908.—1909. aastal, seoses tsarismi poliitilise ja finantsilise kindlustumisega, alustas monopolistlik kapital oma positsioonide taastamist. Suurenesid kapitali investeringud tööstusesse.

Eesti tööstuses ei organiseeritud Vene-Jaapani sõja (1904—1905) ja revolutsiooniaastail (1905—1907) ühtegi aktsiaseltsi. Uksikute kapitalistide poolt asutati neil aastail ainult 5 tööstusettevõtet, kus töötasid mootorid.

Suurimaks ja tähtsaimaks oli neist eestlase P. Mulliku poolt 1907. aastal Tartus asutatud telefonivabrik nimetusega «Telefonivabrik Edison ja Ko». Tööstusliku tõusu perioodil (1910. aastal) omandas vabriku rühm Tartu kaupmehi, kes 1912. aastal moodustasid aktsiaseltsi «Tartu telefonivabrik» põhikapitaliga 100 000 rbl. (200 aktsiat à 500 rbl.). Samal aastal töötas vabrikus 70 töölisi, 1914. aastal aga ulatus tööliste arv juba sajani. Vabrik täitis telefoniaparaatide alal tsaari-Venemaa posti- ja raudteevalitsuse, Peterburi linnavalitsuse ja teiste asutuste suuri tellimusi. Esimese maailmasõja ajal tootis vabrik telefoniaparaate sõjaväele. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni päevil sai vabrik tellimuse 7 000 telefoniaparaadile, kuid Eesti vallutamise tõttu Saksa imperialistlike vägede poolt jäid aparaadid üle andmata.³⁸ Tartu telefonivabrik oli ühtlasi esimeseks suuremaks tööstusettevõtteks, millega eesti rahvuslik kapital astus tööstusliku tegevuse areenile.

Tööstuslikus ehitustöös valitses seega peaaegu üldine seisak. Depressiooni tulemuseks oli samuti tööliste arvu ja tootmise vähenemine reas tööstusharudes, eriti masinaehitus- ja metallitöötlemistööstuses. Nii näiteks oli Eestimaa kubermangus 1906. aastal masinaehitus- ja metallitöötlemistööliste arv, võrreldes 1901. aas-

³⁷ Vt. RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 177, leht 6—9.

³⁸ Vt. Eesti. Tööstus, kaubandus ja pangad, Tallinn, 1924 ja Акционерно-Паевые Предприятия России, lk. 337.

taga, 50% võrra väiksem ja toodangu summa, võrreldes 1902. aasta tasemega, ümmarguselt sama protsendi võrra madalam.³⁹

Revolutsiooni põhiülesanded jäid lahendamata. Töölised ei saanud kaheksatunnilist tööpäeva ja talurahvas maad, rahva poolt vihatud tsaari-isevalitsus jäi kukutamata. Põhjused, mis kutsusid esile 1905. a. revolutsiooni, jäid seega püsima.

4. Tööstuslik tõus aastail 1909—1913

Juba tööstusliku kapitalismi ajajärgul saavutas tööstuse kontsentratsiooni protsess Venemaal suured mõõtmed. Nagu eespool märgitud, oli tööstuse kontsentratsiooni aste Eestis aga palju kõrgem kui impeeriumis keskmiselt, sest siinse suurtööstuse ajaloolise arenemise iseärasused kiirendasid tööliste ja tootmise koonustumist suurtesse vabrikutesse.

Pärast 1900.—1903. aastate kriisi tugevnes Venemaa tööstuses kontsentratsiooniprotsess ja monopolide moodustamine. Kui impeeriumi tööstusele üldiselt oli aastail 1901—1910 iseloomulik vabrikute-gigantide (500 ja enam töölisega) ja neis töötavate tööliste arvuline suurenemine, siis Eesti tööstuses tõusis sel perioodil 100—499 töölisega vabrikute grupi osatähtsus suurte vabrikute ja nende tööliste üldarvus. Suuremate vabrikute rajamiseks oli rahvuslik kapital nõrk, vene ja välismaise kapitali juurdevool Eesti tööstusesse oli aga majanduskriiside ja poliitiliste sündmuste tõttu peaaegu täielikult katkenud. Sellest iseärasusest tingituna langes Eestis 1910. aastaks mõnevõrra tööstuse kontsentratsiooni aste.

Tabel 17

Tööstuse kontsentratsiooni aste Eestis 1900. ja 1910. aastal⁴⁰

Vabrikute grupid	1900		1910	
	vabrikute %	tööliste neis %	vabrikute %	tööliste neis %
100—499 töölisega	60	13	73	20
500—999 töölisega	24	25	12	13
1000 ja rohkema töölisega	16	62	15	67

Arvestades kõiki vabrikuid Venemaal üldse ja seejärel Eestis eraldi, iseloomustavad impeeriumi ja Eesti tööstuse kontsentratsiooni astet 1910. aastal alljärgnevad näitajad.⁴¹

³⁹ Vt. *Обзоры Эстляндской губернии за 1901, 1902 и 1906 гг.*

⁴⁰ Algandmed võetud: *Обзоры Эстляндской губернии за 1900 г. и 1910.; Список фабрик и заводов России, 1910 г.; РАКА, фонд 560, nim. 1, sü. 32, lehed 12—15, 142—143. Обзор Лифляндской губернии за 1900 г.*

⁴¹ Samad allikad.

Vabrikute grupid	Vabrikute % grupis		Tööliste % grupis	
	Venemaal üldse	Eesti alal eraldi	Venemaal üldse	Eesti alal eraldi
Väikesed, kuni 50 töölisega	65,7	65,3	11,6	5,4
51—500 töölisega	29,3	27,4	35,0	19,1
Rohkem kui 500 töölisega	5,0	7,3	53,4	75,5

Võrreldes Venemaaga üldiselt, avaldus kontsentratsiooniprotsess Eestis eriti tugevasti.

Absoluutarvudes kasvas Eesti vabrikute (ettevõtted 16 ja enam töölisega) arv kaheksakümne seitsmelt 1900. aastal ühesaja kuuele 1910. aastal. Tööliste arv tõusis sama ajavahemiku vältel 22 000-lt ligemale 28 000-le. Arvestades aga ka neid ettevõtteid, mis töötasid alla 16 töölisega, kuid omasid aurumasinat, ulatus vabrikute arv Eestis 1910. aastal 124-ni (kaasa pole arvatud viinapõletusettevõtteid) ja tööliste arv 28 000-ni.

Eesti ala suurtööstuse struktuur 1900. ja 1910. a. administratiivse kuuluvuse järgi nähtub alljärgnevast kahest tabelist.

Tabel 19

Eestimaa kubermangu suurtööstuse struktuur 1900. ja 1910. a.

	1900				1910			
	Tööstusettevõtete arv		Tööliste arv		Tööstusettevõtete arv		Tööliste arv	
	abs.	relat.	abs.	relat.	abs.	relat.	abs.	relat.
Suurtööstus tervikuna	42	100	14,2	100	54	100	19,4	100
Sellest								
Tekstiilitööstus	3	7,1	7,0	49,3	4	7,4	12,1	62,3
Masinaehitus- ja metallitööstus	10	23,9	3,7	26,1	11	20,4	2,2	11,3
Vineeri- ja puidutööstus	6	14,3	1,5	10,6	9	16,7	2,2	11,3
Ehitusmaterjalide tööstus	8	19,0	1,0	7,0	13	24,0	1,1	5,7
Tselluloosi- ja pabeiritööstus	6	14,3	0,4	2,8	6	11,1	0,9	4,7
Keemiatööstus	2	4,8	0,3	2,1	2	3,7	0,4	2,1
Toiduainete tööstus	4	9,5	0,2	1,4	5	9,3	0,3	1,6
Muud tööstusharud	3	7,1	0,1	0,7	4	7,4	0,2	1,0

Narva linnas, mis kuulus administratiivselt Peterburi kubermangu (Kreenholm kuulus Eestimaa kubermangu), asus 1910. a. 6 vabrikut ligemale 3 500 töölisega. Neist töötas 2 000 linavabrikus ja 962 kalevivabrikus.

Liivimaa kubermangu kuulunud Eesti suurtööstuse struktuur 1900. ja 1910. a.

	1900				1910			
	Tööstusettevõtete arv		Tööliste arv		Tööstusettevõtete arv		Tööliste arv	
	abs.	relat.	abs.	relat.	abs.	relat.	abs.	relat.
Suurtööstus tervikuna	40	100	3,4	100	46	100	4,95	100
Sellest								
Tekstiilitööstus	2	5,0	0,9	26,5	4	8,7	0,8	16,2
Tselluloosi- ja paberitööstus	3	7,5	0,8	23,5	4	8,7	2,2	44,4
Ehitusmaterjalide tööstus	7	17,5	0,5	14,7	8	17,4	0,5	10,1
Puidutööstus	7	17,5	0,3	8,8	10	21,7	0,5	10,1
Masinaehitus- ja metallitööstus	7	17,5	0,3	8,8	6	13,0	0,3	6,1
Keemiatööstus	3	7,5	0,2	5,9	1	2,2	0,05	1,0
Toiduainete tööstus	3	7,5	0,1	3,0	6	13,0	0,2	4,0
Muud tööstusharud	8	20,0	0,3	8,8	7	15,3	0,4	8,1

Esitatud statistilistest andmetest järeldub, et 50,9% Eesti vabrikute asus 1910. a. Eestimaa kubermangus ja 43,4% Liivimaa kubermangus. Tööstuse kontsentratsiooni aste oli aga Eestimaa kubermangus järsult kõrgem. Siin töötas 69,7% kõigist suurtööstuse töölisest, Liivimaa kubermangus asunud vabrikutes aga ainult 17,7%. Täpsema pildi andmiseks suurtööstuse paiknemisest on kubermangud liiga suured territoriaalsed üksused. Esitame seepärast ka andmed vabrikutööstuse kontsentreerumise kohta tähtsamasse keskustesse. 1910. a. koondas kõige rohkem vabrikutöölisi Narva linn koos lähema ümbrusega (Kreenholmiga), kus töötas 44,9% kõigist Eesti ala vabrikutöölisest, 25,9% asus Tallinnas ja 10,8% Pärnu sadamalinnas koos Sindi töölisasulaga. Neisse kolme vabrikutööstuse keskusesse oli koondunud seega 81,6% vabrikutöölise koguarvust.⁴²

Kuivõrd tööstus oli Eestis mehhaniseeritud ja missugune oli inimtööjõu tehnilis-energeetiline varustatus 1910. aastal, nähtub tabelist 21.

Eesti tööstuses moodustas seega 1910. aastal tehnilis-energeetiline varustatus ühe töölise kohta 1,13 HJ. Umbes samal ajal (1908. aastal) tuli Venemaa tööstuses üldse ligikaudu 0,5 HJ ühe töölise kohta ehk üle kahe korra vähem. Tuleb märkida, et kodanlikus Eestis oli näiteks 1937. aastal ühe töölise keskmine tehnilis-energeetiline varustatus ainult 0,95 HJ. Sellest näitajast järeldub tehnika äärmiselt nõrk kasutamise aste kodanliku Eesti tööstuses, selgub kodanliku Eesti industrialiseerimise madal tase.

⁴² Andmed on arvatatud lk. 109 toodud allikate alusel.

Ettevõtete grupid	Ettevõtete arv	Tööliste arv	Mootorite võimsus (HJ-des)	Mootorite võimsus keskmiselt (HJ-des)	
				ühe ettevõtte kohta	ühe tööliste kohta
Kuni 50 töölisega	81	1 516	1 455	18	0,96
51—500 töölisega	34	5 299	8 482	249	1,60
Rohkem kui 500 töölisega	9	21 008	21 385	2 375	1,01
Kokku	124	27 823	31 322	253	1,13

Tabeli andmeist järeldub, et 81 väikest vabrikut (kuni 50 töölisega) ehk 65,3% vabrikute üldarvust haaras ainult 1 516 töolist ehk 5,4% tööliste üldarvust ja hõlmas üksnes 1 455 HJ ehk 4,6% mootorite koguvõimsusest. Ligemale $\frac{2}{3}$ vabrikutest omas seega ainult mõneprotsendilist osatähtsust Eesti tööstuslikus tootmises.

Kontsentratsiooniprotsessi tugevnemine XX sajandi esimesel aastakümnel allutas Venemaa kapitalistliku tööstuse täielikult monopolide võimule.

Kõik need monopolistlikud organisatsioonid olid peaaegu täielikus sõltuvuses väliskapitalist ja kujutasid endast sagedasti vaid rahvusvaheliste monopolistlike ühenduste filiaale.

Eesti ala tööstuses organiseeritud suuremate aktsiaseltside seos ülevenemaaliste tööstuslike monopolide ja pankadega ning viimaste kaudu prantsuse, inglise või saksa suurte firmadega nähtub juba üksnes sellest, et nende aktsiaseltside juhatused asusid alatiselt Peterburis või Moskvas kui vene finantskapitali keskustes ja et Venemaa suuremad aktsiapangad nagu «Ühendatud pank», Aasovi-Doni pank, Bessaraabia-Tauria põllumajanduspank ja Riia kommertspank omasid osakondi Tallinnas, Moskva tööstuspank osakonna Narvas ja Doni põllumajanduspank osakondi Tallinnas, Tartus, Haapsalus ja Rakveres. Seda seost kinnitab asjaolu, et enne Esimest maailmasõda oli näiteks Eestimaa kubermangus investeeritud üle 80 miljoni rubla väliskapitali ehk ligemale 0,5% Venemaa tööstusesse tunginud väliskapitalist.⁴⁴

Sõjaeelseil aastail (1909—1913) tugevnesid tööstuslikud monopolid ja suuremad pangad, kasvas finantskapital. Uued raudteehitused, riiklikud tellimused seoses armee relvastamise ja laevastiku ehitamisega suurendasid nii välismaise kui ka vene kapitali investeringuid tööstusesse. Seoses üldise tööstusliku tõusuga Venemaal toimus ka Eestis suurtööstuse intensiivne kasv.

Määravat tähtsust suurtööstuse arengus Eestis üldse, eriti

⁴³ Andmed võetud: Список фабрик и заводов России, 1910 г.

⁴⁴ Vt. Акционерно-Паевые Предприятия России, lk. 40—584.

aga Tallinnas, omas tööstusliku tõusu perioodil kolme suure laevaehitus- ja mehaanikatehase ehitamine aastail 1912—1914 Tallinnas. Nende suurtehaste rajajaiks olid Vene-Balti laevaehituse ja mehaanika aktsiaselts (Vene-Balti laevaehitus- ja mehaanikatehas, mis tegutses Aasia panga kaudu valdavas osas prantsuse sõjatööstusfirma Schneider-Creusot' kapitaliga), rootsi-saksa laevaehituse aktsiaselts «Noblessner» (Peetri tehase), mille aluseks oli saksa kapital, ning Põhja-Lääne metallurgia-, mehaanika- ja laevaehitustehaste aktsiaselts (Boeckeri tehase), mille tehased kujutasid endast prantsuse-saksa firma Normand-Schichau tütar-ettevõtteid.⁴⁵ Eeltoodust nähtub, et võimsad laevaehitus- ja mehaanikavabrikud ehitati vene ja välismaa pankade ning välismaa monopolistlike firmade ühendatud kapitaliga. Märgime, et Vene-Balti laevaehituse ja mehaanika aktsiaseltsi kasum ulatus 1915. aastal 213 900 rublani, a/s. «Noblessner» kasum oli 1913. aastal 113 200 rbl., 1914. aastal 144 700 rbl. ja 1915. aastal maksti juba 8% dividende. Põhja-Lääne metallurgia-, mehaanika- ja laevaehitustehaste aktsiaselts maksis 1912. aastal 6 rbl. aktsialt (neid oli 110 000 tükki à 100 rbl.), 1913. aastal 6% dividende; 1914. ja 1915. aastal dividende ei makstud, kuid kasum ulatus vastavalt 451 400 ja 2 022 300 rublale.⁴⁶

Tallinna laevaehitus- ja mehaanikatehased võimaldasid toota mitmesugust tüüpi sõja-, kauba- ja reisilaevu, kraanasid, praame, aurumasinaid, katlaid, vedureid ja mitmesuguseid muid seadmeid.

Esimese maailmasõja eelõhtul (1914. a. juunis) ulatus Vene-Balti laevaehitus- ja mehaanikatehases tööliste arv 2300-ni⁴⁷, tõustes 1915. a. 3100-ni⁴⁸ ning 1916. ja 1917. a. 7200-ni⁴⁹. (Kodanlikus Eestis ulatus näiteks 1924. aastal tööliste arv selles vabrikus ainult sajanil!) Aastail 1913—1917 tootis vabrik 2 ristlejat, kumbki veeväljasurvega 2000 t, 6 miiniristlejat, igaüks veeväljasurvega 1400 t, 2 traalerit, kumbki veeväljasurvega 200 t, 2 allveelaeva, kumbki veeväljasurvega 225 t, 2 ujuvat dokki, mõlemad kandejõuga 1250 t ning 23 mitmesuguses suuruses praami, samuti täitis paljusid teisi sõjalise iseloomuga tellimusi.

Boeckeri laevaehitus- ja mehaanikatehases tõusis tööliste arv 800-lt 1914. aasta lõpul 3100-le 1916. a.⁵⁰, püsidis 3000 lähedal ka 1917. a.⁵¹ Vabrik ehitas sõjalaevu veeväljasurvega kuni 10 000 t.

Peetri laevaehitustehases, kus 1915. a. märtsis töötas 530 töö-

⁴⁵ Vt. Акционерно-Паевые Предприятия России, lk. 380, 381, 392 ja 399 ning П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, Том II, lk. 580—582.

⁴⁶ Vt. Акционерно-Паевые Предприятия России, lk. 380, 381, 392 ja 399.

⁴⁷ Vt. RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 272, leht 28.

⁴⁸ Vt. RAKA, fond 209, nim. NAI, sü. 125, leht 116.

⁴⁹ Vt. RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 377, leht 112 ja sü. 378, leht 12.

⁵⁰ Vt. sealsamas, sü. 377, leht 13 ja 112.

⁵¹ Vt. sealsamas, sü. 378, leht 12.

list⁵² ja 1916. a. oktoobris juba 1005 töölist⁵³, jäid aga seadmete montaažitööd lõpule viimata, mille tõttu 1917. a. algul langes tööliste arv 823-le⁵⁴.

Nende kolme suurettevõtte kõrval tegutsesid veel Tallinna sadamatehased, kus 1914. aasta lõpul töötas umbes 2000 töölist ja 1917. aastal ligemale 6000 töölist.⁵⁵

Võimsate laevaehitus- ja mehaanikatehaste rajamine Tallinna põhines tsaarivalitsuse imperialistlike püüete sõjalis-strateegilistel kaalutlustel, mille järel Eestimaa kubermangu pealinn muudeti sõjasadamaks, ja Tallinnas alustati kaitseehituste rajamist, kus sõja eel ja sõja ajal töötas üle 15 000 tööliste. Nende olukorra kohta avaldas ajaleht «Tallinna Teataja» järgmise üksikasjalise artikli: «Tallinnas on praegu rohkesti mullatöölisi tehaste ja kindluse ehitamise juures. On loota, et neid Venemaa nurkadest veel rohkem siia tuuakse kui ehitus suuremaks läheb. Ettevõtja poolt on: korter, magamiskotid, pealuse kotid ja mitte vähem kui üks kord kuus saun. Söögiks antakse ettevõtja poolt: üks nael värsket või soolatud toorest liha päevas, rasva ehk paastuõli 1 nael 10 päeva jaoks, kolmveerand naela tatraid või kruupe, saia 1 nael ja rukkileiba selle järele kui suur tarvidus on. Kapsaid, kas värsked ehk hapusid, supi jaoks. Veerand naela teed ja 2 naela suhkrut kuus.

Palgad on kolme liiki jaotatud. Esimeses liigis saavad töölisel 18 rbl. kuus, teises — 16 ja kolmandas — 14 rbl. Maikuust kuni 1. novembrini lisatakse igale liigile 2 rbl. juurde.

Iga päeva eest, mil tööline töölt ära jääb, võetakse 50 kop. söögiraha ja 150 kop. trahvi maha... Kui haige rohkem suve jooksul haige on kui 2 korda, siis tõmmatakse söögiraha maha. 16-tunniline tööpäev, 3 tundi puhkuseks maha arvatud ja 16 rbl. kuus palka... Niisugused on siis lühidalt need tingimused, mille põhjal ettevõtjad Peeter Suure kindluse ehituse jaoks mullatöölisi palkavad».⁵⁶

Vaatleme lõpuks veel elektrienergia tootmise arenemist Eesti alal, mille kohta kahjuks leidub andmeid äärmiselt vähe. Elektrienergia tootmise alguseks Eesti alal tuleb lugeda 1885. aastat, mil Drümpelmanni masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikusse Tallinnas monteeriti üles esimene elektrigeneraator. 1893. aastal monteeriti 200 kW võimsusega elektrigeneraator üles Kunda tsemendivabrikusse. Elektrienergia tootmise suuremateks arenguperioodideks Eesti alal olid aastad 1898—1901 ja 1908—1913. Esi-

⁵² Vt. RAKA, fond 206, nim. NAI, sü. 322, leht 29.

⁵³ Vt. sealsamas, nim. N1, sü. 377, leht 112.

⁵⁴ Vt. sealsamas, nim. N1, sü. 378, leht 12.

⁵⁵ Kõigi nende ettevõtete kohta vaata veel: Eesti. Tööstus, kaubandus ja pangad, Tallinn, 1924; V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, Tallinn, 1953 ja O. Karma, Suurtööstuse areng Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul (käskiri).

⁵⁶ «Tallinna Teataja», 24. aprillist 1914.

mesel perioodil toimus ulatuslik väikeste tööstuslike elektrijaamade ehitamine ja teisel rööbiti nendega avalike elektrijaamade rajamine. Esimene avalik elektrijaam võimsusega 100 kW ehitati 1907. aastal Pärnu.

Järgnesid Tartu linna elektrijaama ehitamine 1910. aastal, Karlova elektrijaama püstitamine 1911. aastal Tartu, 1912. aastal Viljandi linna ja 1914. aastal Valga linna elektrijaama rajamine. 1913. aastal alustas tegevust Tallinna linna elektrijaam võimsusega 600 kW. Enne 1913. aastat varustas Tallinnas üksikuid abonentide elektrienergiaga Berensi eraelektrijaam (asutatud 1894. aastal), mille võimsus oli ainult 44 kW.

Avalike elektrijaamade ehitamisel sammus esirinnas seega Lõuna-Eesti. Tallinna hilist asumist elektrienergia tootmisele põhjustas nähtavasti gaasivabriku olemasolu (asutatud juba 1865. aastal). Avalike elektrijaamade elektrienergiat kasutasid valgustusvooluna ametiasutused, ärid ja jõukamad elanikud oma korterites ning tööstusvooluna keskmised ja väikesed tööstusettevõtted. Elanikkonna laiad hulgad olid sunnitud elektrienergia kõrge hinna tõttu selle kasutamisest loobuma. Märkime, et Tallinna linna elektrijaama tööstusvoolu kWh maksis 15 kopikat ja valgustusvoolu kWh 30 kopikat.⁵⁷

Vene imperialistliku kapitalismi süsteemis käis Eesti ala suur-

Tabel 22

Eestimaa kubermangu suurtööstuse struktuur 1913. a.

	Tööstusettevõtete arv		Tööliste arv		Toodangu summa		Toodangu summa ühe tööliste kohta	
	abs.	relat.	abs.	relat.	tuh. rbl.	relat.	rbl.	relat.
Suurtööstus teravikuna	74	100	24 864	100	74 476,1	100	2 995	100
Sellest								
Tekstiilitööstus	6	8,1	12 929	52,0	36 496,7	49,0	2 823	94,3
Masinaehitus- ja metallitööstus	14	18,9	4 791	19,3	17 832,2	23,9	3 722	124,2
Vineeri- ja puidutööstus	7	9,5	2 540	10,2	5 109,0	6,9	2 011	67,1
Tselluloosi- ja paberitööstus	4	5,4	1 177	4,8	5 186,2	7,0	4 406	147,1
Keemiatööstus	2	2,7	402	1,6	2 372,4	3,2	5 901	197,0
Ehitusmaterjalide tööstus	23	31,1	2 339	9,4	986,1	1,3	4 215	140,7
Toiduainete tööstus	10	13,5	353	1,4	5 831,3	7,8	16 519	551,5
Muud tööstusharud	8	10,8	333	1,3	662,2	0,9	1 989	66,4

⁵⁷ Vt. «Конъюнктуур», 1937, 28/29 (3/4), lk. 234—235; Список фабрик и заводов России, 1910 г., lk. 1019 ja Городское хозяйство. Ревеля, 1905—1915, lk. 97.

tööstus kolmeteistkümne aasta jooksul ära pika ebaühtlase tee ja saavutas 1913. aastaks oma arenemises sellise taseme, mis kauget ületas tööstusliku kapitalismi aegse kõrgeima taseme.

Eestimaa kubermangu suurtööstuses tõusis aastail 1911—1913 vabrikute arv 37% ja tööliste arv 28% võrra. Kahekümnest uuest vabrikust tegeles kümme ehitusmaterjalide tootmisega ja viis toiduainete valmistamisega. Tööliste juurdekasvust haaras masinaehitus- ja metallitööstus 47% ja ehitusmaterjalide tööstus 22%.⁵⁸

Eesti suurtööstuse kasvu ulatust tervikuna ja juhtivate tööstusharude löikes iseloomustavad tööliste arvu alusel alljärgnevad näitajad.⁵⁹

Tabel 23

	Tööliste arv 1900. aastal		Tööliste arv 1913.-1914. aastal		Kasv	
	tuhanded	protsentides	tuhanded	protsentides	tuhanded	protsentides
Suurtööstuses üldse	22,0	100	38,5	100	16,5	75,0
Sellest Tekstiilitööstuses	11,4	52	17,0	44,2	5,6	49,1
Masinaehitus- ja metallitöötlemistööstuses	4,5	20,5	10,0	26,0	5,5	222,0
Tselluloosi- ja paberitööstuses	1,2	5,5	3,5	9,0	2,3	291,7
Teistes tööstusharudes	4,9	22	8,0	20,8	3,1	63,3

1909.—1913. aastate tööstuslik tõus süvendas veel tugevamini ebaühtlust üksikute tööstusharude arenemises, tugevdas ühtede rajoonide tööstuslikku progressi ja teiste stagnatsiooni.

Ülevenemaaliste nõudmiste rahuldamise ja impeeriumi imperialistlike plaanide teostamise alusel arenes tööstusliku tõusu perioodil Eestis forsseeritud tempodega masinaehitus- ja metallitöötlemistööstus, tselluloosi- ja paberitööstus ning tunduvalt väiksemas ulatuses tekstiilitööstus. Nende Eesti suurtööstuse kolme juhtiva haru tööliste arvu juurdekasv hõlmas 81,2% sel perioodil suurtööstusesse siirdunud tööjõu koguarvust.

Tööstusliku tõusu perioodi lõpul saavutas ka viinapõletus Ees-

⁵⁸ Vt. Обзор Эстляндской губернии за 1913 г.

⁵⁹ Vt. lk. 109 toodud allikad ja Обзор Эстляндской губернии за 1913 г., Laevaehitustehaste kohta andmed — RAKA, fond 206, nim. 1, sü. 272, leht 28, Sealsamas, nim. 1, sü. 377, leht 13 ja Sealsamas, nim. Al, sü. 322, leht 29.

tis kõrgeima taseme. Kokku andsid 283 viinapõletusvabrikut toodangut 8,6 miljonit pange toorpiiritust aastas.⁶⁰ Võrreldes XIX sajandi neljakümnendate aastate tootmise tasemega, oli toorpiirituse tootmine 60—70 aasta jooksul kasvanud 5,7 korda.

Tööstuskeskustest arenes erakordse kiirusega Tallinn. Kui veel 1900. aastal ulatus vabrikutöölise arv kubermangulinnas vaevalt 6500-le, mis moodustas 29% Eesti vabrikutöölise üldarvust, siis 1913.—1914. aastal tõusis töölise arv Tallinna vabrikutes 17 000-le ja hõlmas seega 44% suurtööstuse töölise üldarvust.

Narva tööstuskeskuses kasvas kolmeteistkümne aasta jooksul töölise arv 9000-lt 14 000-le, kuid töölise arvu osatähtsus langes 41%-lt 36%-le.

Eesti ala teistes linnades ja maal töötas Esimese maailmasõja eel seega ainult 7500 vabrikutöölise ehk 20% vabrikutöölise üldarvust.⁶¹

Iseloomuliku pildi Eesti ala tööstuslikust arengutasemest kogu impeeriumiga võrreldes annab järgmine majandusteaduste kandidaadi A. Veimeri andmetel koostatud tabel.⁶²

Tabel 24

	Vabrikutöölise arv tuhande elaniku kohta	Toodang rublades ühe elaniku kohta
Kogu Vene impeeriumis	13,3	27,2
Eesti alal tervikuna	26,3	72,8
Eestimaa kubermangus	43,8	125,8

Eesti alal tervikuna oli seega ligemale 2 korda rohkem töölisi tuhande elaniku kohta ja toodang rublades ühe elaniku kohta 2,7 korda kõrgem kui impeeriumis keskmiselt. Eestimaa kubermangus ületas aga vastav töölise arv 3,3 korda ja toodang rublades 4,6 korda vastavad impeeriumi keskmised näitajad (arvestusest on seejuures välja jäetud Tallinna laevaehitus- ja mehaanikavabrikud-gigandid, mille toodangu summa kohta puuduvad täpsemad andmed). Need arvud näitavad Eesti ala, eriti aga Eestimaa kubermangu tööstuse palju kõrgemat kontsentratsiooni ja tehnikaga varustatuse astet kui impeeriumis keskmiselt.

1913. aastal saavutatud tööstusliku «kõrgtasemeni» kodanlikus Eestis enam kaugeltki ei jõutud ja see ületati alles pärast Teist maailmasõda sotsialistliku ülesehitustöö käigus sõjajärgse viisastaku aastail Nõukogude Eestis.

Tüüpiliselt konjunktuuri ja kapitalistliku tsükli liikumisele ilmesid Venemaal juba 1913. aasta lõpul lähenevat kriisi ennusta-

⁶⁰ Vt. Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu, 1926, lk. 607—608.

⁶¹ Andmed arvatud lk. 116 toodud allikate alusel.

⁶² A. Veimer, Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine, Tallinn, 1958, lk. 12.

vad nähtused. 1914. aasta augustis puhkenud Esimene maailmasõda ei lasknud neil aga edasi areneda, sest Venemaa osavõtt sõjast nõudis tema rahvamajanduselt kõigi tootlike jõudude maksimaalset rakendamist.

5. Revolutsioonilise liikumise tõus aastail 1912—1914

Tööstuslik tõus aastail 1909—1913 lõi tingimused ka uueks tõusuks töölisiikumises. Töölised hakkasid uuesti võitlusesse astuma. Juba 1908. a. registreeriti Eestimaa kubermangus 27 streigijuhtu.⁶² Suurimaks neist oli 1. mai streik, millest osavõtu eest töölisi trahviti küllaltki suurte summadega. Elektrigeneraatorite ja -mootorite tehases «Volta», kus streikis 261 töölise, näiteks trahviti iga töölise ühe rublaga, Wiegandi ja Krulli masinaehitus- ja metallitöötlemistehastes trahviti vastavalt 266 töölise kokku 90 rubla 54 kopikaga ja 243 töölise kokku 98 rubla ja 86 kopikaga.⁶³ 1909. a. 16. oktoobril tähistasid töölised massilise streigiga 1905. a. 16. oktoobri kurbi sündmusi. Tallinnas ei töötanud sel päeval 53 ettevõtet 7332 töölisega.⁶⁴ «Töölisiikumises alanud elavnemist konstateeris juba partei Praha konverents 1912. aasta jaanuaris. Kuid revolutsioonilise liikumise tõeline tõus algab 1912. aasta aprillis-mais, kui ühenduses Leena tööliste mahalaskmisega puhkesid massilised poliitilised streigid.»⁶⁵

Eesti alal toimusid 1912. a. jaanuaris rahutused Aseri tsemendivabrikus.⁶⁶ 6. märtsil streikisid Lutheri vineerivabriku ja 7. märtsil Johanson'i paberivabriku töölised.⁶⁷ 4. juulil streikisid Wiegandi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabriku ning 17. juulil jällegi Lutheri vineerivabriku töölised.⁶⁸ 16. oktoobril haaras streik vaguni- ja masinaehitusvabriku «Dvigatel» ning 17. ja 20. oktoobril järjekordselt Wiegandi masinaehitus- ja metallitöötlemisvabriku.⁶⁹ Samal aastal toimus Eesti alal veel mitmeid streike, millest kõige energilisemaks oli trükitöölise üldstreik oktoobris.⁷⁰ 1913. a. 1. mai tähistamiseks streikisid peaaegu kõigi Tallinna vabrikute töölised. Osalisi streike esines ka Narvas ja Tartus.⁷¹ Suurema streigi organiseerisid 10.—11. juulil Lutheri vineerivabriku ja septembris-oktoobris Johanson'i paberivabriku töölised.⁷²

⁶² Vt. RAKA, fond 206, nim. NA1, sü. 195, leht 1.

⁶³ Vt. sealsamas, leht 10.

⁶⁴ Vt. sealsamas, leht 7.

⁶⁵ Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei ajalugu, Lühikursus, lk. 132.

⁶⁶ Vt. RAKA, fond 206, nim. NA1, sü. 88, leht 109.

⁶⁷ Vt. sealsamas, nim. N1, sü. 177, leht 39 ja 41.

⁶⁸ Vt. sealsamas, leht 45 ja 46.

⁶⁹ Vt. sealsamas, leht 49 ja 51.

⁷⁰ Vt. J. S a a t, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, lk. 25.

⁷¹ Vt. sealsamas.

⁷² Vt. RAKA, fond 206, nim. N(A1)1, sü. 68, leht 110 ja nim. NA1, sü. 35, leht 110.

Suure streigi ja demonstratsiooniga tähistasid Tallinna töölised samuti 1914. a. esimest maid. Järjekordne üldstreik ja demonstratsioon toimus Tallinnas 10. juulil, millega avaldati protesti Putilovi tehase tööliste miitingu tulistamise vastu.⁷³

Balti kubermangude proletariaadi revolutsioonilisus leiab esiletõstmist ÜK(b) Partei ajaloo lühikursuses, kus rõhutatakse: «Revolutsioonilise töölisliikumise avangardis sammus kangelaslik Peterburi proletariaat, Peterburile järgnesid Balti kubermangud, Moskva ja Moskva kubermang, siis Volgamaa ja Lõuna-Venemaa. 1913. aastal hõlmab liikumine läänekubermangud, Poola ja Kaukaasia.»⁷⁴

Suurt tähtsust omas ka Eesti ala töölisliikumise organiseerimisel ja juhtimisel bolševistlik töölisajaleht «Pravda», mille esimene number ilmus 1912. aasta 5. mail ja mis kahe aasta jooksul avaldas umbes kakssada artiklit Eesti ala kohta.

Reas artiklites paljastas «Pravda» tööliste väljakannatamatut olukorda Eesti ala suurtes vabrikutes. Nii kirjutab üks tööline Vene-Balti Laevaehitustehase ehitustöödelt: «Me elame kui metslased, meie elu on ürgnimese elu... Kõik töölised elavad barakides-küünides... Barakid kihisevad igasugustest parasiitidest, kes sõna otseses mõttes imevad välja vere töolistest. Päeval kurnab higi, jõudu Ganskevitš hulga kümnikutega, kuid öösel parasiidid. Barakid on sünged, porised ja külmad. Ja meie elu on samasuguselt süнге, porine ja külm... Kunagi ei kuule head sõna, mõistlikku juttu... Tööliste õiguslik seisund on säärane, et barakkide kojamees võib igal momendil, öösi ja päeval vahtide abil silmapilkselt barakist lüüa tehase värvate taha.»

«Dvigateli» vagunivabrikust kirjutatakse, et tehase osakondades valitseb absoluutne pimedus. «Nagu ei töötaks siin inimesed, vaid mannekeenid, kes midagi peale pörguliku töö ei tunne.»

Samalaadseid kirjeldusi, mis iseloomustavad tööliste ebainimlikke töö- ja elamistingimusi, tuuakse ka teistest vabrikutest-gigantidest ja nende ehitustöödelt — Boeckerist, Narva Kreenholmist ja Kalevivabrikust, Pärnu Waldhofist ja mujalt.⁷⁵

Paljudes artiklites valgustas «Pravda» streigiliikumist Eesti alal. 1914. aasta mais märgib «Pravda»: «Viimasel ajal on Tallinnas tööliste keskel uuesti elavnemist märgata, 1. maid pühitsesid töölised enneolematu energia ja püsivusega, vaatamata sellele, et 1. mai eel teostati massilisi läbiotsimisi ja areteerimisi.»⁷⁶

«Pravda» eskujuul ja abil asutasid eesti bolševikud eesotsas V. Kingissepaga Narvas tööliste ajalehe «Kiir», mille esimene number ilmus 1912. aasta juunis.

⁷³ Vt. J. Sa a t, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, lk. 26.

⁷⁴ Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei ajalugu, Lühikursus, lk. 134.

⁷⁵ Vt. «Eesti Bolševik», 1949, 9, lk. 76.

⁷⁶ Sealsamas, lk. 79.

«Pravda» ja tema toetusel «Kiir» kasvatasi eesti töölisklassi marksismi-leninismi vaimus ja valmistasi teda ette järgnevaks revolutsiooniliseks võitluseks.

1914. aasta 15. juunil toimus Narva paemurrus eesti bolševistlike organisatsioonide konverents, mille valmistas ette suur eesti revolutsionäär Viktor Kingissepp ning kus võeti vastu eelseisva võitluse põhiülesanded.⁷⁷

Revolutsiooni tõusu katkestas Esimene maailmasõda, mida tsaarivalitsus lootis kasutada töölisliikumise purustamiseks.

6. Suurtööstuse olukord Esimese maailmasõja aastail (1914—1917)

Tsaari-Venemaa astus Esimesse maailmasõtta majanduslikult täiesti ette valmistamata. Impeeriumi tehnilis-ökonomiline mahajäämus avaldus eriti teravalt just neis tööstusharudes (masinaehitus- ja metallitöötlemistööstuses, metallurgiatööstuses ja teistes tööstusharudes), mis olid kõige tihedamalt seotud kaasaegse sõjapidamisega. Valitsusel puudus varem väljatöötatud kava tööstuse mobiliseerimiseks sõjamajanduse rööbastele. Seoses mobilisatsioonide ja sõjaliste vedudega katkes transpordi normaalne töö. Tööstuses süvenes korratus ja depressiooniolukord ning mobilisatsioonide tõttu suurenes töökäte puudus. Paljud ettevõtted vähendasid tootmist või sulgesid oma ukсед üldse.

Juba sõja alguses alustati tööstuse evakueerimist läänekubermangudest, eriti Poolast ja Lätist. Vabrikute evakueerimine toimus aga plaanitul, polnud ette valmistatud uute tööstuskeskuste loomine idas, mistõttu ta ei andnud ka riigikaitse seisukohast vajalikku efekti.

Arhiividokumentidest nähtub, et Eesti alalt alustati sõjalisest seisukohast tähtsate tehaste evakueerimist alles 1917. a. septembris-oktoobris. 1917. a. septembri lõpus evakueeriti aktsiaseltsi «Volta» elektrigeneraatorite ja -mootorite vabrikust 260 vagunit materjale ja pooltooteid.⁷⁸ Evakueerimine jätkus oktoobris. Evakueerimata jäid elektrijõujaam, kaablid, kraanad ja kohalike tellijate poolt väljavõtmata masinad. Evakueerimisel töötas ligikaudu 400 tööliset. Oktoobris jätkus ka Vene-Balti laevaehituse ja mehaanika aktsiaseltsi tehase evakueerimine. Valmishitatud laevadega evakueeriti Petrogradi kõigepealt materjalid. Artilleeriatsehh otsustati evakueerida samale aktsiaseltsile kuuluvasse Taganrogi tehasesse. Valmistati ette seadmete üleviimist kaugemale tagalasse raudteel, kuid puudus korraldus, kuhu evakueerida. Lootes hiljem tehast taastada, ei tahtnud kohalik evakueerimise komisjon seadmeid jaotada mitme tehase vahel, vaid pooldas seadmete evakueerimist ühte kohta. Evakueerimisega tegeles ligikaudu 2000

⁷⁷ Vt. J. Saart, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, lk. 26—27.

⁷⁸ RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 378, leht 85.

töolist. Aktsiaseltsi «Noblessner» ja Põhja-Lääne metallurgia-, mehaanika ja laevaehituse aktsiaseltsi tehaste (Peetri ja Boeckeri) evakueerimisel töötas vastavalt 400 ja 1300 töolist. Aktsiaseltsi «Dvigatel» vaguni- ja masinaehitusvabriku evakueerimisega tegeles oktoobris 500 töolist, kuna 600 töolist valmistas viimased 135 vagunit, millega pidi toimuma lõplik evakueerimine endisesse Istinski tehasesse. Aktsiaseltsile «Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik» kuuluvast nn. sitsivabrikust otsustati evakueerida ainult valmistoodang, sest seadmete üleviimine valmistas liiga suuri raskusi.⁷⁹

Majandusliku mahajäämuse tõttu puudusid Venemaal majanduslikud eeldused rahvamajanduse edukaks sõjalis-riiklikuks reguleerimiseks. Valitsusaparaat oli demoraliseeritud. Kodanlus ei omanud oma positsioonide päästmiseks küllaldaselt ühiskondlikku ja poliitilist jõudu. Seetõttu vene sõjalis-riikliku kapitalismi süsteem viis tööstuse vastu otsesele laosele.

Tööstuse mobiliseerimine sõjalisteks vajadusteks toimus samuti impeeriumi Eesti alal. Juba alates 1914. aasta sügisest täitsid Eesti laevaehitus- ja mehaanikavabrikud ning suuremad masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikud ainult sõjalisi tellimusi. Sõjalistele eesmärkidele allutati ka teiste tööstusharude (keemia-, tekstiili- ja nahatööstuse) suuremad vabrikud, kus aga masinate vahetamine halvast tunduvalt tootmistegevust ja kahjustas seadmete parki. Vabrikud, millel puudus ümberlülitumise võimalus sõjalisel tootmisel, jäid valdavas osas seisma. Peamiselt tööjõu puudumise tõttu langes järsult ehitusmaterjalide-, klaasi- ja puidutööstuse toodangu maht. Alkoholi müügikeelu tõttu lõpetasid tegevuse paljud viinapõletusettevõtted ja kõik õllevabrikud.

Eespool nägime, et aastail 1914—1917 kujunes Tallinnas välja küllaltki võimas laevaehitustööstus, mis põhiliselt täitis sõjalisi tellimusi. Märkime veel, et 1917. a. ööl vastu 15. aprilli puhkes Vene-Balti laevaehitus- ja mehaanikatehases suur tulekahju. Tules hävisid tehase laohoones olevad varuosad, materjalid ja muud materiaalsed väärtused.⁸⁰

Sõjaliste tellimuste täitmisega laienes tootmine Tallinna suuremais masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikuis. Eriti kasvas tootmine elektrigeneraatorite ja -mootorite vabrikus «Volta», kus lülitumisega sõjalisel tootmisel tõusis tööliste arv kahekordseks. Kui 1915. a. jaanuaris oli vabrikus 650 töolist⁸¹, siis 1916. a. oktoobris ulatus tööliste arv 1300-le⁸², jäädes samale tasemele vabriku evakueerimiseni.⁸³ Wiegandi masinaehitus- ja metallitöötlemistehases langes tööliste arv 435-lt 11. veebruaril 1914. a.⁸⁴

⁷⁹ RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 378, leht 89.

⁸⁰ Vt. sealsamas, nim. N1, sü. 378, leht 37.

⁸¹ Vt. RAKA, fond 208, nim. N1, sü. 86, leht 106.

⁸² Vt. RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 377, leht 91.

⁸³ Vt. sealsamas, sü. 378, leht 52.

⁸⁴ Vt. RAKA, fond 208, nim. N1, sü. 104, leht 88.

339-le 25. jaanuaril 1916. a.⁸⁵, kuid lülitumisega sõjaliste tellimuste täitmisele tõusis 1. oktoobriks 1916. a. 680-le⁸⁶, püsis ligikaudu 600-l ka 1917. a.⁸⁷ Krulli masinaehitus- ja metallitöötlemistehases püsis tööliste arv enam-vähem stabiilsena, näidates siiski väikest tõusu. Kui 22. juunil 1913. a. oli tehases 540 töolist⁸⁸, siis 1916. a. oktoobris ulatus tööliste arv 550-le⁸⁹ ja 1917. a. aprillis 600-le.⁹⁰ Vaguni- ja masinaehitustehases «Dvigatel», kus sõjaeelsetel aastail töötas ligemale 1 500 töolist⁹¹, tõusis sõja-aastail tööliste arv 1 700-le⁹². 1917. a. veebruaris toimunud suure streigi ajal katkes töö «Voltas» ja «Dvigatelis» pikemaks ajaks. «Dvigatelis» jätkus töö alles augustis 1 540 töolisega.⁹³

Mõningane tootmise laiendamine toimus ka Eesti tselluloosija paberitööstuse suuremais tehaseis — Põhja-paberi- ja tselluloosivabrikus ning Johanson'i paberivabrikus. Esimeses vabrikus, kus 1. novembril 1913. a. oli 495 töolist⁹⁴, tõusis tööliste arv 1917. a. aprillis 664-le.⁹⁵ Teises vabrikus, kus 1913. a. oli keskmiselt 239 töolist⁹⁶, langes küll 1916. a. algul tööliste arv 172-le, kuid tõusis 1917. a. aprillis uuesti 240-le⁹⁷.

Kõigis teistes tööstusharudes langes toodang tunduvalt. «Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuris» töötas 1917. a. algul ainult 7 890 töolist⁹⁸ (1913. a. 10 300 töolist). Suure sõjalise tellimuse tõttu oli paremas olukorras «sitsivabrik», kus vaatamata tootmise kokkutõmbumisele 1916. a., saavutati 1917. a. algul sõjaeelne tase.⁹⁹ Katastroofiliselt vähenes tootmine Hiiu-Kärdla kalevivabrikus. Sõjaeelse 600 töölise asemel töötas seal näiteks 1916. a. oktoobris ainult 202 töolist.¹⁰⁰

Võrreldes 1912.—1913. aastaga langes tööliste arv Lutheri vineerivabrikus aastail 1916—1917 ligemale kolm korda.¹⁰¹ Kotš-nevi vineerivabrik, kus enne sõda töötas ligikaudu 130 töolist, jät-

⁸⁵ Vt. RAKA, fond 208, nim. N1, sü. 104, leht 175.

⁸⁶ Vt. RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 377, leht 91.

⁸⁷ Vt. sealsamas, sü. 378, leht 12 ja 52.

⁸⁸ Vt. RAKA, fond 208, nim. N1, sü. 109.

⁸⁹ Vt. RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 377, leht 91.

⁹⁰ Vt. sealsamas, sü. 378, leht 52.

⁹¹ Обзор Эстляндской губернии за 1912 и 1913 гг., ведомость о фабриках и заводах в Эстляндской губернии.

⁹² Vt. RAKA, fond 209, nim. N1, sü. 130, leht 165 ja 172.

⁹³ Vt. RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 378, leht 74 ja 87.

⁹⁴ Vt. sealsamas, nim. A1, sü. 16, leht 198.

⁹⁵ Vt. sealsamas, nim. N1, sü. 378, leht 48.

⁹⁶ Vt. sealsamas, nim. A1, sü. 35, leht 114.

⁹⁷ Vt. sealsamas, nim. N1, sü. 377, leht 9 ja 10 ning fond 206, nim. N1, sü. 378, leht 48.

⁹⁸ Vt. sealsamas, sü. 378, leht 6.

⁹⁹ Vt. sealsamas, nim. N1, sü. 352, leht 2 ja fond 206, nim. N1, sü. 378, leht 12.

¹⁰⁰ Vt. sealsamas, nim. N1, sü. 377, leht 94.

¹⁰¹ Vt. sealsamas, leht 10 ja 11 ning fond 206, nim. N1, sü. 378, leht 48.

kas tööd 50—70 töölisega kuni 1917. a. algul vabrik hävis tulekahjus.¹⁰²

Kivisõe ja tööjõu puuduse tõttu langes tohutult Kunda ja Aseri tsemendivabriku toodang. Rahuaegse ligemale 900 töölise asemel töötas näiteks 1917. a. algul Aseris kõigest 320 töölist.¹⁰³

Sõja ajal (1915. a. augustis) lasti osaliselt õhku ja hävis seejärel täielikult tulekahjus a/s. «Waldhofi» tselluloosivabrik Pärnus, kus 1913. a. töötas juba 2 069 töölist.¹⁰⁴ Vana kommunist sm. Vaiman, kes sel ajal töötas vabrikus lihttöölisena, jutustas nende sündmuste kohta järgmist: «Saksa sõjalaevad ilmusid Pärnu lahte ja pommitasid linna. Kartes sakslaste dessanti ja otsustades vabrikut neile mitte jätta, andis IV riigiduuma esimehe polkovnikust vend korralduse vabriku õhkulaskmiseks. Kaua jätkus põlemine ja tõusis suitsu vabriku varemete vahelt.»

Lõplikult jäid seisma kõik klaasimanufaktuurid peale Järva-kandi ja rida väiksemaid vabrikuid.

Kuigi sõja ajal töötas vahetpidamata üksnes ligikaudu 50% 1913. aastal tegutsenud 150 vabrikust ja umbes neljandik vabrikutest sulges oma ukсед, tõusis 1917. aastaks tööliste arv Eesti ala suurtööstuses 50 000-le ehk võrreldes 1913.—1914. aastaga ligemale 30% võrra. Vabrikutööliste ridade arvuline kasv tugines suurtele laevaehitus- ja mehaanikavabrikutele, mis 1917. aasta algul hõlmasid kokku 11 000 töölist.

Kuna tehniliselt äärmiselt mahajäänud tsaari-Venemaal ei hinnatud küllaldaselt teaduslikku uurimistööd, siis alles Esimese maailmasõja ajal sündis transpordivahendite puudusest tingitud terav kütteainete kriis Petrogradis osutama tähelepanu kohalikele kütteainetele, sealhulgas ka Eestimaa kubermangu põlevkivi varudele ja nende füüsikalise-keemilistele omadustele. 1916. aastal asus sõja ajal loodud Kütteainete Komitee eesti põlevkivi varude kasutamisevõimaluste selgitamisele. Kohtla-Järve ümbruskonda rajati kolm kaevandust ja juba samal aastal transporditi 22 vagunit põlevkivi katse otstarbeks Petrogradi gaasivabrikusse. Eesti põlevkivitööstuse tekkimine langes kodanliku Eesti ajajärku, mil põlevkivi varude ekspuateerimine arenes väliskapitali osavõtul.

Sõja-aastail halvenes tunduvalt tööliste olukord: langes tööpalk, tõusis elukallidus, halvenesid töötingimused, suurenes poliitiline surve tööliste vastu. Sellel pinnal hakkas bolševike partei juhtimisel kiiresti arenema masside revolutsiooniline liikumine, mis viis võidule Veebruarirevolutsiooni.

1917. aasta aprillis toimus Tallinnas VSDTP Põhja-Balti konverents, millest võtsid osa kõik Eesti ala sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid. Konverentsil valiti VSDTP Põhja-Balti Büroo,

¹⁰² Vt. RAKA, fond 206, nim. N1, sü. 377, leht 5 ja 6; fond 206, nim. N1, sü. 378, leht 48 ja 74.

¹⁰³ Vt. sealsamas, sü. 378, leht 49.

¹⁰⁴ Vt. RAKA, fond 558, nim. N1, sü. 32, leht 43.

mis oli Eesti ala bolševistlike organisatsioonide juhtivaks keskuks ülemineku perioodil kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile.¹⁰⁵

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni päevil kukutas töölisklass liidus kehvtalurahvaga soldatite ja madruste toetusel bolševike partei juhtimisel kodanluse võimu ja kehtestas nõukogude võimu.

Inimkonna ajaloos algas uus ajajärk, kommunistliku ühiskonna ülesehitamise ajajärk.

Välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja käigus õnnestus aga eesti kodanlusel välisimperialistide kaasabil suruda Eesti töötavat rahvast oma ikke alla — algas kahekümne aasta pikkune (1920—1940) kodanliku diktatuuri ajajärk Eestis. Eesti töötav rahvas allutati poolkoloniaalsele rõhumisele ja suurtööstus läks vastu laostumisele.

KOKKUVÖTE

XIX sajandi lõpul — XX sajandi algul muutus arenev kapitalism monopolistlikuks kapitalismiks. Algas kapitalismi viimane staadium — imperialism.

Lähtudes majanduslikest põhimõistest ja pidades silmas imperialismi ajaloolist kohta kapitalismi arenemises üldse, lõi V. I. Lenin imperialismi teooria.

Tööstusliku kapitalismi muutumist monopolistlikuks kapitalismiks mõjustas tugevasti 1900.—1903. aastate tööstuskriis, mis oma purustava jõu ja kestuse poolest tunduvat ületas XIX sajandi kriisid.

Nagu kogu Venemaal, nii langes kriisi aastail ka Eesti alal järele kapitalide juurdevool tööstusesse, tööstuslik tootmine tõmbus katastroofiliselt kokku ja tööpuudus suurenes enneolematult. Kõige raskemini tabas kriis Eesti masinaehitus- ja metallitööstust, kus üksikutele kapitalistidele kuuluvate vabrikute tootmistase paisati tagasi koguni aastakümnete võrra ja mille tööliste arv langes 1903. aastal, s. o. kriisi kulminatsiooni ajal, 1901. aasta tasemega võrreldes rohkem kui 50% võrra. Enamikus tööstusharudes toimus tööliste eemaldamine tootmisest aga varjataval kujul, mis seisis lühemas tööpäevas ja lühendatud töönädalas.

Kriisi löökide tagajärjel paiskasid nõrgad kapitalistid töölistes tänavale ja sulgesid oma vabrikute ukсед. Aastail 1901—1902 jäi üksnes Eestimaa kubermangus seisma 45% masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikutest. Kuna suuremad vabrikud olid võitluses kriisiga vastupidavamad, siis kujunes väiksemate vabrikute laostumine kapitali kontsentratsiooniprotsessi intensiivistumise üheks teeks.

¹⁰⁵ Vt. J. Sa at, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, lk. 28.

Kui Venemaal üldiselt saavutas kriis oma sügavseisu 1902. aastal, siis Eesti alal oli kriisi madalaim punkt 1903. aastal. Alles 1904. aastal hakkas kriis aegamööda nõrgenema ja muutuma tsükli uueks faasiks — depressiooniks. Tsükli normaalset käiku rikkusid aga suure tähtsusega poliitilised sündmused — Vene-Jaapani sõda ja 1905.—1907. aasta revolutsioon.

Kriis tabas kogu oma raskusega töölisklassi. Tööpuudus, töötasu langemine, massilised vallandamised — kõik see viis töölisklassi olukorra järsule halvenemisele, kuid koos sellega hakkas ka tööliste võitlus üha rohkem omandama revolutsioonilist iseloomu.

1901. aasta aprillist 1904. aasta veebruarini organiseeris ja juhtis töölisliikumise tõusu Tallinnas M. I. Kalinin, kes oli siia välja saadetud revolutsioonilise tegevuse pärast Tiflisis. Sotsiaaldemokraatliku agitatsiooni- ja organiseerimistööstamisel pidas Kalinin lepitamatut võitlust töölisliikumise iga liiki laostajate vastu, kes püüdsid töölisliikumist haarata oportunisti ja kodanliku natsionalismi mõju alla. Kalinini revolutsiooniline tegevus Tallinnas lõi pinna revolutsioonilise liikumise edasisele arenemisele Eesti alal.

1904. aastal asutasid Tallinna bolševistlikud organisatsioonid Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Tallinna Komitee, kes asus organiseerima ja juhtima Tallinna proletariaadi revolutsioonilist võitlust.

Revolutsiooniline liikumine levis samuti Eesti teistes linnades ja maal. Nii tegutsesid Narvas tööliste sotsiaaldemokraatlikud ringid ja Tartus üliõpilaste sotsiaaldemokraatlik organisatsioon.

Revolutsioonilised sündmused Eestis näitasid, et bolševikud omandavad üha sügavamalt mõju eesti tööliste ja talurahva hulka, et eesti kodanluse parempoolne tiib püüab kõigi vahenditega tööliste ja talupoegade revolutsioonilist võitlust juhtida reformide taotlemise teel ja esineb juba avalikult kontrrevolutsiooni poolel.

Eesti ala tööstuses ei organiseeritud Vene-Jaapani sõja (1904—1905) ja revolutsiooni aastail (1905—1907) ühtegi aktsiaseltsi. Üksikute kapitalistide poolt asutati neil aastail ainult 5 tööstustettevõtet, mis omasid mehaanilisi mootoreid. Tööstuslikus ehitustöös valitses seega peaaegu üldine seisak.

Kui 1907. aastal tabas imperialistliku majanduse orbiiti uus perioodiline tööstuskriis, siis polnud Venemaa imperialistlik majandus veel väljunud eelmise tsükli depressioonifaasist. Alles 1908.—1909. aastal, seoses tsarismi poliitilise ja finantsilise kindlustumisega, alustas monopolistlik kapital kogu Venemaal oma positsioonide taastamist, suurenesid kapitali investeeringud tööstusesse.

Absoluutarvudes kasvas Eesti vabrikute (ettevõtted 16 ja enama töölisega) arv kaheksakümne seitsmelt 1900. aastal ühesaja kuuele 1910. aastal. Tööliste arv tõusis sama ajavahemiku jooksul 22 000-lt ligemale 28 000-le. Arvestades aga ka neid ettevõtteid, mis töötasid alla 16 töölisega, kuid omasid aurumasinat, ulatus vabrikute

arv Eesti alal 1910. aastal 124-ni (kaasa pole arvatud viinapõletustettevõtteid) ja tööliste arv 28 000-ni.

1910. aastal moodustas Eesti ala tööstuse tehnilis-energeetiline varustatus ühe töölise kohta 1,13 HJ. Umbes samal ajal (1908. aastal) tuli Venemaa tööstuses üldse ligikaudu 0,5 HJ ühe töölise kohta ehk üle kahe korra vähem. Tuleb märkida, et kodanlikus Eestis oli näiteks 1937. aastal ühe töölise keskmine tehnilis-energeetiline varustatus ainult 0,95 HJ, mis näitab kodanliku Eesti madalat industrialiseerimise astet.

1910. aastal haaras Eesti alal 81 väikest vabrikut (kuni 50 töölisega) ehk 65,3% vabrikute üldarvust ainult 1 516 töolist ehk 5,4% tööliste üldarvust ja hõlmas üksnes 1 455 HJ ehk 4,6% mehaaniliste mootorite koguvõimsusest. Ligemale $\frac{2}{3}$ vabrikutest omas seega ainult mõneprotsendilist osatähtsust Eesti tööstuslikus tootmises.

Kui 1910. aastal moodustasid Venemaal 500 ja enama töölisega ettevõtted 5% impeeriumi tööstustettevõtete üldarvust ja neis töötas 53,4% tööliste üldarvust, siis impeeriumi Eesti alal moodustasid 500 ja enama töölisega vabrikud 7,3% vabrikute üldarvust ja haarasid 75,5% kõigist vabrikutöölisest. Võrreldes Venemaaga üldiselt, avaldus kontsentratsiooniprotsess Eesti alal seega eriti tugevasti.

Kontsentratsiooniprotsessi tugevnemine XX sajandi esimesel aastakümnel allutas Venemaa kapitalistliku tööstuse täielikult monopolide võimule. Kõik need monopolistlikud organisatsioonid olid aga peaaegu täielikus sõltuvuses väliskapitalist ja kujutasid endast sagedasti vaid rahvusvaheliste monopolistlike ühenduste filiaale.

Eesti tööstuses organiseeritud suuremate aktsiaseltside seos ülevenemaaliste tööstuslike monopolide ja pankadega ning viimaste kaudu prantsuse, inglise või saksa suurte firmadega nähtub juba üksnes sellest, et nende aktsiaseltside juhatused asusid alatiselt Peterburis või Moskvast kui vene finantskapitali keskustes ja et Venemaa suuremad aktsiapangad, nagu «Ühendatud pank», Aasovi-Doni pank, Bessaraabia-Tauria põllumajanduspank ja Riia kommertspank omasid osakondi Tallinnas, Moskva tööstuspank osakonna Narvas ja Doni põllumajanduspank osakondi Tallinnas, Tartus, Haapsalus ja Rakveres. Seda seost kinnitab asjaolu, et enne Esimest maailmasõda oli näiteks Eestimaa kubermangus investeeritud üle 80 miljoni rubla väliskapitali ehk ligemale 0,5% Venemaa tööstusesse tunginud väliskapitalist.

Määrav tähtsus suurtööstuse arengule Eesti alal üldse, eriti aga Tallinnas, oli kolme suure laevaehitus- ja mehaanikatehase — Vene—Balti laevaehitus- ja mehaanikatehase, Peetri tehase ja Boeckeri tehase — ehitamisel aastail 1912—1914 Tallinna.

Laevaehitus- ja mehaanikatehaste rajamine Tallinna põhines ühelt poolt vene ja välismaa ühendatud kapitali retkel kõrgete kasumite järele ja teiselt poolt tsaarivalitsuse imperialistlike

püüete sõjalis-strateegilistel kaalutlustel, mille kohaselt Tallinn muudeti sõjasadamaks ja siin alustati kaitseehituste ehitamist, mille sõja eel ja sõja ajal töötas rohkem kui 15 000 töolist.

Vene imperialistliku kapitalismi süsteemis käis Eesti suurtööstus kolmeteistkümne aasta jooksul ära pika ebahütlase tee ja saavutas 1913. aastaks oma arenemises sellise taseme, mis kaugelt ületas tööstusliku kapitalismi aegse taseme.

1909.—1913. aasta tööstuslik tõus süvendas veel tugevamini ebahühtlust üksikute tööstusharude arenemises Eesti alal, tugevdas ühtede rajoonide tööstuslikku progressi ja teiste stagnatsiooni.

Kui 1900. aastal töötas Eesti suurtööstuses 22 000 töolist, siis 1913.—1914. aastaks tõusis vabrikutööliste arv 38 500-le. Ülevenemaaliste nõudmiste rahuldamise ja impeeriumi imperialistlike plaanide teostamise alusel arenesid tööstusliku tõusu perioodil (1909—1913) Eestis forsseeritud tempoga masinaehitus- ja metallitööstus (1900. aastal 4 000 töolist, 1913.—1914. aastal 10 000), tselluloosi- ja paberitööstus (1900. aastal 1 200 töolist, 1913.—1914. aastal 3 500) ning tunduvalt väiksemas ulatuses tekstiilitööstus (1900. aastal 11 400 töolist, 1913.—1914. aastal 17 000). Nende Eesti suurtööstuse kolme juhtiva haru tööliste arvu juurdekasv hõlmas 81,2% sel perioodil suurtööstusesse siirdunud tööjõu koguarvust.

Võrreldes üksikute tööstusharude toodangu mahtu Venemaal tervikuna vastavate tööstusharude toodangu mahuga Eesti alal eraldi, näeme, et suurem osatähtsus oli Eestis vineeri- ja tselluloositööstusel. Kui Kaubandus-tööstusministeeriumi andmeil loigati Venemaal üldse 1912. aastal 361 miljonit ruutjalga vineeri, siis sellest andsid Lutheri vineerivabrik Tallinnas ja Kotšnevi vineerivabrik Narva-Jõesuus (asutatud 1902. aastal) kokku 319 miljonit ruutjalga ehk 88,4%. Impeeriumi tselluloositoodangust andsid aktsiaseltsi «Waldhof» tselluloosivabrik Pärnus ja Põhja paberi- ja tselluloosivabriku aktsiaseltsi (organiseeritud 1913. aastal) tselluloosi- ja paberivabrik Tallinnas kokku ligemale 5 miljonit puuda ehk 70%. Neist näitajaist järeldub, et vineeri- ja tselluloositootmine oli Venemaal väga nõrgalt arenenud. Üldiselt enamarenenud tööstusharudes oli aga Eesti vabrikute toodangul väike osatähtsus. Näiteks andsid Kreenholmi ja Balti puuvillamanufaktuur 1913. aastal kokku ainult 2,9% (77,5 miljonit meetrit) kogu Venemaa puuvillase riide toodangust (2 671,5 miljonit meetrit). 1 777 000 tonnist tsemendist tootsid Eesti ala Kunda ja Aseri tsemendivabrik 115 000 tonni ehk 6,5%.

Tööstuskeskustest arenes erakordse kiirusega Tallinn. Kui veel 1900. aastal ulatus vabrikutööliste arv kubermangulinnas vaevalt 6 500-le, mis moodustas 29% Eesti vabrikutööliste üldarvust, siis 1913.—1914. aastal tõusis tööliste arv Tallinna vabrikutes 17 000-le ja hõlmas seega 44% tööliste üldarvust. 1913. aasta teisel poolel alustas Tallinnas tegevust Eesti suurim elektriijaam, kus kolme turbogeneraatori kasulik võimsus ulatus kokku 600 kW-le.

Narva tööstuskeskuses kasvas kolmeteistkümne aasta jooksul tööliste arv 9 000-lt 14 000-le, kuid tööliste arvu osatähtsus langes 41%-lt 36%-le.

Eesti teistes linnades ja maal töötas Esimese maailmasõja eel seega ainult 7 500 vabrikutöölisi ehk 20% vabrikutööliste üldarvust.

Arvestamata suuri laevaehitus- ja mehaanikatehaseid, mille toodangu summa kohta puuduvad täpsemad andmed, oli Eestis ligemale 2 korda rohkem (26,3) vabrikutöölisi tuhande elaniku kohta ja tööstustoodang rublades ühe elaniku kohta 2,7 korda kõrgem (72,8) kui impeeriumis keskmiselt.

Tööstuslik tõus aastail 1909—1913 lõi tingimused revolutsioonilise liikumise tõusuks aastail 1912—1914.

Seoses kvalifitseeritud ja klassiteadlikumate vene tööliste tööleasumisega Tallinna suurtesse laevaehitus- ja mehaanikavabrikutesse tugevnes 1913. aastal ja 1914. aasta esimesel poolel Eestis streigiliikumine. Revolutsioonilise tõusu Venemaal katkestas aga Esimene maailmasõda, milles tsaarivalitsus nägi pääsu revolutsioonist.

Venemaa osavõtt sõjast nõudis tema rahvamajanduselt kõigi tootlike jõudude maksimaalset rakendamist.

Juba alates 1914. aasta sügisest täitsid Eesti laevaehitus- ja mehaanikatehased ning suuremad masinaehitus- ja metallitöötlemisvabrikud ainult sõjalisi tellimusi. Sõjalistele eesmärkidele allutati ka teiste tööstusharude (keemia-, tekstiili- ja nahatööstuse) suuremad vabrikud, kus aga masinate vahetamine halvas tunduvalt tootmistegevust ja kahjustas seadmeteparki. Vabrikud, millel puudus ümberlülitumise võimalus sõjalisele tootmisele, jäid valdavas osas seisma. Sõja ajal töötas vahetpidamata üksnes umbes 50% 1913. aastal töötanud 150 vabrikust. Umbes neljandik vabrikutest sulges ukсед. Kuid seoses tootmise laienemisega laevaehitus- ja mehaanikatehastes tõusis Eesti suurtööstuses tööliste arv 1917. aastaks 50 000-le, ületades 1913. aasta taseme ligemale 30% võrra.

Sõja ajal toimus sündmus, millel oli otsustav tähtsus eesti tööstuse edasisele arengule. Kütteainete kriis Petrogradis sundis tsaarivalitsuse Kütteainete Komiteed uurima Eestimaa kubernangu põlevkivi varusid ja omadusi. Selleks rajati Kohtla-Järve ümbruskonda kolm põlevkivikaevandust ja 1916. aastal transporditi 22 vagunit põlevkivi katsetamistöödeks Petrogradi gaasivabrikusse. Sellega oli pandud alus eesti põlevkivitööstusele, mis juba kodanliku diktatuuri ajajärgul muutus eesti tööstuse tähtsaimaks haruks.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni päevil kukutas tööliklass liidus kehvtalurahvaga soldatite ja madruste toetusel bolševike partei juhtimisel kodanluse võimu ja kehtestas nõukogude võimu. Inimkonna ajaloos algas uus ajajärk, kommunistliku ühiskonna ülesehitamise ajajärk.

Välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja käigus õnnestus aga eesti kodanlusel välisimperialistide abiga suruda eesti töötavat rahvast oma ikke alla. Algas kahekümne aasta pikkune (1920—1940) kodanliku diktatuuri ajajärk, mil eesti rahvamajandus isoleeriti kunstlikult NSV Liidu rahvamajandusest, mis viis eesti suurtööstuse laostumisele.

LISAD

Kõigi alljärgnevais tableis avaldatud andmete aluseks
on eespool viidatud allikad.

Toodangu summa, tööliste arvu ja väljatootuse

Aastad	Kärda kalevivabrik			Sindi
	Toodangu summa (tuh. rbl.)	Tööliste arv	Toodangu summa ühe töölise kohta (rbl.)	Toodangu summa (tuh. rbl.)
1831—1832	150	210		
1833	200	260	769	
1836				
1839	200	259	772	
1840				400
1846				—
1850				
1851				550
1852	242	260	931	
1854				620
1855	250	—	—	
1862	400	560	714	
1863	340	—	—	1 000
1864	390	568	687	
1865	410	566	724	
1866	412	576	715	
1868	485	560	866	
1875				
1879				
1881	800	510	1 569	1 200
1885				
1886	576	—	—	
1887	636	602	1 056	
1888	752	679	1 108	
1889	750	634	1 183	
1890	675	690	978	1 000
1894				
1895	720	709	1 016	
1896	800	700	1 143	
1898	640	629	1 017	
1899	750	634	1 183	
1900	785	660	1 189	1 215
1902	839	654	1 283	
1903	774	630	1 229	
1904	732	559	1 309	
1905	569	585	973	
1906	594	560	1 061	
1907	859	540	1 591	
1908	788	562	1 402	
1909	758	579	1 309	
1910	700	602	1 163	1 900
1911	628	602	1 043	
1912	750	605	1 240	
1913	700	602	1 163	

dünaamika Eesti suuremates kalevivabrikutes

kalevivabrik		Narva kalevivabrik		
Töölaliste arv	Toodangu summa ühe töölise kohta (rbl.)	Toodangu summa (tuh. rbl.)	Töölaliste arv	Toodangu summa ühe töölise kohta (rbl.)
514	—			
800	500			
872	—	278	600	463
1 326	415			
—	—	350	550	636
—	—	640	800	800
		947	1 000	947
		1 147	1 074	1 068
980	1 224	1 480	1 006	1 471
885	1 130	1 506	1 017	1 481
		1 627	1 000	1 627
830	1 464			
		1 704	1 000	1 704
		2 200	962	2 287
710	2 676			
		—	1 200	—

Toodangu summa, töölise arvu ja väljatöötuse dünaamika Eesti puuvillatööstuses

Aastad	«Kreenhoimi Puuvillasaaduste Manufaktuur»			«Balti Puuvilla Keiramise ja Kudumise Vabrik»			Eesti puuvillatööstuse üldse		
	Toodangu summa (rbl.)	Töölise arv	Toodangu summa ühe töölise kohta (rbl.)	Toodangu summa (rbl.)	Töölise arv	Toodangu summa ühe töölise kohta (rbl.)	Toodangu summa (rbl.)	Töölise arv	Toodangu summa ühe töölise kohta (rbl.)
1863	1 704 082	—	—	—	—	—	—	—	—
1864	3 410 000	1 907	1 788	—	—	—	—	—	—
1865	4 104 700	2 050	2 002	—	—	—	—	—	—
1866	5 422 730	2 550	2 127	—	—	—	—	—	—
1868	4 703 697	3 400	1 383	—	—	—	—	—	—
1881	9 672 250	4 188	2 310	—	—	—	—	—	—
1886	10 270 800	—	—	—	—	—	—	—	—
1887	11 016 600	4 422	2 491	—	—	—	—	—	—
1889	13 268 800	4 559	2 910	—	—	—	—	—	—
1894	12 331 120	4 597	2 682	—	—	—	—	—	—
1895	11 924 293	4 592	2 597	—	—	—	—	—	—
1896	12 000 000	4 000	3 000	—	—	—	—	—	—
1898	12 581 870	4 759	2 644	—	—	—	—	—	—
1899	12 897 894	5 867	2 198	—	—	—	—	—	—
1900	12 000 000	5 655	2 122	—	—	—	—	—	—
1901	12 000 000	—	—	—	—	—	—	—	—
1902	12 250 000	5 705	2 147	—	—	—	—	—	—
1903	12 750 000	5 750	2 217	—	—	—	—	—	—
1904	12 500 000	6 000	2 083	—	—	—	—	—	—
1905	12 000 000	5 893	2 036	—	—	—	—	—	—
1906	12 000 000	5 947	2 018	—	—	—	—	—	—
1907	20 000 000	9 458	2 115	—	—	—	—	—	—
1908	21 087 553	9 200	2 292	—	—	—	—	—	—
1909	26 801 209	9 129	2 936	—	—	—	—	—	—
1910	32 813 804	9 685	3 388	—	—	—	—	—	—
1911	29 167 366	10 373	2 812	—	—	—	—	—	—
1912	23 375 162	10 396	2 248	—	—	—	—	—	—
1913	32 171 803	10 282	3 129	—	—	—	—	—	—
				1 500 000	1 200	1 250	—	—	—
				2 000 000	1 150	1 739	14 250 000	6 855	2 079
				861 000	531	1 621	13 611 000	6 281	2 167
				2 671 341	1 484	1 800	15 171 341	7 484	2 027
				2 600 000	1 450	1 793	14 600 000	7 343	1 988
				2 689 900	1 400	1 921	14 689 900	7 347	1 999
				3 093 623	1 890	1 639	23 098 623	11 348	2 035
				2 689 900	1 400	1 921	23 777 453	10 600	2 243
				3 594 000	1 795	2 002	36 407 804	11 480	3 171
				3 676 000	1 815	2 025	32 843 366	12 188	2 695
				3 400 000	1 790	1 899	26 775 162	12 186	2 197
				3 360 000	1 900	1 768	35 531 803	12 182	2 917

Vabrikute arvu, toodangu summa,
Eestimaa kubermangu

Aastad	Mitmesuguse toodanguprofiiliga masinaehitus-, ja metallitöötlemis- vabrikud			Elektrimasinate vabrikud		
	Vabrikute arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Vabrikute arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv
1863	2	44 343	—			
1864	2	34 398	83			
1865	2	44 483	82			
1866	2	38 546	87			
1868	2	33 956	90			
1881	6	450 435	—			
1882	6	304 065	—			
1883	6	270 050	—			
1884	5	229 130	—			
1885	7	238 730	—			
1886	7	285 685	—			
1887	6	282 750	348			
1889	5	283 893	391			
1894	6	641 000	720			
1895	9	904 600	813			
1896	9	1 541 000	883			
1898	7	1 600 000	827			
1899	9	2 178 273	1 356			
1900	9	2 265 500	1 325	1	50 000	165
1901	7	1 885 000	1 740	1	100 000	145
1902	4	1 529 000	697	1	480 000	160
1903	6	902 000	475	1	780 000	260
1904	7	200 800	891	1	1 200 000	390
1905	8	1 503 500	819	1	957 000	431
1906	8	1 504 000	829	1	957 000	430
1907	8	1 712 000	1 116	1	713 760	340
1908	8	2 684 500	1 571	2	1 237 300	380
1909	7	1 696 803	891	2	2 773 005	843
1910	8	1 816 000	939	2	1 235 065	325
1911	9	2 333 065	1 109	2	1 548 355	420
1912	12	2 512 470	1 290	2	2 013 400	659
1913	15	3 265 166	1 428	2	2 301 588	731

tööliste arvu ja väljatöötuse dünaamika
 masinaehitus- ja metallitööstuses

Vagunehitusvabrik («Dvigatel»)		Eestimaa kubermangu masinaehitus- ja metallitööstus üldse			
Toodangu sum- ma (rbl.)	Tööliste arv	Vabrikute arv	Toodangu sum- ma (rbl.)	Tööliste arv	Toodang ühe töölise kohta (rbl.)
		2	44 343	—	—
		2	34 398	83	414
		2	44 483	82	542
		2	38 546	87	443
		2	33 956	90	377
		6	450 435	—	—
		6	304 065	—	—
		6	270 050	—	—
		5	229 130	—	—
		7	238 730	—	—
		7	285 685	—	—
		6	282 750	348	813
		5	283 893	391	726
		6	641 000	720	890
		9	904 600	813	1 113
		9	1 541 000	883	1 745
		7	1 600 000	827	1 935
346 550	1 500	10	2 524 823	2 856	884
1 500 000	2 200	11	3 815 500	3 690	1 034
3 500 000	2 700	9	5 485 000	4 585	1 196
5 375 945	2 550	6	7 384 945	3 407	2 168
3 736 370	1 460	8	5 418 370	2 195	2 469
2 900 000	1 000	9	4 300 800	2 281	1 885
2 500 000	1 500	10	4 960 500	2 750	1 804
1 300 000	1 124	10	3 761 000	2 383	1 578
2 000 000	1 800	10	4 425 760	3 256	1 359
1 200 000	783	11	5 121 800	2 734	1 873
1 200 000	783	10	5 669 808	2 517	2 253
1 117 726	900	11	4 168 791	2 164	1 926
2 413 000	1 100	12	6 294 420	2 629	2 394
3 000 000	1 425	15	7 525 870	3 374	2 231
3 360 720	1 472	18	8 927 474	3 631	2 458

Toodangu summa ja tööliste arvu dünaamika Eesti tuletikuvabrikutes

Aas- taad	Tuletikuvabrik Tallinnas		Tuletikuvabrik Harjumaal		Tuletikuvabrik Paides		Tikutraadivabrik Virumaal	
	toodangu summa (rbl.)	töö- liste arv	toodangu summa (rbl.)	töö- liste arv	toodangu summa (rbl.)	töö- liste arv	toodangu summa (rbl.)	töö- liste arv
1864	8 000	28						
1866	6 600	27						
1868	3 000	9						
1881	2 100	24						
1887	24 414	28						
1889	41 389	70						
1894	20 000	42						
1898	25 000	37						
1900	27 000	52						
1901	12 000	44						
1902	12 300	45					25 000	62
1903	16 000	50					47 000	60
1904	15 000	56					100 000	90
1905	85 000	58					100 000	70
1906	11 000	58					80 000	115
1907	123 000	61					40 000	65
1911	21 000	61					80 000	63
1912	103 000	46			40 000	30	85 000	83
1913	90 000	44	60 000	35	50 000	30	116 000	83

Lisa 6

Toodangu summa ja tööliste arvu dünaamika Eestimaa kubermangu
lauatööstuses

Aastad	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv
1889	310 385	280
1895	131 971	266
1898	300 600	293
1901	477 290	—
1904	509 782	335
1907	665 317	565
1910	816 733	503
1913	1 505 418	700

Lisa 7

Toodangu summa ja tööliste arvu dünaamika Eestimaa kubermangu suuremates
puidutöötlemise ettevõtetes

Aastad	Vineerivabrik (A. M.* Lutheri)		Puidu mehaanilise töötlemise vabrik Virumaal	
	Toodangu sum- ma (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu sum- ma (rbl.)	Tööliste arv
1889	92 000	220		
1894	250 000	400		
1895	300 000	500		
1896	420 000	500		

Aastad	Vineerivabrik (A. M. Lutheri)		Puidu mehaanilise töötlemise vabrik Virumaal	
	Toodangu sum- ma (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu sum- ma (rbl.)	Tööliste arv
1898	680 000	800		
1899	700 000	800		
1900	1 000 000	1 300		
1901	1 140 000	1 218		
1902	1 800 000	1 200		
1903	140 000	1 400	100 000	52
1904	150 000	1 400	40 000	78
1905	316 224	1 296	50 000	80
1906	1 800 000	1 415	70 500	95
1907	1 800 000	1 453	105 000	146
1908	1 900 000	1 453	793 000	145
1909	2 600 000	1 453	910 000	140
1910	2 750 000	1 835	78 000	115
1911	3 079 712	1 920	—	—
1912	3 190 043	2 002	112 000	107
1913	3 770 000	2 019	118 000	142

Toodangu summa ja tööliste arvu dünaamika
Eestimaa kubermangu suuremates keemiavabrikutes

Aastad	Keemiavabrik		Gaasivabrik	
	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv
1887	—	—	28 824	14
1889	—	—	30 160	14
1894	300 000	50	37 232	14
1895	500 000	75	37 500	14
1898	—	152	—	—
1900	2 000 000	250	120 000	20
1901	1 400 000	250	122 000	20
1902	1 000 000	300	300 000	25
1903	140 000	300	300 000	25
1904	140 000	300	200 000	28
1905	100 000	187	400 000	30
1906	200 000	200	200 000	30
1907	1 100 000	203	165 945	60
1908	1 200 000	312	112 660	52
1909	1 781 560	318	113 633	48
1910	1 712 900	327	113 683	48
1911	1 660 000	295	129 564	72
1912	1 860 000	295	131 400	75
1913	2 037 350	312	335 000	90
1916	—	224	—	—

Toodangu summa ja tööliste arvu dünaamika
Järvakandi klaasimanufaktuuris

Aastad	Toodangu summa rubla- des	Tööliste arv
1887	18 000	25
1889	22 000	23
1894	13 500	23
1898	28 500	27
1899	42 000	32
1900	47 642	32
1901	35 050	32
1902	42 062	32
1903	26 700	32
1904	47 000	32
1905	48 070	34
1906	48 070	32
1907	55 000	32
1908	55 000	33
1909	62 000	32
1910	62 000	32
1911	55 000	32
1912	55 000	32

Toodangu summa ja
Eestimaa kubermangu

Aastad	Võitööstus		Juustutööstus		Jahutööstus		Tärklisetööstus	
	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv
1889	—	—	—	—	41 000	15	8 000	5
1894	51 329	20	—	—	179 000	29	—	—
1895	96 114	96	—	—	497 573	49	—	—
1896	113 600	102	—	—	295 600	52	—	—
1898	91 350	59	—	—	132 300	12	—	—
1899	182 704	93	23 980	19	1 530 983	82	—	—
1900	174 300	78	28 750	17	2 107 335	59	—	—
1902	119 500	85	—	—	4 468 680	159	3 000	4
1903	165 760	96	—	—	4 521 015	147	7 000	4
1904	184 655	117	—	—	2 040 530	159	1 000	3
1905	189 380	112	—	—	3 541 854	129	—	—
1906	151 530	93	—	—	3 787 801	207	—	—
1907	243 660	123	—	—	2 905 885	198	7 000	6
1908	174 100	102	81 500	23	4 619 477	304	12 000	6
1909	230 865	117	113 585	34	2 960 483	243	6 000	4
1910	283 825	119	96 200	28	2 688 100	236	9 000	10
1911	221 775	104	94 475	36	5 249 285	303	9 000	10
1912	187 808	93	165 500	40	5 057 128	287	3 000	5
1913	449 954	117	164 053	43	4 575 709	297	3 000	5

Toodangu summa ja tööliste arvu dünaamika
Eestimaa kubermangu nahatööstuse ettevõtetes

Aastad	Tallinna nahaparkimis- vabrik		Eestimaa kubermangu nahaparki- mistöökoad		
	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Arv	Toodangu summa 2000 rbl. ja rohkem (rbl.)	Tööliste arv
1900	100 000	32	8	64 800	38
1901	120 000	35	7	44 100	—
1902	120 000	40	10	55 500	52
1903	14 000	35	10	44 850	50
1904	11 000	35	9	38 650	51
1905	11 000	51	9	37 500	60
1906	16 000	62	12	36 500	51
1907	110 000	51	8	33 600	39
1908	150 000	55	6	32 000	41
1909	125 000	48	9	42 400	34
1910	170 000	60	7	37 000	24
1911	250 000	60	7	34 800	27
1912	250 000	69	10	69 650	37
1913	280 000	65	9	59 500	31

tööliste arvu dünaamika
toiduainete tööstuse harudes

Lihatööstus		Kalatööstus		Kondiitritööstus		Muud toiduainete tööstuse harud	
Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv
		90 000	80				
		90 000	80			85 500	22
		272 425	187			53 300	26
		405 514	514			37 800	14
		268 000	821			20 500	9
		254 000	605			30 000	8
		646 000	247			26 000	20
		772 700	392			7 900	10
		464 300	142			6 800	9
		462 000	203			5 500	13
		653 000	313			8 500	15
		443 700	285			178 750	16
		929 200	272			193 250	23
10 000	10	923 950	284	9 000	12	194 000	18
25 500	22	808 748	154	27 000	25	241 700	32
54 500	30	286 237	127	33 000	20	232 000	21
101 500	43	294 200	129	21 000	30	234 050	22
120 500	60	507 500	97	58 000	29	628 197	41

Toodangu summa ja tööliste arvu dünaamika
Eestimaa kubermangu õlle- ja mõdutööstuses

Aastad	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv
1889	259 705	232
1894	200 649	90
1896	146 550	122
1898	245 620	157
1900	458 050	116
1902	370 060	104
1904	274 300	115
1906	260 212	108
1908	267 040	109
1910	259 500	116
1912	254 160	124

Toodangu summa ja tööliste arvu dünaamika
Eestimaa kubermangu karastusjookide tööstuses

Aastad	Toodangu summa (rbl.)	Tööliste arv
1889	6 466	15
1895	3 660	10
1900	8 643	16
1905	21 190	44
1910	42 850	65
1913	108 900	96

KIRJANDUS

A. Klassikud

- K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953.
K. Marx, Teorii прибавочной стоимости, том I, 1936.
K. Marx ja F. Engels, Сочинения, том V, 1929.
V. I. Lenin, Niinimetatud turgude küsimuse kohta, Teosed, 1. kd., Tallinn, 1948.
V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., Tallinn, 1950.
V. I. Lenin, Kriisi õppetunnid, Teosed, 5 kd., Tallinn, 1951.
V. I. Lenin, Venemaa praegune olukord ja töölispartei taktika, Teosed, 10. kd., Tallinn, 1952.
V. I. Lenin, Kuidas ei tule kirjutada resolutsioone, Teosed, 12. kd., Tallinn, 1953.
V. I. Lenin, Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud Esimeses Vene revolutsioonis, Teosed, 13. kd., Tallinn, 1953.
V. I. Lenin, Taylari süsteem — inimese orjastamine masina poolt, Teosed, 20. kd., Tallinn, 1953.
V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Teosed, 22. kd., Tallinn, 1953.
V. I. Lenin, «Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis, Teosed, 31. kd., Tallinn, 1955.

B. Nõukogude autorid

- B. Герасимов, Жизнь русского рабочего полвека тому назад, Петроград, 1919.
O. Karma, Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni), «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised», 1952, 4.
O. Karma, Suurtööstuse areng Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, 1956 (käsitöö).
V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all, Tallinn, 1953.
H. Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal, 1927—1928.
M. Laosson, «Pravda» eesti tööliikumisest 1912.—1914. a., «Eesti Bolševik», 1949, 9.
Л. Лоонэ, Из истории промышленного переворота в Эстонии, «Вопросы истории», 1952, 5.
P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu I kd., Tallinn, 1957.
П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. II, изд. 4.
П. Г. Любимиров, Очерки по истории русской промышленности, 1947.
H. Moosberg, Võitlus VSDTP organisatsioonide loomise eest Eestis (aastad 1895—1904), ЕКР ajaloo ülevaade, I teema, «Eesti Kommunist», 1956, 9.
A. Rannes, Tööstusökonomika probleeme Nõukogude Eestis, Tartu, 1948.
J. Saat, Esimeste sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide rajamine Eestis, «Eesti Bolševik», 1951, 14.

- J. Sa at, VSDTP organisatsioonide loomine Eestis, Tallinn, 1954.
 J. Sa at, Marksismi-leninismi ideede levimisest Eestis, Tallinn, 1954.
 A. Vassar, Töölisliikumise esimesed sammud Eestis, Tallinn, 1954.
 A. Veimer, Eesti NSV majandusprobleeme, Tallinn, 1945.
 A. Veimer, Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine, Tallinn, 1958.
 П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках, 1950.

C. Nõukogude väljaanded

- Рабочее движение в России в XIX веке, том, II, 1861—1884, часть первая и вторая, 1950.
 Eesti NSV Ajalugu, Tallinn, 1957.
 Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest, 1954.
 Народное хозяйство СССР, Статистический сборник, Москва, 1956.
 Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei ajalugu, Lühikursus, Tallinn, 1955.
 UK(b)P XVIII üleliiduline konverents, Tallinn, 1946.

D. Kodanlikud autorid

- I. M. Friedenthal, Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIV, Heft 1—5, 1928/1929.
 O. Greiffenhagen, Zur Geschichte der Wasserindustrie Revals, Beiträge zur Kunde Estlands, Band XIII, Heft 4, November 1927.
 A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Erster Band, Riga, 1774, Zweiter Band, Riga, 1777, Dritter und letzter Band, Riga, 1782.
 P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland, Erster Band, Reval, 1867.
 P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland, Zweiter Band, Reval, 1871.
 P. Jordan, Beiträge zur Geographie und Statistik des Gouvernements Ehstland, Reval, 1889.
 F. Matthäi, Die Industrie Russlands, Erster Band, Leipzig, 1872.
 П. А. Орлов, Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. кня. Финляндским, 1881.
 J. Vassar, Eesti majandus Vene ajal XIX sajandi keskpaigani, Tartu, 1937.

E. Kodanlikud väljaanded

- Das Inland, Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Curlandische Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur, 1836, 33.
 Статистический временник Российской империи, I, 1866.
 Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesels, Riga, 1870.
 Статистический временник Российской империи, Серия II, часть I, 1872.
 Приложение ко Всеподданнейшему Отчету начальника Эстляндской губернии за 1881 год, г. Ревель, 1882.
 Историко-статистический обзор промышленности России, т. I, С.-Петербург, 1883.
 Историко-статистический обзор промышленности России, т. II, С.-Петербург, 1886.
 Приложение ко Всеподданнейшему Отчету начальника Эстляндской губернии, Ревель, 1901.
 Обзоры Лифляндской губернии за 1890 г. и за 1900—1903 гг.
 Акционерное общество Ревельской Писчебумажной фабрики Э. И. Югансона, Отчет за 1902 год.
 Russische Aktiengesellschaft Zellstoffabrik Waldhof, Pernau. Livland, Die Ersten zehn Betriebsjahre der Fabrik, 1900—1910.

Список фабрик и заводов России, 1910, Министерство финансов и Министерство Торговли и Промышленности.
 Обзоры Эстляндской губернии за 1889 г. и за 1894—1913 гг.
 Статистический ежегодник на 1913 год, 1913, Совет съездов представителей промышленности и торговли.
 Handel und Schiffahrt, 1880—1914.
 Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях, 1914.
 Городское хозяйство Ревеля 1905—1915, Издание Ревельской городской управы.
 Сборник сведений о действующих в России торговых домах, 1915.
 Акционерно-Паевые предприятия России, 1917.
 Устав акционерного общества «Вольта», Петроград, 1917.
 Eesti. Tööstus, kaubandus ja pangad, 1924.
 Eesti. Maa, Rahvas, Kultuur, Tartu, 1926.
 Eesti tööstus ja kaubandus, Tallinn, 1931.
 Kreenholmi Manufaktuur, 1932 (juubelialbum), 75.
 Eesti Majandusajalugu, I, Tartu, 1937.
 Konjunktuur, 1937, 28/29.

F. Ajalehed, aastail 1858—1917.

«Perno Postimees ehk Näddalileht», 1858, 1859, 1860, 1861, 1863, 1864, 1868.
 «Sakala», 1878, 1879, 1880, 1881, 1882.
 «Tartu Eesti Seitung», 1879, 1880, 1881, 1882.
 «Olevik», 1882, 1883, 1885.
 «Valgus», 1882, 1883, 1884, 1896, 1897, 1898, 1901, 1905.
 «Virulane», 1882, 1885, 1886, 1887, 1888.
 «Tallinna Sõber», 1885, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894.
 «Postimees», 1902.
 «Uudised», 1903.
 «Vaba Sõna», 1906
 «Vaade», 1907.
 «Sõnumed», 1907.
 «Tallinna Teataja», 1910, 1914.
 «Kiir», 1917.

G. Riikliku Ajaloo Keskarhiivi (Tartu) materjalid

- I. Eestimaa kubermangu vanema vabrikuinspektori toimikud, fond 206, nimistu 1, säilitamisühikud n-rid:
  1. Kreenholmi Manufaktuur
  3. Tallinna kirjutuspaberi vabrik
  5. Rich. Mayeri keemiatehas
  6. Tsemenditehas «Port-Kunda»
  7. G. Moese ja Ko kunstvilla vabrik
  13. J. Pfaffi õllevabrik
  14. Osäühingu Rosen ja Ko piirituse puhastamise tehas
  16. E. Osse Tallinna tselluloosivabrik
  18. F. Hindreuse Tallinna tikuvabrik
  19. Töölise kaebtused
  21. Salajased paberid
  26. Kreenholmi Manufaktuur
  30. «Dvigatel»
  35. A/S «E. J. Johanson» Tallinna kirjutuspaberi vabrik
  44. Balti Puuvillaketramise ja -kudumise Manufaktuur
  48. A/S «Rich. Mayeri» keemiatehas
  49. Wiegandi tehas

- 54. A/S F. Krull
- 65. Kartongivabrik «Turgel»
- 66. A/S «Koil»
- 68. A/S «A. M. Luther»
- 80. A. M. Lutheri puidu mehaanilise töötlemise vabrik
- 88. A/S «Aseri» tsemendivabrik
- 89. Tsemenditehas «Port-Kunda»
- 166. Statistilised kaardid andmetega streikide kohta
- 174. Balti Puuvillaketramise ja -kudumise Manufaktuur
- 177. Statistilised kaardid andmetega streikide kohta
- 195. Tööliste streigid tööstusettevõtteis
- 272. Vene-Balti laevaehituse ja mehaanika aktsiaselts «Tallinna laevaehitus-tehas»
- 322. «Noblessner»
- 352. Andmed puuvillase lõnga väljatöötamise kohta ja töötasu jaotuse tabelid Balti Manufaktuuris
- 377. Vabrikute ja tehaste nimekirjad
- 378. Vabrikute ja tehaste nimekirjad
  - II. Eestimaa kubermangu II jaoskonna vabrikuinspektori toimikud, fond 208, nimistu 1, säilitamisühik nr. 15. Elektromehaanikatehas «Volta»
  - III. Eestimaa kubermangu III jaoskonna vabrikuinspektori toimikud, fond 209, nimistu 1, säilitamisühik nr. 80. A/S «A. M. Luther»
  - IV. Liivimaa kubermangu vanema vabrikuinspektori toimikud, fond 558, nimistu 1, säilitamisühikud n-rid:
    - 21. Aruanded tööstusettevõtete olukorrast
    - 22. Aruanded tööstusettevõtete olukorrast 1913. a.
    - 23. Aruanded tööstusettevõtete olukorrast 1915. a.
  - V. Liivimaa kubermangu IV jaoskonna vabrikuinspektori toimikud, fond 559, nimistu 2, säilitamisühikud n-rid:
    - 12. Tööliste kaebtuste nimekiri
    - 14. Tööliste kaebtused
  - VI. Liivimaa kubermangu V jaoskonna vabrikuinspektori toimikud, fond 560, nimistu 1, säilitamisühikud n-rid:
    - 32. Tööstusettevõtete nimekirjad
    - 59. Räpina paberivabrik.

SISUKORD

Sissejuhatus	3
------------------------	---

I PEATÜKK.

Suurtööstuse tekkimine kapitalismile ülemineku ajajärgul	6
1. Põhijooni tootlike jõudude ja tootmissuhete olukorrast XVIII sajandil	6
2. Üleminek manufaktuurilt vabrikule feodalismi kriisi ja kapitalismile ülemineku ajajärgul (XVIII sajandi lõpust 1861. aasta talurahvareformini)	12
Kokkuvõte	26

II PEATÜKK.

Suurtööstuse arenemine tööstusliku kapitalismi ajajärgul	31
1. 1861. aasta talurahvareformi mõju Eesti majanduslikule arenemisele	31
2. Tööstuse olukord reformijärgsel aastakümnel, raudtee-ehitus, 1873.—1876. ja 1881.—1882. aastate tööstuslikud kriisid ning üheksakümnendate aastate tööstuslik tõus	41
3. Tööliste olukord, tööliikumise tekkimine ja kasv Eesti alal tööstusliku kapitalismi ajajärgul	66
Kokkuvõte	88

III PEATÜKK.

Suurtööstuse arenemine monopolistliku kapitalismi ajajärgul	95
1. 1900.—1903. aastate kriis ja 1903.—1905. aastate depressioon	95
2. Tööliikumise tõus aastail 1901—1904. M. I. Kalinini revolutsioonilisest tegevusest Tallinnas	99
3. 1905.—1907. aastate revolutsioon	101
4. Tööstuslik tõus aastail 1909—1913	109
5. Revolutsioonilise liikumise tõus aastail 1912—1914	118
6. Suurtööstuse olukord I Maailmasõja aastail (1914—1917)	120
Kokkuvõte	124
Lisad	130
Kirjandus	141

Рентер, Рауль Юлиусович
ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КРУПНОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЭСТОНИИ В XIX
И НАЧАЛЕ XX ВЕКА

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja K. Tamjärv
Tehniline toimetaja E. Lumet
Korrektorid H. Kull ja H. Abo.

Ladumisele antud 17. VII 1958. Trükkimisele
antud 11. XII 1958. Paber 60×92, 1/16. Trüki-
poognaid 9,25. Arvutuspoognaid 12,45. Trüki-
arv 2000. MB-08751. Tellimise nr. 2907.
Trükikoda «Tartu Kommunist», Tartu, Üli-
kooli 17/19.

Hind rubl. 8.50

Ры. 8.50

A-22344

III

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00396687 8